

HU ISSN 0010—3551

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

115—116

BUDAPEST

1986

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

115—116

BUDAPEST

1986

No. 3—4

HUNGARIA

Vol. XXXII

Szerkesztőbizottság
Moderatorum collegium—Editorial Board

ANTALL József (főszerkesztő—editor-in-chief), BIRTALAN Győző,
BUZINKAY Géza (szerkesztő—editor),
GRYNAEUS Tamás, HONTI József, HUSZÁR György,
KÁDÁR Zoltán, KAPRONCZAY Károly, KARASSZON Dénes,
KEMPLER Kurt, LAMBRECHT Miklós,
SCHULTHEISZ Emil (elnök—president), SZABADVÁRY Ferenc,
SZENTÁGOTHAJ János, SZLATKY Mária, TAKÁTS László,
VIDA Mária, VIGH József, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre

Szerkesztőség
Redactio
Budapest II., Török utca 12. H—1023

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

A kiadásért felel: Antall József

Kiadja a Medicina Könyvkiadó

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Józsa László</i> , A tenotómia ókori és középkori írásos és rajzos emlékei.....	9
<i>Magyar, László</i> : Öngyógyító állatok (angol nyelven)	25
<i>Kaiser, Wolfram</i> : Johann Heinrich Schultze (1687—1744) és magyar baráti illetve munkatársi köre (német nyelven)	35
<i>Gurevics, S. A.</i> : A jóga óindiai rendszerének pszichoterápiai aspektusai (orosz nyelven).....	43

KISEBB KÖZLEMÉNYEK — ELŐADÁSOK

<i>Völker, Arina</i> : Az erdélyi Martin Schmeizel (1679—1747) mint hallei ordinarius (német nyelven) ..	56
<i>Völker, Arina</i> : Adatok a hallei egyetem magyar végzős hallgatóinak előképzéséhez (német nyelven) ..	67
<i>Duka Zólyomi, Norbert</i> : A fiziológia a nagyszombati orvosi karon.....	83
<i>Ringelhann, Béla</i> : A digitalis 200 éve az orvostörténetben (angol nyelven)	89
<i>Zboray Bertalan — Csanád Vilmos</i> : Adatok a budai és pesti gyógyszerész-grémium történetéhez ..	101
<i>Sasvári László</i> : A magyarországi betegápoló irlgalmas rend működése (1867—1918)	125
<i>Szögi László</i> : A nők egyetemi tanulmányainak kezdete a budapesti Orvostudományi Karon, 1896—1926	139
<i>Kucharz, Eugeniusz</i> : Dr. Odo Bujwid hozzájárulása az eszperantó fejlődéséhez (angol nyelven) ...	143
<i>Apostolov, Miladin</i> : Tudományos iskolák a bulgáriai gyógyászatban 1918 után (francia nyelven)	153
<i>Jaroniewski, Wacław</i> : A kigyó mint a gyógyszerészet és az orvoslás szimbóluma	157

ADATTÁR

<i>Kaiser, Wolfram</i> : Dokumentumok a hallei levéltárakban a magyar orvosokra vonatkozólag (német nyelven)	163
<i>Fazekas Árpád</i> : Újabb adatok Cseresnyés Sándor életéhez	171

KÖNYVSZEMLE

<i>Acta Historica Leopoldina</i> . Hrsg. G. Uschmann. Nummer 16. 1985. (<i>Magyar László</i>)	179
<i>Aelius Aristides, Publius: Heilige Berichte</i> . Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1986. (<i>Magyar László</i>)	179
<i>Bakay, Louis: An Early History of Craniotomy</i> . From Antiquity to the Napoleon Era. Springfield, Charles C. Thomas, 1985. (<i>Szabó Béla</i>)	180
<i>Becker, Joachim: Medizingeschichte in Indien</i> . Kölner medizinhistorische Beiträge, Band 36. Köln, Inst. für Geschichte der Medizin, 1985. (<i>Véres Miklósné</i>).....	180
<i>Bosselmann-Cyran, K.</i> : „ <i>Secreta Mulierum</i> ” mit Glosse in der deutschen Bearbeitung von Johann Hartlieb. Würzb. Med-hist. Forsch. Bd. 36. Pattensen, Horst Wellm Verlag, 1985. (<i>Magyar László</i>) ..	181
<i>Castan, Philippe: Naissance médiévale de la dissection anatomique</i> . Montpellier, Sauramps Med. 1985. (<i>Szlatky Mária</i>)	181
<i>Clare, Edward G.</i> : <i>St. Nicholas, his legends and iconography</i> . Firenze, Omaggio, 1985. (<i>Benyóné Mojzsis Dóra</i>)	182

Coward, Harold: <i>Jung and eastern thought</i> . Albany, State University of New York Press, 1985. (Kásánszky Zsombor)	183
Dieckhöfer, Klemens: <i>Kleine Geschichte der Naturheilkunde</i> . Stuttgart, Hippokrates Verlag, 1985. (H. Szende Klára)	183
Döderlein, G.: <i>Duft-Behälter. Von der Faszination des Glases</i> . Tuttingen, Döderlein, 1986. (Magyar László)	184
Döderlein, G.: <i>Zur Geschichte des Mikroskopes</i> . Tuttingen, Döderlein, 1979. (Magyar László) ...	184
Döderlein, G.: <i>Zur Geschichte des Glases</i> . Tuttingen, Döderlein, 1984. (Magyar László)	184
Döderlein, G.: <i>Zur Geschichte der Brille</i> . Tuttingen, Döderlein, é. n. (Magyar László)	184
Dressendorfer, Werner — Müller-Jahncke, Wolf-Dieter (Hrsg.): <i>Orbis Pictus. Kultur- und pharmaziehistorische Studien</i> . Frankfurt am Main, Govi Verlag, 1985. (Veres Miklósné)	184
<i>Encyclopaedia of Indian Medicine</i> . Vol. I. Historical Perspective. Bombay, Popular Prakashan, 1985. (Szabó Béla)	185
<i>Farmacia e industrializacion. Homenaje al doctor Guillermo Folch Jou</i> . Madrid, 1985. (Magyar László)	185
Gaiser, Konrad: <i>Theophrast in Assos. Zur Entwicklung der Naturwissenschaft zwischen Akademie und Peripatos</i> . Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1985. (Magyar László)	185
Hein, Wolfgang-Hagen (Hrsg.): <i>Alexander von Humboldt. Leben und Werk</i> . Ingelheim am Rhein, C. H. Bohringer Sohn, 1985. (Rákóczi Katalin)	185
Hein, W.-H. — Dressendorfer, W. (Hrsg.): <i>Apotheker-kalender 1986</i> . Stuttgart, Deutscher Apotheker Verlag, 1986. (Magyar László)	187
Heine, Eva: <i>Die Anfänge einer organisierten Ärztlichen Fortbildung im Deutschen Reich</i> . München, Demeter Verlag, 1985. (Kapronczay Károly)	187
Jordan, C. — Wood, T.: <i>Medieval life and death</i> . London, Arnold, 1985. (Magyar László)	187
Jurina, Kitti: <i>Vom Quacksalber zum Doctor Medicinae</i> . Köln—Wien, Böhlau Verlag, 1985. (Rákóczi Katalin)	188
Kibre, P.: <i>Hippocrates Latinus. Repertorium of Hippocratic writings in the Latin Middle Ages</i> . New York, Fordham University Press, 1985. (Magyar László)	188
Krug, A.: <i>Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike</i> . München, Verlag C. H. Beck, 1985. (Magyar László)	188
Lanning, J. T. (ed. by J. J. TePaske): <i>The Royal protomedicato. The regulation of medical professions in the Spanish Empire</i> . Durham, Duke University Press, 1985. (Magyar László)	189
MacGregor, Arthur: <i>Bone, Antler, Ivory and Horn</i> . London — Sydney, Croom Helm, 1985. (Szabó Béla)	189
Peumery, Jean-Jacques: <i>Histoire illustrée de l'asthme</i> . Paris, Roger Dacosta, 1984. (Szlatky Mária)	190
Porter, Roy (ed.): <i>Patients and Practitioners</i> . Cambridge, University Press, 1985. (Szlatky Mária)	190
Pothmann, Alfred: <i>Cosmas und Damian</i> . Mühlheim, Edition Werry, 1982. (Rákóczi Katalin)	191
Prior, M. (ed.): <i>Women in English Society 1500—1800</i> . London — New York, Methuen, 1985. (Bánóczy Erika)	191
Roth-Bojadzhiev, Gertrud: <i>Studien zur Bedeutung der Vögel in der mittelalterlichen Tafelmalerei</i> . Köln — Wien, Böhlau Verlag, 1985. (Rákóczi Katalin)	192
Schader, Brigitta: <i>Die Cholera in der deutschen Literatur</i> . München, Demeter Verlag, 1985. (Rákóczi Katalin)	192
Schneider, W.: <i>Paracelsus — Neues von seiner Tartarus-Vorlesung (1527—28)</i> . Braunschweig, 1985. (Magyar László)	193
Schnorrenberger, Claus C.: <i>Lehrbuch der chinesischen Medizin für westliche Ärzte</i> . Stuttgart, Hippokrates Verlag, 1985. (Szabó Béla)	193
Schott, H. (Hrsg.): <i>Franz Anton Mesmer und die Geschichte des Mesmerismus</i> . Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1985. (Magyar László)	193
Wycklicky, Helmut: <i>Das Josephinum. Biographie eines Hauses</i> . Wien — München, Edition Christian Brandstädter, 1985. (Rákóczi Katalin)	194

CONTENTS

ESSAYS

<i>L. Józsa</i> : Written and Pictorial Relics of Tenotomy from the Ancient and Medieval Period	9
<i>L. Magyar</i> : Self-curing Animals (in English)	25
<i>W. Kaiser</i> : Johann Heinrich Schulze (1687—1744) and his Hungarian Friends and Fellows (in German)	35
<i>S. A. Gurevich</i> : Psychotherapeutical Aspects of the Old-Indian System of Yoga (in Russian)	43

STUDIES—LECTURES

<i>A. Völker</i> : Martin Schmeizel (1679—1747) of Transylvania as Ordinary in Halle (in German)	56
<i>A. Völker</i> : Pre-Academic Training of the Hungarian Graduates in Halle (in German)	67
<i>N. Duka Zólyomi</i> : Physiology at the Medical Faculty of Nagyszombat and its antecedents in Hungary (in German)	83
<i>B. Ringelhann</i> : 200 Years of the Digitalis in Medical History (in English)	89
<i>B. Zboray — V. Csandá</i> : Some Facts to the History of the Board of Pharmacists in Buda and Pest	101
<i>L. Sasvári</i> : Nursing Activity of the Brothers of Mercy in Hungary (1867—1918)	125
<i>L. Szögi</i> : Women in the Medical Faculty of Budapest, 1896—1926	139
<i>E. Kucharz</i> : Contribution of Dr. Odo Bujwid to the Development of Esperanto (in English)	143
<i>M. Apostolov</i> : Medical Scientific Schools in Bulgaria after 1918 (in French)	153
<i>W. Jaroniewski</i> : The Serpent as Symbol of Pharmacy and Medicine	157

DOKUMENTATION

<i>W. Kaiser</i> : Documents Concerning Hungarian Doctors in the Archives of Halle (in German)	163
<i>A. Fazekas</i> : Some Data to the Biography of Sándor Cseresnyés	171

REVIEW ON BOOKS

179

SOMMAIRE

ESSAIS

<i>L. Józsa</i> : Documents écrits et dessinés de Tenotomie de l'antiquité et de moyen âge	9
<i>L. Magyar</i> : Animaux qui curent soi-même (en anglais)	25
<i>W. Kaiser</i> : Johann Heinrich Schulze (1687—1744) et ses amis et collaborateurs hongrois (en allemand)	35
<i>S. A. Gurevich</i> : Aspects psychothérapique de Yôga en Ancien Inde (en russe)	43

TEXTES INFORMATIFS — CONFÉRENCES

<i>A. Völker</i> : Martin Schmeizel (1679—1747) de Transylvanie comme Ordinaire en Halle (en allemand)	56
<i>A. Völker</i> : Instruction préliminaire des gradués hongroises de l'Université de Halle (en allemand)	67
<i>N. Duka Zólyomi</i> : Physiologie à la Faculté de Médecine de Nagyszombat et ses antécédents en Hongrie (en allemand)	83
<i>B. Ringelhann</i> : 200 années de Digitalis dans l'histoire de la médecine (en anglais)	89
<i>B. Zboray — V. Csanád</i> : L'histoire du corps de direction des pharmaciens de Buda et Pest	101
<i>L. Sasvári</i> : Frères de la Charité en Hongrie (1867—1918)	125
<i>L. Szógi</i> : Femmes à la Faculté de Médecine de Budapest, 1896—1926	139
<i>E. Kucharz</i> : Contribution de Dr. Odo Bujwid au développement de l'Esperanto (en anglais)	143
<i>M. Apostolov</i> : Écoles scientifiques dans la Médecine Bulgare après l'année 1918 (en français)	153
<i>W. Jaroniewski</i> : Le serpent comme le symbol de la Pharmacie et de la Médecine	157

DOKUMENTATION

<i>W. Kaiser</i> : Documents concernant des Médecins hongrois dans les Archives de Halle (en allemand)	163
<i>Á. Fazekas</i> : Données sur la vie de Sándor Cseresnyés	171

REVUE DES LIVRES	179
------------------------	-----

INHALT

STUDIEN

<i>L. Józsa</i> : Schriftliche und zeichnerische Andenken der Tenotomie aus dem Altertum und Mittelalter	9
<i>L. Magyar</i> : Selbstheilende Tiere (in englischer Sprache)	25
<i>W. Kaiser</i> : Johann Heinrich Schulze (1867—1744) und sein ungarischer Freundes- und Arbeitskreis (in deutscher Sprache)	35
<i>S. A. Gurevich</i> : Psychotherapeutische Aspekte des altindischen Systems der Joga (in russischer Sprache)	43

KLEINERE MITTEILUNGEN—VORTRÄGE

<i>A. Völker</i> : Der Transsylvanier Martin Schmeizel (1697—1747) als Ordinarius in Halle (in deutscher Sprache)	56
<i>A. Völker</i> : Zum präakademischen Ausbildungsgang ungarischer Absolventen der Universität Halle (in deutscher Sprache)	67
<i>N. Duka Zólyomi</i> : Die Physiologie an der medizinischen Fakultät in Tyrnau und ihre ungarländischen Präzedenzen (in deutscher Sprache)	83
<i>B. Ringelhann</i> : 200 Jahre Digitalis in der Medizingeschichte (in englischer Sprache)	89
<i>B. Zboray — V. Csánád</i> : Beiträge zur Geschichte des Budaer und Pesier Apotheker-Gremiums	101
<i>L. Sasvári</i> : Die Tätigkeit des Ordens der Barmherzigen Brüder in Ungarn (1867—1918)	125
<i>L. Szögi</i> : Anfänge der Studien der Frauen an der Budapester medizinischen Fakultät (1896—1926)	139
<i>E. Kucharz</i> : Dr. Odo Bujwids Beiträge zur Entwicklung des Esperanto (in englischer Sprache)	143
<i>M. Apostolov</i> : Wissenschaftliche Schulen in der bulgarischen Medizin nach 1918 (in französischer Sprache)	153
<i>W. Jaroniewski</i> : Die Schlange als Symbol des Apothekenwesens und der Medizin	157

DATENSAMMLUNG

<i>W. Kaiser</i> : Dokumente zum Werdegang ungarischer Mediziner in Halleschen Archiven (in deutscher Sprache)	163
<i>Á. Fazekas</i> : Neue Daten zum Leben Sándor Cseresnyés	171

BÜCHERSCHAU	179
-------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Л. Йожа</i> : Античные и средневековые памятники текотомии в письменной и рисовальной форме.....	9
<i>Л. Мадвар</i> : Самолечебные животные (на английском языке)	25
<i>В. Кайзер</i> : Йохан Генрик Шульце (1687—1744) и общество его венгерских приятелей и сотрудников (на немецком языке)	35
<i>С. А. Гуревич</i> : Психотерапевтические аспекты древнеиндийской системы Йога (на русском языке)	43

КРАТКИЕ ЗАПИСКИ—ДОКЛАДЫ

<i>А. Фёлкер</i> : Мартин Шмейцель из Трансильвании: ординарный профессор города Галле (на немецком языке)	56
<i>А. Фёлкер</i> : Данные о подготовке венгерских студентов, окончивших университет города Галле (на немецком языке)	67
<i>Н. Дука Зойоми</i> : Физиология на медицинском факультете города Надьсомбат и её венгерская предистория (на немецком языке)	83
<i>Б. Рингелхан</i> : 200 лет дигиталиса в истории медицины (на английском языке)	89
<i>Б. Збораи — В. Чанад</i> : Данные из истории аптекарской коллегии города Буда-Пешт .	101
<i>Л. Шашвари</i> : Деятельность ухаживающего ордена милосердия (1867—1918)	125
<i>Л. Сёги</i> : Начала университетских образований женщин на медицинском факультете Будапешта (1896—1926)	139
<i>Э. Кухарц</i> : Одо Буйвид и его содействие развитию языка эсперанто (на английском языке)	143
<i>М. Апостолов</i> : Научные школы во болгарской медицине после 1918 г. (на французском языке)	153
<i>В. Яроневски</i> : Змея-символ в фармацевтике и в медицине	157

ДОКУМЕНТАЦИЯ

<i>В. Кайзер</i> : Документы, относящиеся к венгерским врачам в архивах города Галле (на немецком языке)	163
<i>А. Фазекаш</i> : Новые данные к жизни Шандора Череснеш	171
ОРЗОР КНИГ	179

A TENOTÓMIA ÓKORI ÉS KÖZÉPKORI ÍRÁSOS ÉS RAJZOS EMLÉKEI

JÓZSA LÁSZLÓ

Az inak biomechanikai tulajdonságait már az őskor embere is jól ismerte, és ki is használta. A csiszolt kőkorban jelentek meg a reflexíjak, amelyek a felső paleolitikum óta Szibériától az Új-Hebridákön át Dél-Amerikáig mindenütt elterjedtek (*U. Kőhalmi, 1*). A ránk maradt legrégebb reflexíjban kimutatható az ín szerkezeti elemként való alkalmazása (*McLeod 2.*). *Fábián Gy.* (3) „Archeologia experimentalis” c. közleményében ezt írja: „Az ősi íjkészítés... a makromolekuláris kémia lehetőségeit használta ki, amennyiben az ín, mint tömött, rostos kötőszövet a hosszanti igénybevételhez alkalmazkodott.”

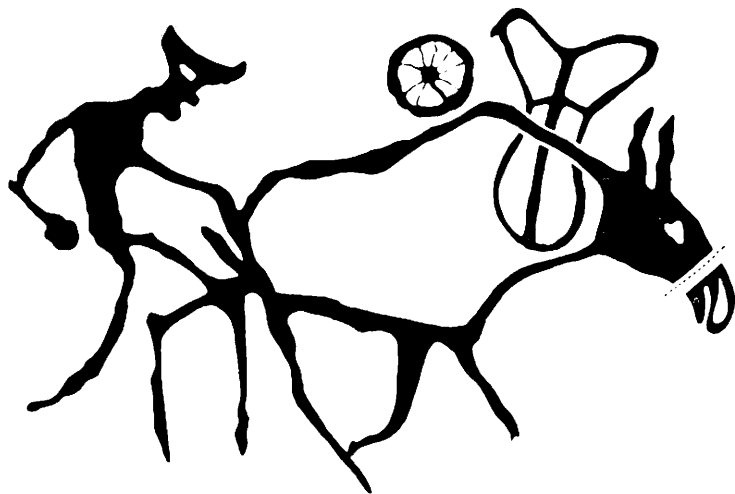
Ha az ókor vagy a középkor embere nagyon erős kötőanyagról beszélt, az inat említette. A bibliai Sámson így válaszolt, amikor Delila arról faggatta, hogy hogyan tehetik erőtlenné: „Ha megkötöznének hét nyers ínna! [más fordítás szerint: „hét nyers vesszővel..."], amelyet még nem szárítottak ki, elgyengülnek (Bírák Könyve 16, 7). A germán mitológia veszedelmes farkasa, Fenris minden láncot eltépett, és az istenek is félték tőle. Fenrist csak a törpék által készített, hatféle anyagból álló csodakötéllel, a Gleipnirrel lehetett megkötöni. A Gleipnir első és legfontosabb eleme a medve-ín volt (a többi alkatrész: asszonyok szakállai, halak hangja stb. nem létező dolog). Az ín hőérzékenységeinek költői megfogalmazása a vogul „Medveín-bűvölő ének”, amit tolvaj kiderítésekor mondanak:

„Hát hogyha nem vallo-d meg,
medveinat perzselek.
Amint ez a medvein
itt megszugorodik,
kezed-lábad is ím
így megszugorodik.”
(*Képes G.* fordítása, 5)

A példákat hosszan lehetne sorolni, ezekkel csak azt kívántam bemutatni, hogy a világ legkülönbözőbb pontjain élők milyen jól ismerték és használták fel az ín biomechanikai tulajdonságait. Az ín élettani szerepét, mozgásban betöltött funkcióját ugyanilyen régen felismerte az ember. Van aki úgy véli, hogy az állatok háziasítása is azzal kezdődött, hogy ínátmetszést végeztek, s ezzel magukhoz láncolták a mozgásban gátolt állatot (*Gunda, 6*).

Valószínűleg tenotómiát ábrázol a szibériai sziklarajzok egyike (*1. ábra*), és ha igen, akkor ez a legkorábbi ábrázolása (i. e. III. évezred végétől) az ínátmetszésnek (47).

Kétségtelen, hogy szinte napjainkig fennmaradt a háziasított, de rideg tartású állattenyésztésben a tenotómia szokása (szamojédok: rénszarvason, masszaiook: szarvasmarhán stb.). Azt is tudjuk, hogy Közép- és Kelet-Afrika bennszülöttei — századunk elejéig — úgy vadásztak elefántra, hogy bozótkéssel elvágták az Achilles-ínát, s ezzel támadás- és mozgásképtelenné tették. *Győrffy* (48) említi Bécs város tanácsának határozatát a 17. századból, amely szerint a szilaj magyar szarvas-

I. ábra. Valószínűleg tenotómiát ábrázol a szibériai sziklarajz. I. e. III. évezred vége.

marhák csak úgy hajthatók át a városon, „...ha inaikat megvagdalják, hogy ne tudjanak támadni”.

A tenotómia legkorábbi írásos emléke a Bibliában olvasható (kb. az i. e. 9—10. század idejéből). Sámuel könyve írja (7): „Elfoga pedig Dávid közülük ezer és hétszáz lovagot és hússzezer gyalogembert, és inaikat elvagdaltatá...”. A Krónikák Könyvében (7) pedig a harci szekereket húzó lovakon végzett tenotómiáról van szó. Valószínűleg ez az első írásos adat a tenotómiára vonatkozóan. A köztársaság kori Rómában az elfogott ellenséges hadvezérrel megmarkoltatták saját kardjának élet, ami a m. flexor pollicis longus és/vagy m. opponens pollicis, m. adductor pollicis inát vágta át. Az insérülés következtében a fogoly alkalmatlanná vált kardforgatásra és a hadvezérségre (8).

Időszámításunk kezdete óta szaporodnak a tenotómiára vonatkozó mitológiai és valós emlékeink. A tenotómia mitológiai emlékei közül legismertebb a Wölund (Wieland) kovács története. A Verses Eddában a felesége ilyen tanácsot ad Nidud királynak:

„Nyugton nem alhatsz Nidud,
amíg ez [ti. Wölund] lépni tud”;

majd arra unszolja férjét, hogy vágassa el Wölund térde inát (9). A tenotómia után a kovács így kesereg:

„Megnyomorítottak, vasnál erősebb
béklyóba vertek...”

A germán monda egy másik változatában Nidud király kétoldali Achilles-tenotómiát végeztet Wölundon.

„Vádjátok el lábán vastaginát vassal,
S vigyétek vágta a Vízparti helyre...”

„Volna csak — szólt Wölund — vastaginam ép még,
Király katonái, melyet ketté vágta...”

A germán mondából, valamint Eugippius VI. századi írásában szereplő Severinus-legendából (a legenda szerint Giseo király barbár aranykovácsokat tartott rabszolgaságban) *Trencsényi-Waldapfel* arra következtet, hogy nemcsak testi fogyatékosokat (mint harcképteleneket) alkalmaztak kovácsnak, hanem a kiváló kovácsoknak mint különleges értékű rabszolgáknak a kizárólagos birtokolása érdekében, szabad mozgásukat különleges eszközökkel gátolták. Úgy véli, hogy a kovácsmesterséghez szükséges felsőtestük épségének megóvása mellett lábukat ínátmetéssel megnyomorították (11). *Mozsolics* (12) „Hephaistos sántasága” c. tanulmányában összehasonlítja és azonosnak tartja Hephaistos és Wölund mozgáskorlátozottságát, s az előbbiét egyértelműen arzenmérgezésre vezeti vissza, s annak bizonyítására, „*hogy a mestersége tette őt sántává*”, a Wölund-mondát használja fel. Ezzel lényegében tagadja az általa is idézett tenotómiát. (A tanulmány másik tévedése, hogy a harmadik legismertebb kováchéroszt, Ilmarinent is sántának véli — hasonlóan Hephaistoshoz és Wölundhoz —, noha erről sem a Kalevala, sem a finn mitológia nem tud.)

Az Edda „Havamal” című részében — Odin szájába adva az emberi bölcsességeket — ilyen utalás olvasható: „... Nyesett kezű, nyáját őrizz...” (13).

A germán mondához hasonló időpontban keletkezhetett a türkök eredetmondája is, amiről az 550-es évekből származó kínai feljegyzések adnak hírt (*Bicsurin* orosz [14], ill. *Liu-Mau-tsai* [15] német fordításában). Eszerint az egyik türk törzset szomszédos törzs támadta meg, s a támadók „... mindenkit kiirtottak egy tízéves fiú kivételével. Látva a fiú ifjúságát a harcosok megsajnálták és mindössze a lábait vágták el [a német szöveg szerint durchtrennen], majd a mocsárba vetették”. A továbbiakból kiderül, a fiú nehezen, de tudott járni, és egy nőstény farkas gondoskodásával életben maradt. A későbbiekben megmentőjével, az A-si-na nevű farkassal 10 fiút nemzett, s a türkök ősapjává vált a tenotomizált fiú. A történet további része témánk szempontjából érdektelen, az azonban igen fontos, hogy a lábak elvágása kifejezéssel jelölték a tenotómiát. Amennyire a leírásból kihámozható, a türk mondában Achilles-ín-átmetéséről van szó, de nem zárható ki a térdhajlatban végzett tenotómia lehetősége sem.

A burját mítoszban Debedei az Esthajnalcsillag-istennek, Szolbon-tengrinek a szolgája. Ez a Szolbon-tengri (és ez nagyon fontos!) az állattartás istene, szolgája, Debedei pedig kulturhérosz, aki az embert is megtanította a lótarásra. Debedei egyszer rosszul őrizte az isten ménését, a farkasok több lovat szétéptek, mire az isten haragra gerjedt, s úgy megbüntette csikósát, hogy az *bele-sántult* (*Lőrincz* L. 16). Bár a leírás igen szűkszavú, és mégis úgy érzem, hogy Debedei büntetése a tenotómia volt, ezzel mozgáskorlátozottá vált, s nem hagyhatta el messzire a ménest. A tenotómia ilyen hatását ki tudhatta volna jobban, mint az állattenyésztés istene?

A jurák-szamojéd (nyenyec) mesében Jabte Szala gazda fia a *könyökén és térdén* sebesítette meg azt az ellenségét, akit nem akart megölni, csak szolgájává tenni. A mese szerint a sérült *lebukott*, majd *leült, megsántult* (Szamojéd mesék 17). Egy másik nyenyec műben, egy női énekben ugyancsak felbukkan a tenotómia (Lehtisalo 18):

„A tunguzt ütöttem meg
a térdé mögött karddal”;

azaz a jurák-szamojéd nő a térdinak átmetésével tette harcképtelenné az ellenséges férfit. (A későbbiekben Szt. László kerlési kalandjának elemzésekor még visszatérek ehhez a motívumhoz.)

Az inak átmetése mellett — ha ritkábban is, de — egyéb módot is alkalmaztak az ín tönkretételére, a mozgásképtelenné tételre. II. Klodvig (632–656) meroving uralkodónak két fiát elfogták a lázadók, és tüzes vassal megégették lábháti inaikat, s ezzel tették nyomorékká őket. A fivéreket (akiknek a nevét sem tudjuk) a jumiersi kolostor fogadta be, s innen származik az egykorú leírásokban szereplő jumiersi ikek elnevezés (Motherland 19).

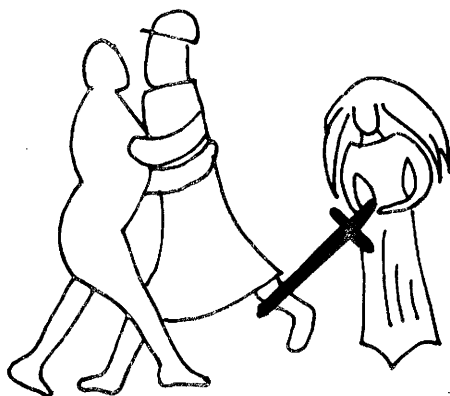
A mongol kori Kínában (1280—1368) az elfogott ellenséges hadvezéren Achillo-tenotómiát végeztek, de ha a vezér átállott a kínaiakhoz, akkor a m. plantaris ínnaal vagy állati ínnaal ínvarratot végeztek. (Az is tudjuk, hogy időnként a m. plantaris helyett ideget használtak fel az ínvarrathoz, s az ilyenkor bekövetkező bénulások miatt az ínvarrást később betiltották.)

Amint az eddigiekből kiderült, azokon végeztek ínátmetészt, akiket megölni nem akartak (mert szaktudásukra, munkájukra a győztesnek szüksége volt), vagy nem merték megölni (a királyi család tagjai, sacralis személyek), de mozgásukban erősen korlátozni kellett őket. Az is láttuk, hogy az ínátmetészsnek, ill. az inak sértésének különböző formáit alkalmazták. A vágás, metszés mellett az inak megégetése ugyanazzal az eredménnyel — ti. mozgáskorlátozottsággal — járt. Bár közvetlen adatunk nincs, a közvetett bizonyítékokból arra következtethetünk, hogy a tenotómiának kevés fertőzőeses szövödménye lehetett. Méliusz Péter (20) Herbariumában a kórontó füvet (*Erigeron senecio*) ajánlja ínsérülés kezelésére: „Ha az inak megsértődnek, fájnak, törd össze a tömjénnel, kösd rá”. (Méliusz különösen sokat foglalkozik az inak fájdalmának, ínsérülésnek, „inak szakadásának” kezelésével. A többi között a laurus-olajat, mondola-olajat, porcsinfüvet, disznó köményt, konkolyt, rutát stb. külsőleg, a kis földi epe virágját és levelét [*Centauria minor*] pedig belsőleges kezelésre ajánlja). Miskolczy Ferenc (21) „Manuale chirurgicum”-ja ugyancsak foglalkozik az ín-ínhüvely sérülésével: „Az ínvíz folyásakor a sebből jól megemésztett matéria [ti. geny] nem jön, hanem nyúlós, sárga színű vékony víz, a tyúk-mony fehérhez hasonló”. Lencsés György (22) „Ars Medica” c. művének harmadik könyvében a tetanuszt, a „merevödés”-t említi, amely a „sebtől és az inak meggyakásatúl is meglészön”. Witt szerint (23) Avicenna (980—1037) is pontosan ismerte az inak funkcióját, a sérülés okozta kieséseket, ínvarratot is végzett, de eredményeit nem ismerjük.

Nemcsak írásos és mitológiai emlékeink vannak a tenotómiáról, hanem sok ábrázolását is ismerjük. A mi történelmünk különlegesen gazdag az ínátmetészs leírásában, ábrázolásában. A Szent László-legenda — a kerlési kaland — a Képes Krónikában (24), a Thuróczi Krónikában (25), a Budai Krónikában (26) stb. szerepel. A Thuróczi Krónika szerint: „A szent herceg azonban sokáig viaskodott a kunnal és miután az inát elvágta, meg is ölte”. A Thuróczi Krónika 1486-os és 1488-as kiadásában az illusztrációkon a megmentett lány vágja el a kun inát, mégpedig az előbbin a saroktáji inakat bárdal, az utóbbin a térdhajlat inait karddal (2. és 3. ábra). A XIV.

2. ábra. A Szent László-legenda ábrázolása a Thuróczi Krónika 1486. évi kiadása alapján

3. ábra. A kunon végzett tenotómia a Thuróczi Krónika 1488. évi kiadása szerint

századi magyar krónika kompozícióban (27): „A szent herceg azonban hosszú ideig birkózott a kunnal, s miután a lány a kun inát elvágta, megölte”. Krónikáink leírása meglehetősen egyöntetű, ill. csak annyi a különbség, hogy vagy maga Szent László, vagy a megmentett lány vágja el a kun inait. Az inátmetszés pontos folklorisztikai párhuzama egy távoli rokon népnek, a nyenyeceknek egyik női énekében bukkan fel, ahol a lány ugyanúgy segíti megmentőjét, mint a László-legendában, ti. hogy elvágja a rabló tunguz térde inát. *Demény* (28) szerint a kerlési kaland tenotómiamotívumának nincs megfelelője vagy párhuzama az európai folklórban. A birkózás és inátmetszés együttesen a Szent László-legendá mellett csak a már említett nyenyec énekben fordul elő (Lehtisalo 18).

Husza József (29) a múlt század végén fedezte fel, hogy a Szent László-legendá gyakran szerepel Székelyföldön, falképeken. Később kiderült, hogy nemcsak az ország keleti részében, Erdélyben, hanem a Felvidéken, Gömörben és Szepességben, valamint az Alföldön (Ócsa) is előfordul a legenda ábrázolása. A falképek keletkezésével, művészi értékeivel, a cselekmény néprajzi párhuzamaival, a motívumok eredetével és szemiotikai jelentésével sokan foglalkoztak (*Dávid* [30], *László*, [31, 32], *Demény* [28], *Gróh* [33], *Radocsay* [34], *Husza* [29], *Vargyas* [35] stb.), nincs azonban tudomásom arról, hogy a freskókon ábrázolt tenotómiát orvostörténeti szempontból elemezték volna.

Demény (28) szerint a László-legendának 29 falképábrázolása maradt fenn a 20. századig, és noha az utóbbi években ezekből több elpusztult, de képekben, leírásokban ezeket is ismerjük. *Lukács* (36) 27 olyan falképről tud, amelyek a századfordulón megvoltak, s ezek közül 4 olyat sorol fel, amelyeket nem ismerünk, mert közben elpusztultak úgy, hogy sem fénykép, sem rajz nem maradt róluk. Magamnak 15 falképről sikerült fényképmásolatot, rajzot szerezni vagy személyesen megnézni, vázlatot készíteni (1. a függelék). Ehhez hozzáveszem a *Thuróczi Krónika* 1486-os és 1488-as kiadásainak (2., 3. ábra), a bécsi egyetem magyar diákjai anyakönyvében levő *A iniciálé* (37) képét (4. ábra), valamint a Magyar Anjou Legendáriumnak (38) a megfelelő képeit (5. ábra), s ezek alapján próbálom elemezni a László-legendában szereplő tenotómiát.

4. ábra. A tenotómia ábrázolása a Bécsi Magyar Diákok 1414. évi Anyakönyvének A iniciáléjában

5. ábra. A Szent László-legendá inátmetszésének téves megjelenítése a Magyar Anjou Legendáriumban

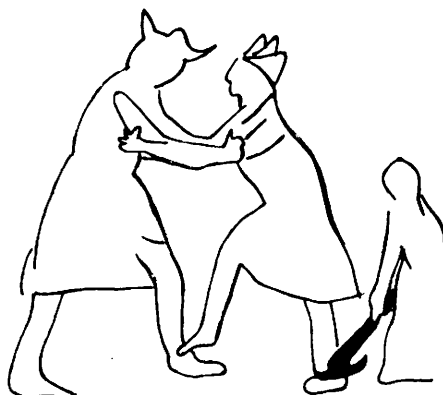
6. ábra. A bántornyai falkép rajza, 1383

7. ábra. Az erdőfülei ref. templom freskórészletén fennmaradt ábrázolás 14—15. sz.

8. ábra. A gelencei róm. kat. templom falképeinek rajza, 13—14. sz.

9. ábra. A kakaslomnici freskó ábrázolása, 1317 körül

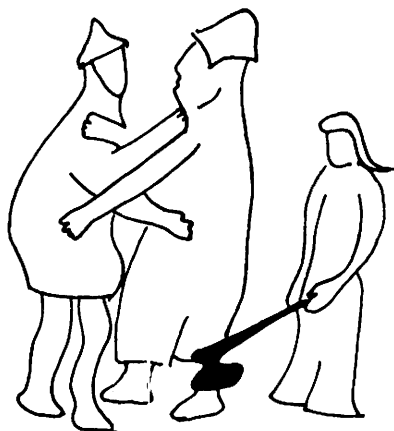
A 15 falkép és a 4 illusztráció közül a legkorábbiak a 13. században (Bögöz, Gelence, Oklád), a legkésőbbiek (Thuróczi Krónika képei) a 15. század végén készültek. A közel három évszázad alatt készült képeken — egy kivételével — pontos anatómiai ábrázolása látható a tenotómiának. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a festők nemcsak a legendából, hanem a valóságban is pontosan ismerték a tenotómia módzatait. A falképek nagy többségében (11 freskón) a Szent László által megmentett lány az Achilles-ínt, a 13—14. századból származó gelencei freskón a térdhajlat inait vágja el, de fellelhető a jobb quadriceps ín tenotómiája is (6—16. ábra). Az előbbiekből azt a téves következtetést vonta le László Gyula (31), hogy „... szemmel látható, hogy a kun csak itt [ti.

10. ábra. A legenda ábrázolása a kassai falkép szerint, 14. sz.

11. ábra. A maksai templom freskórészletének vázlata, 14. sz. közepe

12. ábra. A sepsikilyéni unitárius templom falképének rajza, 14. sz.

13. ábra. A székelyderzsi unitárius templom ábrázolása 1419-ből

Achilles-inánál] *sebezhető*”. Az ábrázolásokon gyakoribb a bal Achilles-ín (10 : 1) átmetszése. A Thuróczi Krónika egyik kiadásának ábrázolásán a saroktájék, a másikon a térdhajlat inainak tenotómiája látható.

Valamennyi ábrázoláson a kun áll, mindkét régió inai megfeszülnek, s ebben a helyzetben történik a tenotómia, ami azonnali egyensúlyvesztést, további küzdőképzetlenséget okozott. A későbbiekben mindkét régió (saroktáj, térdhajlat) inainak átmetszése súlyos járászavart, futási, ugrási és lovaslái képzetlenséget okozott, de egyik helyen sincs olyan felületesen elhelyezkedő nagyér vagy ideg, amelynek sérülése elvérzést vagy bénulást eredményezne. Jól tudták ezt azok, akik a tenotómiát elrendelték, végrehajtották, hiszen céljuk általában a mozgáskorlátozottság előidézése, nem

14. ábra. A tereskei róm. kat. templom freskójának rajza, 14—15. sz.

15. ábra. A vittfalvai freskó képe, 14. sz.

16. ábra. A zsegrai templom falképének vázlata, 14. sz. második fele

a sértett elpusztítása volt. A saroktáji—térúhajlati tenotómia technikája — úgy látszik — általánosan ismert lehetett, a három évszázad festői, illusztrátorai is helyesen ábrázolták.

Az egyetlen kivétel a Magyar Anjou Legendárium illusztrátora, aki a magyar történelmet, a László-legendát ismerhette ugyan, de a tenotómiát, annak technikáját, következményeit nem. Csak így magyarázható, hogy míg a másik 18 képen a kun álló helyzetében, megfeszülő ínon, anatómiailag megfelelő helyen történik a tenotómia, a Magyar Anjou Legendárium képén (5. ábra) fekvő helyzetben, felemelt lábakon (amelyek a bárdcsapás előtt a földre csapódnak, tehát a bárd legfeljebb bőrsérülést okoz), a tibia elülső élén, a középső harmadban történik a kun megsértése. A kép láttán nem beszélhetünk tenotómiáról, mert hisz a bárd olyan helyen sértette a lábszá-

rakat, ahol ín nincsen. *László Gy.* (31, 32) egyéb ikonográfiai hibákra is felhívta a figyelmet a Magyar Anjou Legendárium képeivel kapcsolatban.

A László-legenda ábrázolásainak elemzése arra enged következtetni, hogy a tenotómia nem lehetett ritka a középkori Magyarországon, s annak elsősorban az Achilles-átmetszési formáját gyakorolták. A 16. századra kiveszeltett a tenotómia, ugyanis a Werbőczy Tripartitumában már nem szerepel mint büntetési módszer, noha számos egyéb csonkító büntetés (pl. kasztráció) megtalálható.

Nehéz megmagyarázni *Ilosvai* (45) Toldijának néhány sorát:

„Az király ott igen megijedt vala,

ljedtében szólni egyet sem tud vala,

Sarkát Toldi Miklós úgy nyomódja vala

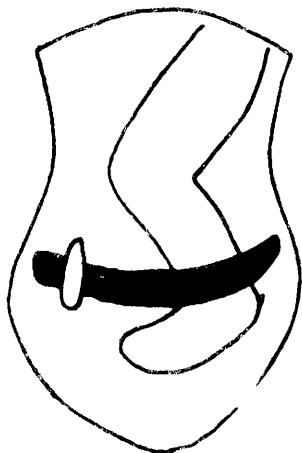
Sarkából királynak a vér el-kifoly vala.”

A szövegösszefüggésből kiderül, hogy Lajos Király a császár előtt ijedt meg annyira, hogy a teremből távozni akart, s ezt akadályozta meg Toldi a sarok (Achilles-ín) durva megnyomásával.

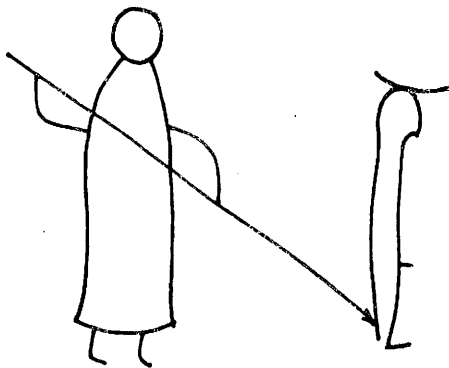
Lehetséges, hogy tenotómiára utal az a címer, amelyet Mátyás király 1466. február 6-án Diósgyőrben adományozott Szerdahelyi Huszár Péternek, a címerlevélben nem részletezett érdemeiért. A címerpajzson térdben behajlított vörös nadrágos-harisnyás láb látható, melynek bokájához egyenesre vágott hegyű szablya illeszkedik (17. ábra). A címerképet látva elfogadhatatlannak tartom *Érszegi* (39) magyarázatát: „A címerkép valószínűleg . . . könnyű lovas bal lábát és derekáról csüngő [??] szablyát kívánja ábrázolni”. A címerképeken általában a javadalmazott tulajdonságát, érdemét, eredetmondáját stb. ábrázolták. A szablya akkortájt általános volt, nem jeleltett kitüntető megkülönböztetést a javadalmazottnak. Valószínűbbnek tartom, hogy Szerdahelyi Huszár Péter vitéz valamelyik csatában az Achilles-ín sérülését szenvedte el, s ezt örökölte meg a címerábrára.

Ha ritkán is, de távoli tájakon is feltűnik a tenotómia ábrázolása. A legkorábbi ábrázolás a Metternich-sztélé hátoldalán látható vázlatos rajz (40), amelyen egy harcos lándzsát döf az előtte álló (fogoly ??) Achilles-ínába (18. ábra).

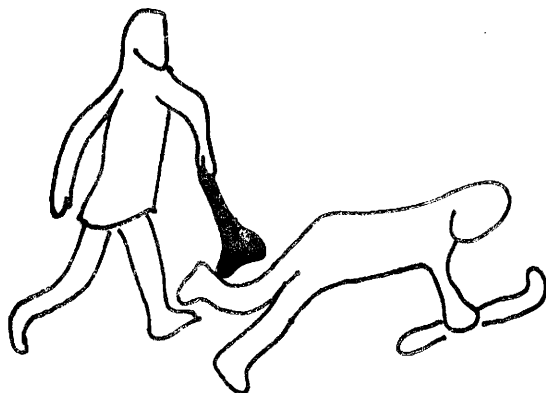
Läbroban (Svédország) került elő egy 700 körül készült faragott kő, amely viking csatajelenetet ábrázol (41). A domborművön az egyik töredékes ábrázolásban ugyancsak tenotómia látható (19. ábra), mégpedig az Achilles-ín átmetszése.

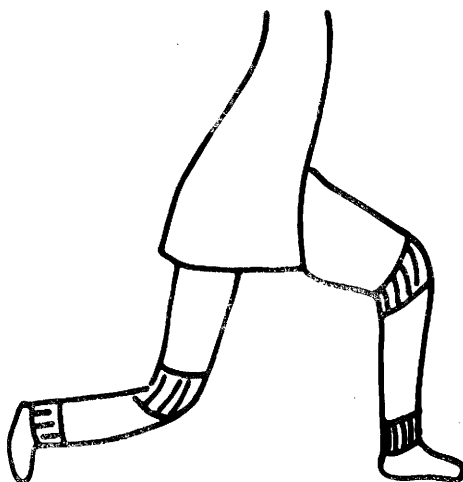
17. ábra. Szerdahelyi Huszár Péter címerrajza 1466-ból

18. ábra. A Metternich-sztélé hátoldalán látható vázlatos rajz (Egyiptom XVIII. dinasztia).

19. ábra. A labrói töredék viking csatajelenetének rajza, i. sz. 700 körül.

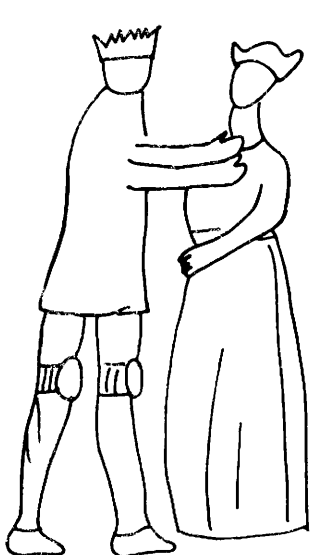

20. ábra. Térd- és bokavédő (invédő?) a szaharai sziklarajzon i. e. 1200 körülről.

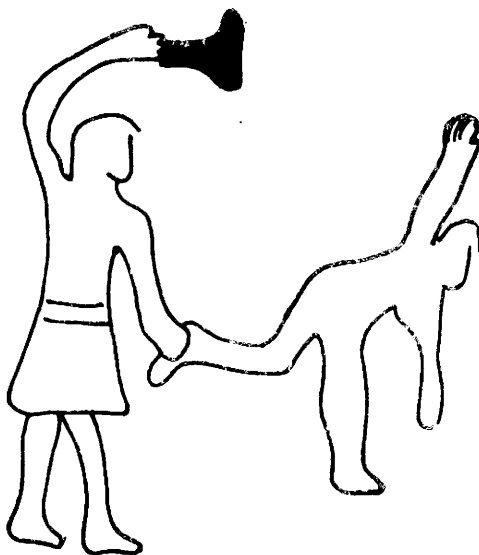
A szaharai sziklafestményeken (42) az ún. kerekfejűek fejlett korszakából kb. i. e. 1200 tájáról származó képeken Aouanrhetben és Sefarban több olyan alak látszik, akiknek térd- és bokatájékán védő fémmandzsetta van (20. ábra). Bár lehetséges, hogy a védőszerkezet csak rituális kellék, nem tartom lehetetlennek azt sem, hogy az inak tudatos védelmét szolgálja. A Metternich-sztélé ábrázolása bizonyítja, hogy Egyiptomban gyakorolták az Achilles-ín megsértését, az idézett festmények pedig a XVIII—XIX. dinasztia korából származó erős egyiptomi hatást mutatnak. Valószínű, hogy a kerekfejűek népéhez nemcsak a művészi hatások, hanem a tenotómia és az inak

védelme is eljutott Egyiptomból. Érdekes, hogy Szent László székelyderzsi ábrázolásán (és egyedül csak ezen) ugyanolyan térdvédő látszik, mint a két évezreddel korábbi szaharai sziklarajzon (21. ábra).

A párizsi Musée de l'Homme gyűjteményében található egy, Adanzan dahomeyi király (1797–1818 között) palotájából származó dombormű (43). Ezen egy fon katonai térdhajlati ínátmetést végez egy elfogott nago harcoson (22. ábra). Ez az ábrázolás kései bizonyítéka annak, hogy Fekete-Afrikában is ismerték és emberekben is végezték a tenotómiát.

21. ábra. Szent Lászlón ugyanolyan térdvédő (ínvédő?) látható a székelyderzsi unitárius templom 1419-ben készült falképén, mint a két és fél évezreddel korábbi szaharai sziklarajzon (20. ábra).

22. ábra. A tenotómia ábrázolása a dahomeyi palota domborművén (1797–1810 között).

A bőségesen felhozott példák azt mutatják, hogy a tenotómia olyan büntetés mód volt, amelynek elsődleges célja a sérült helyváltoztató mozgásainak meggátlása, beszűkítése, esetenként (pl. a László-legendában) az egyenlő erejű ellenfél megtörése, harcképtelenné tétele volt. Mindkét célra kiválóan megfelelt az Achilles-ín vagy térdhajlati ín (m. biceps femoris, m. semitendinosus stb.) átmetésze. Napjaink klinikai gyakorlatából tudjuk, hogy az Achilles-ín szakadása igen megnehezíti a járást, lehetetlenné teszi a hosszabb gyaloglást, futást.

Az ábrázolások és az írott emlékeink között rendkívül ritka a kézen, karon végzett tenotómia. A már említett három adat mellett (ti. a rómaiak tenyérben végeztetett, a nyenyeczek könyökön és a Havamal kézen végzett tenotómiáján kívül) egyetlen leírást találtam. Bornemisza Péter „Örökösi kísértetekről” c. könyvében (44) egy 1577-ben Freybergben végzett kéz-ínátmetésről is. Damascenus János egyik tanítványa a császár elleni gyalázó levelet írt mestere nevében „... ki miatt Jánosnak fél kezét elvágják”. Hogy nem a kéz levágásáról van szó, amellel szól, hogy Bornemisza más helyeken élesen elkülöníti a levágás és elvágás fogalmát, továbbá az a korábbi leírás, amikor a monda szerint a türk fiúgyermeknek is *elvágják* a lábait. A Bornemisza leírásában ránk maradt büntetés a kezét tette alkalmatlanná a tollforgatásra.

A szakadatlan háborúk, a csonkító büntetések miatt sem az ókorban, sem a középkorban nem lehetett ritka a tenotómiával mozgássérültté lett férfi. Érdekes módon egyetlen emlékünks sincs arra vonatkozóan, hogy nőkn is végeztek volna ínáttnetszést. Korábban már említettem, hogy Avicenna megkísérelte az ínvarratot, Kínában pedig több-kevesebb sikerrel gyakorolták is. Nem így Európában, ahol az óriás tekintélyű *Galenus* (46) megállapítását: „... *nervus aut ligamentum dissectum refici non potest*” elfogadták.

F Ü G G E L É K

<i>Helység</i>	<i>A festmény kora</i>	<i>Tenotómia helye</i>
Bántornya*	1383	J. quadriceps ín
Bibarcfalva	15. sz. eleje	B. Achilles-ín
Bögöz	13. sz. vége	B. Achilles-ín
Erdőfüle	14. sz. vége	B. Achilles-ín
Gelence	13–14. sz. forduló	B. biceps fem. ín
Kakaslomnic	1317 körül	B. Achilles-ín
Kassa*	14. sz.	B. quadriceps ín
Maksa	14. sz. közepe	B. Achilles-ín
Oklánd	13. sz. vége	B. Achilles-ín
Sepsikilyén	14. sz.	B. Achilles-ín
Székelyderzs	1419	B. Achilles-ín
Szepesmindszent	14. sz. második fele	B. Achilles-ín
Tereske	14–15. sz. forduló	J. Achilles-ín
Vitfalva	14. sz.	B. Achilles-ín
Zsegra*	14. sz. második fele	B. quadriceps ín
Thuróczi Krónika	1486-os kiadás	B. Achilles-ín
	1488-as kiadás	B. biceps fem. ina
Bécsi Magyar diákok	1414	B. Achilles-ín
Magyar Anjou Legendárium	14. sz.	Lábszár első éle, a középső harmadában

*Rómer Flóris rajzai alapján

Zusammenfassung

Die biochemischen Eigenschaften der Sehne waren schon dem Menschen der Urzeit wohlbekannt, was er auch ausgenutzt hat. Von einem festen Bindematerial sprechend, erwähnte der Mensch des Altertums und des Mittelalters die Sehne. Auch die physiologische Rolle der Sehne wurde früh erkannt. Manche Verfasser sind der Meinung, dass bei der Domestikation der Tiere die Sehnendurchschneidung eine wichtige Rolle spielte, da sie eine Bewegungsbeschränkung nach sich zog.

Der Verfasser meint aufgrund der Bibel und der Analyse der Mythologie verschiedener Erdteile, sowie der künstlerischen Darstellungen derselben, dass Tenotomie auch ein Strafverfahren gewesen war, dessen Ziel vor allem die Verhinderung bzw. Beschränkung der Bewegung des Positionswechsels des Verletzten, zum Teil aber auch (z. B. in der ungarischen mittelalterlichen Legende vom Heiligen Ladislaus) das Niederbrechen des Gegners von gleicher Stärke, sowie das Erreichen seiner Kampfunfähigkeit sein sollte. Die beiden Ziele konnten ausgezeichnet durch das Durchschneiden der Achilles-Sehne, oder der Sehnen der Kniekehle (m. biceps femoris, m. semitendinosus) erreicht werden.

Unter den Darstellungen und den schriftlichen Denkmälern findet man nur selten an der Hand und an den Armen durchgeführte Tenotomie.

Zufolge der unaufhörlichen Kriege, sowie der verstümmelten Strafverfahren war die Zahl der durch Tenotomie bewegungsbehindert gewordenen Männer ziemlich hoch. Interessanterweise ist aber kein einziges Andenken über einer an Frauen durchgeführten Sehnendurchschneidung erhaltengeblieben.

LÁSZLÓ JÓZSA, D. Sc. Med.
Deputy Director
National Traumatological Institute
H-1088 Budapest, Baross u. 23.

IRODALOM

1. U. Kóhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 30—50.: Részletesen leírja az ín előkészítését, felhasználását a reflexij-készítésben.
2. McLeod, W. E.: An unpublished Egyptian composite bow in the Brooklyn Museum. *Amer. J. Archeol.* 42, (1958) 397—401.
3. Fábíán Gy.: *Archeologia experimentalis. A honfoglaláskori magyar fű rekonstruálása. Természettudományi Közöny II*, (1967), 99—101.
4. A Gleipnir nevű csodakötél alkotórészei: medveín, asszonyok szakállá, madarak nyála, hegyek gyökere, macskák járásának zaja, halek hangja. Közli Glepinir címszónál: Szabó Gy.: *Európai mítoszok*. Kriterion, Bukarest, 1977. 59.
5. Medve ín bővölés. Vogul eredetiből fordította Képes G. in: *Leszállt a medve az égből*. Európa Kiadó, Bp. 1980. 192.
6. Gunda B.: Az állatok Achilles-ínának elvágása az eurázsiai vadász kultúrában. *Ethnográfia* 50, (1939), 38—41.
7. *Biblia*: Sámuel könyve 8,4; Krónikák I. könyve 18,4 (Károli Gáspár fordítása)
8. Manninger J.: *Kézsebészet*. Továbbképző jegyzet (kézirat). Bp. 1970.
9. G. Beke Margit: *Északi Hősök*. Móra Ferenc Kiadó, Bp. 1975. 8.; Szabó Gy.: *Európai mítoszok*. Kriterion Bukarest, 1977. (Völund címszó: 158.) Az Edda német fordításában (*Die Edda Götter und Heldenlieder*. Leipzig é. n. 218. old.); „*Das ward ausgeführt: die Sehnen wurden ihm an den Kniekehlen durchgeschnitten...*” A fenti három adat egyértelműen a térdinák átmetéséről beszél.
10. Más variációk szerint a VII—VIII. században keletkezett Völund énekben az Achilles-ín átmetésére szerepel. Szász Béla fordítása, in.: *Világirodalmi Antológia II*. (Szerk. ifj. Horváth J. és Kardos T.) Tankönyvkiadó, Bp. 1952. 32.
11. Trencsényi-Waldapfel I.: Homérosi kompozíció. In.: *Vallástörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959. 57., 472.
12. Mozsolics Amália: Hephaistos sántasága. *Comm. Hist. Artis Med.* 22. (1976). 139—148.

13. A *Havamal* (a magasságos szava) címet viselő ének 580 soros részlete az izlandi verses Eddának. A legrégebb Edda-részek egyike, a 9—10. században keletkezhetett, és laza kompozícióban életbölcseességeket, tanácsokat sorakoztat fel. In.: *Világirodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 2. köt. 953. Az idézett részt Pörtner R. közli: *A viking kaland*. Kossuth Kiadó, Bp. 1983. 100.
14. Bicsurin, N. Ja.: *Szobranije szvedenij o narodah obitavsih v Szrednej Azii v drevnie vremena I—III*. Izd. Akad. Nauk. Sz. Sz. Sz. R., Moszkva—Leningrád 1950—1953.
15. Liu-Mau-tsai: *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T' u-küe)*. I—II. Wiesbaden, 1958. 5—6.
16. Lőrincz L.: *Mongol mitológia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 128.
17. „Jable Szala gazda fia” c. népmese Pusztay J. fordításában, in.: *Tundraföldi öreg*. Szamojéd népmesék. Európa Kiadó, Bp. 1975. 68—69. (Válogatta Hajdú P.) A mesét Kuprijanova Z. N. gyűjtötte és tette közzé (*Neneckij folklór*. Leningrád 1960.)
18. Lehtisalo T.: Juraksamojedische Volksdichtung. *Mem. Soc. Finno-Ougrienne* (Helsinki) 90, (1947), 345—347. A mesében a nő úgy segíti az egyik küzdőt, hogy a tunguz térde inát vágja el. Ez a szituáció mindenben megfelel a Szent László-legendában leírt és lefestett körülményeknek. Tudomásom szerint ez a nyenyec mese az egyetlen párhuzama a kerlési kaland „birkózás-küzdelem” motívumának.
19. Montherlant, H. de: *Lányok*. Európa Kiadó, Bp. 1973. 586.
20. Mélius P.: *Herbárium*. Kriterion, Bukarest, 1979. 137, 143, 168, 203, 207—208, 222, 255 és 277.
21. Miskolczy F.: *Manuale chirurgicum*. Győr, 1742. 337.
22. Lencsés Gy.: *Ars Medica* c. művének megfelelő részét „Az *Ars Medica* a XVI. század Erdélyi művelődésben” c. tanulmányában ismerteti és elemzi Spielmann J., in.: *A közől szolgálataiban*. Kriterion, Bukarest, 1976. 78.
23. Witt, A. N.: Die Entwicklung der Sehnenoperationen. *Med. Wschr.* 5. (1951) 813—822. és Witt, A. N.: *Sehnenverletzungen und Sehnen-Muskel-Transplantationen*. Bergmann Vlg. München, 1953.; Ugyanígy vélekedik Avicennáról Herzog, K. H. is: *Sehnenkonservierung und Transplantation*. G. Fischer, Jena, 1965.
24. *Képes Krónika*. Ford.: Geréb L. Magyar Helikon, Bp. 1971. 74.
25. Thuróczi, J.: *A magyarok krónikája*. Ford.: Horváth J. (Az 1486-os augsburgi ősnymtatvány képeivel.) Magyar Helikon, Bp. 1978. 147.
26. Hess, A.: *Chronica Hungarorum*. Buda, 1473. (Hasonmás kiadás. Ford. Horváth J.) Magyar Helikon, Bp. 1973. 58.
27. *László király emlékezete*. Szerk.: Katona T., ford.: Kurcz Ágnes. Magyar Helikon, Bp. 1977. 103.
28. Demény I. P.: Kísérlet László király kerlési kalandjának összehasonlító vizsgálatára. In.: *Népismereti dolgozatok 1981*. Kriterion, Bukarest, 1981. 175—185.
29. Huszka J.: A Szent László legenda székelyföldi falképeken. *Archeológiai Értesítő* 1885. 211—220.
30. Dávid L.: *A középkori Udvarhelyszék művészi emlékei*. Kriterion, Bukarest, 1981.
31. László Gy.: *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. Corvina, Bp. 1970.
32. László Gy.: *Hunor és Magyar nyomában*. Gondolat, Bp. 1967. 134—138. Közli a Thuróczi krónika 1488-as kiadásának illusztrációját.
33. Gróh I.: Szent László és a cserhalmi ütközet középkori képirásunkban. *Vasárnapi Újság* 1910. 546. sz.
34. Radocsay D.: *A középkori Magyarország falképei*. Bp. 1954.
35. Vargyas L.: Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. In: *Athleta Patriae*. Szent László-tanulmányok. Szerk. Mezei L. Szent István Társ. Bp. 1980. 11—18. Vargyas ebben a tanulmányában átveszi László Gy. téves megállapítását, ti., hogy csak az Achilles-inán sebezhető a kun vitéz. Bár bőséges összehasonlító néprajzi anyagot (elsősorban mongolt) sorol fel, Lehitsalo (vö.: 18. sz. jegyzet) adatát nem említi.
36. Lukács Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: *Athleta Patriae*, i. m. Részletes táblázatban foglalja össze a ránk maradt Szent László-legendá ábrázolásokat. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a legkorábbi (?) ábrázolásokon (Ócsa, Képes Krónika) nem a megmentett leány végzi az ínatmetszést.
37. A bécsi egyetem magyar diákjai 1414. évi anyakönyvének címlapját (az azon levő A iniciálában ábrázolt ínatmetszést) közli Vita Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség* c. könyvében. (Kriterion, Bukarest, 1977. 5. tábla). Magával az ábrázolással nem foglalkozik.

38. *Magyar Anjou Legendárium*. Magyar Helikon, Bp. 1973. 135. (v: 82' jelzésű tábla)
39. A címert közli: Zay F.: *Az Lándorfejlírvar elvesztésének oka e vót és így esött*. Helikon, Bp. 1980. 6. kép. (A címerhez Érszegi G. fűzte az idézett magyarázatot 204.)
40. A Metternich-sztél fényképét közli: Kákossy L.: *Várázslás az ókori Egyiptomban* (Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.) c. művében. A bemutatott részlet a 4. képsorban található.
41. A faragott kő a viking korban olyan fontos szerepet játszó Gotland szigetén, a mai Löbro területén került elő. A tenotómiát ábrázoló domborműrészletet közli: Broby-Johansen, R.: *Északi sziklarajzok*. Gondolat, Bp. 1979. 228. ábra
42. Lhote, H.: *Sziklafestmények a Szaharában*. Gondolat, Bp. 1977. A bemutatott sziklafestmények közül kettőn, a 35. ábrán (Aouanreht, kerekfejűek fejlett korszaka, i. e. 1200 körül) és az 53. ábrán (Sefar, azonos korszak; mindkettőn egyiptomi hatást vél felfedezni a szerző), figyelhető meg a térd- és bokavédő, amelyhez igen hasonló a székelyderzsi falfestményen, a Szent Lászlón látható védőfelszerelés.
43. Laude J.: *Fekete Afrika művészete*. Gondolat, Bp. 1972. 195.
44. Bornemisza P.: *Ördögi Kísértetekről*. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1980. 1058–1059.
45. Ilosvai Selymes P.: Toldi (299–304. sorok). In.: *Históriás énekck*. Kriterion, Bukarest, 1980.
46. Galenus: idézi Herzog, K. H.: *Sehnenkonservierung und Sehnen transplantation*. G. Fischer, Jena, 1965. 13.
47. Okladnyikov, A. P. — Martinov, A. I.: *Szibériai Sziklarajzok*. Corvina, Bp. 1983. 66–67., 161., 142. A szerzők úgy magyarázzák a képet (1. ábra), hogy az termékenységvarázslatot ábrázolna. Ezt a magyarázatot elfogadhatatlannak tartom, mert a sziklán látható 10 emberalak közül 6 kétségtelenül az állatokat üldözi, hurokkal, dárdával stb. elejti; semmi sem utal termékenységvarázslásra, legkevesbé az, hogy az ember egyik kezével az állat hátsó lábát fogja, amásikban kőbaltát tart a jávorszarvas Achilles-inának közelében.
48. Györfly I.: *Alföldi népelet*. Gondolat, Bp. 1983. 52.

SELF-CURING ANIMALS

LÁSZLÓ MAGYAR

In ancient times, when we human beings were as much part and parcel of nature, that we had not even created the word nature, animals were not looked upon as moving objects, but as respected enemies and envied ideals. Our strength and knowledge had partly derived from them: the brave man was the lion, or a potent and fretful bull, while the wise capable of piercing darkness, was the owl. The god-figures of various mythologies will long preserve the memory of this age. In Egypt, bird-, baboon- and jackal-headed potentates ruled, but in the relatively young Hellas too, Hera was gazing out of her past with the eyes of a cow, and the goddess of wisdom still assumed her ancient self, the owl. In ancient times when perhaps even time had not existed, man did not live his individual, minute-by-minute life, but played the already available roles of life, completed with his own existence, thus asserting its importance. When order, which can be considered the basis of medicine, had gradually emerged from thousands of years of experience and from the mass of observed and recorded relationships, these notions were still forceful. The man concerned with healing was a bit of a snake, monkey or even an ibex, depending on the endowments of the prevailing culture. Later on, as soon as the physician started to be ashamed of his ancestry, he imagined the mother animals of his human form rather to be next to him, not behind him: man and animal thus separated for good. Nevertheless, the conceptions and traditions dating back to thousands of years do not easily become extinct. Moreover, the traditions of the originally divine, then only wise physician-animals were occasionally reinforced by experience, too, since quadrupeds do actually exist, who seek remedy for their troubles, and it is really amazing, how safely some animals are able to distinguish the poisonous plant from the edible one by a sense of smell and taste.¹ The world of popular beliefs and the early European science rooted in it, have preserved several — founded or unfounded — data, which refer to animals curing themselves or others. In my selection I have endeavoured to compile on self-curing animals a far from complete list of data. In this I have not attempted to verify these descriptions, for, I believe this to be almost impossible in a subject with roots going far beyond what we call reality today.

Selection has been made according to the following system: The material was not grouped according to ways of treatment or to medicines used by the animals, because this would be an unbalanced presentation. Namely, undefinable herbs and medicines are used fairly frequently, while surgical interventions and dietetic therapy are rare. Therefore, data are described according to the zoological terms, in particular, in the alphabetical order of the Latin names of the animals. Latin and less frequently, Greek names are used because the individual zoological terms can be

¹ The Latin verb *sapere* (-sapiens) has originally meant to *taste*. In primitive societies those old people were supposed to be *wise* (*sapientes*), who could distinguish by tasting the useful from the poisonous plants.

translated in various ways, as also because the original language of the quotations was Greek or Latin, respectively. In the bibliography I attempted to present always the earliest references with additional ones only when there were differences in the descriptions. As a matter of course, almost all data can be found in the work of previous authors (i. e. of the 16th and 17th c.), many times without a reference, since there had been similar earlier compilations in the course of time (Pliny, Albertus Magnus, Crollius). Nevertheless, among those I know, the one referred to below, is the richest and, anyway, as Donatus says: "*Pereant, qui ante nos nostra dixerunt.*"

ANAS [and ANSER] (duck-geese)

According to Pliny, if food lies heavy on its stomach, it will purge itself by *sideris* herb to relieve itself.²⁻³

APER (wild boar)

Being sick, it will consume ivy, according to Pliny,⁴ while crab, according to Crollius⁵ as a remedy.

AQUILA (eagle)

According to Crollius,⁶ it can rejuvenate itself by discarding its plumage and in other ways too. Similar to the crab, snake and lizard, it is namely one of the forerunners of geriatrics.

BOS (ox)

As related by Falloppius,⁷ the ox discovers in certain places the mineral springs and purges its kidney by their water. According to Aldrovandi,⁸ oxen, if affected by pain in their stomach, take human excrements as a remedy.

CANIS (dog)

As described by Aristotle,⁹ the dog eats *herba canaria*, i. e. herb of the dog, as an emetic. According to Aelianus,¹⁰ *origanum*¹¹ is for dogs a kind of panacea, being beneficial for all their troubles. Aristotle, and after him Albertus Magnus¹² informs us about dogs consuming wheat germ or the ear of wheat (*spicas tritici*) to become cured when affected by tapeworm.

CAPER or CAPRA (goat)

Should we take for granted what is said by Aelianus,¹³ the cataract having developed over the goat's eyes, is punctured or removed by it with the help of a thorn. According to Aldrovandi's statement,¹⁴ where he refers to a line of a Greek poem I have actually not found, once a goat bitten by a viper was delivered from death by the sucking of her kid. The kid sucked the poison with

² Pliny, *Historia Naturalis*, 8. 28

³ In Greek: *heracleia*

⁴ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁵ O. Crollius, *De signaturis internis rerum*, 2 vols, Frankfurt am Main, 1684, vol. 2, 148

⁶ O. Crollius, (n. 5) *De signaturis*, vol. 2, 148

⁷ G. Falloppio, "De medicatis aquis", *Opera Omnia*, Frankfurt, 1584, p. 254

⁸ U. Aldrovandi, *Quadrupedum omnium bisulcorum historia*, Bononiae, 1621, p. 67

⁹ Aristotle, *Historia Animalium*, 1. 6. 612b 31—32

¹⁰ Aelianus Claudius, *De animalium natura*, 5. 46

¹¹ Cudweed or wild marjoram

¹² Albertus Magnus, *De animalibus libri 27*, ed. N. Stadler, 2 vols., Münster, 1916, vol. 1, 8. 48

¹³ Aelianus, (n. 10) *De animalium*, 7. 14

¹⁴ U. Aldrovandi, *Serpentum et draconum historia*, Bononiae, 1643, p. 136. G

the milk from its mother's body. What actually had happened to the kid, was not reported by Aldrovandi. According to Albertus Magnus *caper agrestis*, i. e. a species of wild goat feeds on *herba amara* against an upset stomach.¹⁵ According to Crollius,¹⁶ *capra silvestris* will pack its wound with nard and fragrant herbs, and if being shot by an arrow, it will eat *dictamus* herb and this causes the arrow to leave its wound or at least this was established by Aristotle.¹⁷

CERVUS (hind) [deer?]

What has been related here by Aristotle, is maintained about the deer too, by Pliny, who also adds that the *dictamus* herb will also cause to cast the thorn pricking its hoof.¹⁸ However, the deer's magic power does not end here. She very considerably will purge¹⁹ herself by "herbs" before parturition and eat *dracontea* herb,²⁰ too, to guard against the poisonous effect of the placenta to be eaten by her, after fawning.²¹ According to Aldrovandi, the deer has also invented irradiation therapy, because he writes, that she exposes her wound to the sun to hasten recovery.^{22–23} According to Albertus Magnus, deers apply solar radiation therapy for developing antlers or to alleviate the accompanying pain.²⁴ In addition, the sick or wounded deer will put *origanum montanum* to its wound, or it eats *cinarus* herbs.²⁵ Being bitten by a snake, it will eat crab or forest-ivy and will hope for its favourable effects.²⁶ To avoid either becoming old or to prevent snake-bite, as reported by Crollius, it will sometimes also eat the snake itself.²⁷

CICONIA (stork)

The stork is a sacred bird, the more so, since it is often mistaken for the sacred bird of Egypt, i. e. for the ibis. The stories of these two birds would therefore sometimes overlap and show several similarities. The stork does not cure only itself but sometimes its fellow-creatures, too. This is attested by Aesop's fable about the wolf and the stork. It prefers, however, using a stork-panacea, the *origanum* to this surgical intervention of doubtful outcome. According to Aristotle, it is used by it against snake bite and on wounds too.²⁸ Referring to Pierius Valerianus, Aldrovandi writes that the stork being represented with this *origanum* branch in its beaks, as an Egyptian hieroglyph, a symbol of health.²⁹ Aelianus³⁰ and Pliny³¹ claimed that the bird also cures gastric pains by the *origanum*.

¹⁵ Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, 8. 48

¹⁶ Crollius, (n. 5) *De signaturis*, vol. 2, 148

¹⁷ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.*, I. 6. 612a 3–5

¹⁸ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

¹⁹ J. R. Camerarius, *Sylloges memorabilium medicinae... arcanorum centuriae 4*, Augustae Trebocorum, 1624, p. 9

²⁰ Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, vol. 1, 8. 39

²¹ Naturally, these refer only to *cervae*

²² U. Aldrovandi, (n. 8) *Quadrupedum*, p. 792

²³ The theory, according to which putrefaction of the wound is indispensable to healing, had persisted and flourished up to the middle of the 19th c.. For a long time, no disinfectant, but putrefactive materials were put on the wound.

²⁴ Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, vol. 1, 8. 39

²⁵ *Ibid.*, 8. 48.

²⁶ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28 and Aristotle, (n. 9) *Hist. Ant.*, 1. 6. 611b 20–23

²⁷ Crollius, (n. 5) p. 148

²⁸ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.*, 1. 6. 612b 32–34

²⁹ U. Aldrovandi, *Ornithologiae libri*, 3 vols., Frankfurt am Main, 1613, vol. 3, 124

³⁰ Aelianus, (n. 10) *De animalium*, 5. 46

³¹ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

COLUMBA (dove or pigeon)

According to Pliny, it will purge itself by laurel leaf, or with *herba helxine* if necessary.³² According to Aelianus, the dove, too, will treat its wound by the already tried *organum*.³³

CORVUS (crow or raven)

Pliny writes that it will use laurel leaf as a purgative in an attempt to neutralize chameleon-poison.³⁴

CROCUTA VEL GULO BOOPHAGOS (hyena)

Being affected by constipation, it is supposed to expel its excrements between tightly packed stones and trees.³⁵

DRACO (dragon or some kind of boa constrictor)

It uses several kinds of drugs. According to Aristotle, if it is wounded it will eat endive,³⁶ in contrast to what is written by Albertus Magnus, namely that if it is sick it will feed on *thayrhascon* herb.³⁷ If by any chance a dragon happens to feel nauseated, according to Pliny's sources, it will cure itself by lettuce juice.³⁸

ELEPHAS (elephant)

The elephant is widely known to be a wise animal. Pliny,³⁹ and after him Aldrovandi,⁴⁰ considered it to be so wise that they even attributed it the invention of surgical crafts. The elephant, being no narrow-minded specialist, beside employing surgical interventions, also stands the test of being a pharmacist. In the passage cited above it is also described that it also applies *aloe* drops as a pain-killer and *oleastrum* as an antidote. The secret of these two medicines was learned by man from them. Aelianus wrote *oil* instead of *aloe* possibly because of a wrong version of the word.⁴¹

EPTYETHES (bird ?)

Albertus understands that if this bird is fighting with a snake it will previously have eaten *ruta*, as a prophylactic drug, because its smell is hardly tolerated by the snake.⁴²

EQUUS (horse)

Crollius mentioned that the Hungarian horses will bite through their veins with their teeth to relieve their congestion.⁴³

FELIS (cat)

The cat has a fine sight but if it still happens to have none, it will eat *valeriana* to help itself.⁴⁴

³² Ibid.

³³ Aelianus, (n. 10) *De animalium*, 5. 46

³⁴ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

³⁵ Crollius, (n. 5) *De signaturis*, vol. 2, 148

³⁶ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.*, i. 6. 612b 31

³⁷ Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, vol. 1, 8. 49

³⁸ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

³⁹ Ibid.

⁴⁰ U. Aldrovandi, *De quadrupedibus solip. volumen*, Bononiae, 1616, p. 447 B

⁴¹ Aelianus, (n. 10) *De animalium*, 2. 18

⁴² Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, 8. 48

⁴³ Crollius, (n. 5) *De signaturis*, vol. 2, 148

⁴⁴ Ibid.

GALY (mongoose or fox, perhaps the Greek *galé*)

Aristotle describes about it what Albertus does about the Eptyethes bird, i. e. that it eats the herb of grace (*péganon*) before fighting with a snake.⁴⁵ This was also repeated by Albertus.⁴⁶

GRACULUS (daw)

According to Pliny, it purges itself with laurel leaf.⁴⁷

GRUS (crane)

At Pliny: it uses *iuncum palustrem* (some kind of marsh growth) as a purgative.⁴⁸

HIPPOPOTAMUS (hippopotamus)

It is well known to be the inventor of the popular method of blood-letting. Being too fat even to move, or suffering from congestion, it will go among the reeds and will let its blood by the sharp-edged leaves. Then it will cover the wound by mud which is supposed to promote coagulation. This was also attested by Iulius Solinus,⁴⁹ Pliny⁵⁰ and even by the scholar Prosper Alpinus, too.⁵¹ The story must have originated from Egypt and from mythology.

HIRUNDO (swallow)

As described by Celsus⁵² and Pliny⁵³, it applies *chelidonia* herb, i. e. swallow-herb for improving its sight.

IBEX (ibex)

It removes the arrow shot by using *pulegium cervinum* or *agreste*,⁵⁴ and eats roots or certain herbs as emetics.⁵⁵ It shows particular aptitude in distinguishing between edible and poisonous plants.⁵⁶

IBIS (ibis)

In the Egyptian hieroglyphs it is the sign and symbol of health. It is a partly identical bird with Troth,⁵⁷ being thereby partly the god of health and medicine. Formerly, it was commonplace to say that it invented the clyster, because it gave itself an enema with its beaks. Since it was widely known it was told by everybody, so e. g. by Pliny, Galen and Albertus Magnus too.⁵⁸ It was also added by several authors that it injects salty water as an enema into itself.⁵⁹ Ovid devoted a separate poem to the bird (the most about this topic is found in his work). J. Baradlai,

⁴⁵ Aristotle, (n. 9) *H.st. An.*, 1. 6. 612b 29

⁴⁶ Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, vol. 1, 8. 49 (mentioned as *galy*)

⁴⁷ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ I. Solinus, *Polyhistor*, Biponti, 1794, p. 129. (32. 31)

⁵⁰ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁵¹ P. Alpinus, *De medicina Aegyptiorum*, ed. J. B. Friedrich, Nordlingae, 1829, p. 14

⁵² Celsus Cornelius, *De Medicina*, 6. 6

⁵³ Pliny, (n. 2.) *H. N.*, 8. 28

⁵⁴ Albertus Magnus, (n. 12) 8. 42

⁵⁵ Albertus Magnus, (n. 12) 8. 43

⁵⁶ Severus Sulpicius, *Dialogi tres*, 1. 10

⁵⁷ L. Kákossy, *Fény és Khaosz (Light and Chaos)*, Akadémia, Budapest, 1984, pp. 166—169

⁵⁸ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 27 — Galen, *Ed. Kühn*, 11. 168 — Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, vol. 2, 23. 121

⁵⁹ Crolius, (n. 5), *De signaturis*, vol. 2, 148

the Hungarian historian also mentions that there is an Egyptian illustration representing an ibis while clysterizing itself.⁶⁰

ICHNEUMON (ichneumon)

It is not the ichneumon fly, but a slender, rapacious animal, perhaps weasel or mongoose. In order to avoid to be bitten by an asp, it smears its body with mud. The dried mud will defend it like an armour from getting bitten. This may be looked upon as particular case of prophylaxis.⁶¹

LACERTA (lizard)

According to Forestus,⁶² it will eat *galega*-herb (a kind of *ruta*) to avoid snake-bite, while, according to Pliny, *dictamnus*.⁶³

LADAC (a special kind of bird)

According to Albertus, it covers its wound with *origanum agreste*.⁶⁴

LARUS HIANS (a kind of gull)

It expels its excrement between two closely standing trees.⁶⁵

LEO (lion)

According to Agrippa, it is capable of recurresting its cubs with its breath.⁶⁶ However, according to Aristotle, who considers him to be a less sublime animal, if its stomach is upset, it helps itself by eating some human excrement.⁶⁷ This is otherwise known in the literature as a characteristic method of the beasts of prey.

LUPUS (wolf)

According to Mizaldus, it consumes herbs and other plants as an emetic and in particular *rape*.⁶⁸

LUSCINIA (nightingale)

Being sick, it eats ant's egg.⁶⁹

MERULA (blackbird)

It purges itself with laurel leaf.⁷⁰

⁶⁰ J. Baradlai, *A magyar gyógyszerészet története (The History of Hungarian Pharmacy)*, 2 vols., Budapest, 1930, vol. 1, 174

⁶¹ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.*, 1. 6. 612b 16–19

⁶² P. Forestus, *De incerto et fallaci urinarum judicio*, Lugduni Batavorum, 1589, p. 293. 5

⁶³ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁶⁴ Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, 8. 49

⁶⁵ Crollius, (n. 5), *De signaturis*, vol. 2, 148

⁶⁶ H. Agrippa, *De occulta philosophia*, Antwerpiae, 1531, 1. 58 (without pagination)

⁶⁷ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.* 1. 6. 612a 9

⁶⁸ A. Mizaldus, *Memorabilium sive arcanorum... centuriae*, Coloniae, 1572, p. 7. recto

⁶⁹ U. Aldrovandi, (n. 29) *Ornithologiae*, vol. 1, 29

⁷⁰ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

MUSTELA (ferret or weasel)

It eats *tapsus barbatus* against snake-bite,⁷¹ or *ruta*⁷². It is able to resurrect its dead kid by its breath.⁷³

PARDALIS (panther or leopard)

It consumes herbs against poisoning.⁷⁴ As an antidote to its upset stomach or to other stimuli evoking sickness it will take human excrement.⁷⁵

PELLICANUS (white pelican)

It is the discoverer or inventor of transfusion. As described by the Physiologus and Albertus Magnus, it does not feed but resurrects its nestlings with its own blood.⁷⁶

PERDIX (partridge)

It purges itself with laurel leaf,⁷⁷ and puts *origanum* on its wound.⁷⁸

SERPENS (snake)

It sharpens its vision by using anise,⁷⁹ and revives itself with anise juice if its body is numb after winter's hibernation.⁸⁰ It defends itself against snake-bite in quite a way: it bites itself once more.⁸¹ The snake is an animal with a characteristic mythological background. Its medical importance is extensively discussed in the literature.⁸² It symbolizes eternal life, the ultimate aim of medicine and it is not by chance, that in our imagination it coils around the tree of the knowledge of good and evil.

SIMIA (monkey)

Crollius stated that it can recognize sickness by feeling its pulse and it declares the diagnosis by giving a nasal sound.⁸³ Although it is very probable that it is only about a buntering of physicians.

TESTUDO (turtle)

It eats *cunila* or *babula* against snake-bite,⁸⁴ while according to Ambrosius, *origanum*.⁸⁷ Aristotle says the same about the turtle called *khelóné*.⁸⁸

⁷¹ Camerarius, (n. 19) *Sylloges*, p. 9

⁷² Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁷³ Agrippa, (n. 66) *De occulta philosophia*, 1. 58

⁷⁴ Camerarius, (n. 19) *Sylloges*, p. 9

⁷⁵ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.*, 1. 6. 612a 7–8 — Albertus Magnus, (n. 12) *De animalibus*, vol. 1, 8. 44 — Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁷⁶ Physiologus, ed. and transl. A. Mohay, Budapest, 1986, p. 14 (4) — (The translation was made from the edition of F. Sbardone, Mediolani—Romae—Genuae—Neapoli, 1936) — Albertus Magnus, *De virtutibus animalium*, Amstelodami, 1669, p. 150

⁷⁷ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁷⁸ Aelianus, (n. 10) *De animalium*, 5. 46

⁷⁹ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 20. 23 — Ambrosius, *Hexaameron*, 6. 4. 19

⁸⁰ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁸¹ Crollius, (n. 5) *De signaturis*, p. 148 — refers to Fr. Bacon without giving the source

⁸² Camerarius, (n. 19) *Sylloges*, p. 239

⁸³ U. Aldrovandi, (n. 14) *Serpentum et draconum*, p. 43 C

⁸⁴ The best summarizing works in this respect are as follows: E. Küster, *Die Schlange in der Griechischen Kunst und Religion*, Leipzig, 1913 — J. Schouten, *The Rod and Serpent of Asclepios*, Amsterdam, New-York, 1967

⁸⁵ Crollius, (n. 5) *De signaturis*, p. 148

⁸⁶ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁸⁷ Ambrosius, *Hexaameron*, 6. 4. 19

⁸⁸ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.*, 1. 6. 612b 25

TORTUCA (Greek tortoise)

According to Albertus, this is a kind of reptile which eats *origanum* against snake-bite.⁸⁹

TURTUR (turtle dove)

According to Pliny, it uses *herbam helxinem* to purge itself.⁹⁰

URSUS (bear)

In Aristotle's work it is reported to eat *arum* after awaking from its winter-hibernation to normalize its digestion.⁹¹ It protects itself against a visual defect with bee-sting.⁹² It treats its wound with *phlomos* herb, according to Ambrosius.⁹³ If being poisoned by mandrake, it will eat ants as a panacea, says Pliny.⁹⁴

VULPES (fox)

It cures its lethal ailment by resin — describes Ambrosius in the *Hexaemeron*.⁹⁵

SUMMARY AND ANALYSIS

The three branches of medicine have long been separated from each other.⁹⁶ There is a possibility to cure by hand (chirurgia-surgery), it is possible by drugs (pharmaceutics) and also by regulation of the vital processes (dietetics). This latter is, naturally, a much younger branch of science than the other two, since it can be cultivated even among humans on a certain financial-social level.⁹⁷ Of the dietetic treatments the wild animals can practise at best fasting, blood-letting and purging, i. e. the so-called *evacuation* procedures. Smitten with disease, they can most frequently resort to drug or less often, to surgical therapy.

Therapy is, in general, influenced by three things: the disease, the healer's knowledge and the possibilities of healing. The conception of curing is not known by animals. They cure themselves when feeling some pain, i. e. when they apply — if they do at all — the so called *symptomatic* treatment. Their knowledge is equal to their instincts and, as far as their possibilities are concerned, they do not have any surgical instruments, let alone, with some exceptions, fingers, only their teeth and claws and the objects of nature are available to them. Their medicines derive from the range of *simplicia* (except for the serpent), i. e. in case of their disease they can eat plants, stones and occasionally some other animals, their medicines are homogeneous and unprocessed. Each animal is mostly familiar with only one single treatment. If it is not so, we can suspect two things, either a mythological background, or the blending of several traditions.

The animals cure only themselves and not their fellow-creatures. As a matter of course, the animal-mother is an exception who cures her kid (it is doubtful, whether to regard the parent and the offspring as separate creatures), as well as the pair of animals living in a curing-nursing symbiosis.⁹⁸ This selfishness can be ascribed to the fact that empathy and pity as well, as parsimony are alien to the animals.

⁸⁹ Albertus Magnus, (n. 12) vol. 1, 8. 47

⁹⁰ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁹¹ Aristotle, (n. 9) *Hist. An.*, 1. 6, 612a 5

⁹² Crolius, (n. 5) *De signaturis*, p. 148

⁹³ Ambrosius, (n. 87) *Hexaemeron*, 6. 4. 19

⁹⁴ Pliny, (n. 2) *H. N.*, 8. 28

⁹⁵ Ambrosius, (n. 87) *Hexaemeron*, 6. 4. 19

⁹⁶ Celsus, (n. 52) *De medicina*, Prohoimium 9

⁹⁷ Harig, G.—J. Kollesch, "Gesellschaftliche Aspekte der antiken Diätetik", *NTM*, 1971, 8., Heft 1, p. 17

⁹⁸ The example is the well-known case of the crocodile-bird and of the crocodile. Albertus Magnus notes that the crocodile happens sometimes to eat the *strophilus*, i. e. the bird searching in his mouth. (8. 46)

Of the forty three animals listed, there is a surprisingly small number (seven) of domestic animals, although we are supposed to believe that these were easier to observe. This is just due to the fact that they were easier to observe and therefore there was less chance to fib about them. On the other hand, it can be assumed that the instincts and self-supporting abilities of the animals living near man, that is, of those living in captivity and comfort are less developed or else they regress, as it also notable in those of man living in captivity and comfort.

The selection was only about self-curing animals, not about ones of a general "curing" ability,⁹⁹ because to give an account of them, we should have had to largely excuse from the subject. This topic could perhaps be treated in a separate study.

The typology of the various ways of treatment used by the animals is fairly interesting. Naturally, they primarily seek and find the medicines residing in "herbs and trees". In most, i. e. sixty five of the cases, medicinal therapy was mentioned. Of the drugs used, fifty six were plants, eight of animal and one of mineral origin dietetic therapy was applied in thirteen cases, while surgical intervention only in two cases. The forty three animals did namely apply eighty kinds of therapy. The deer was familiar with the most procedures, i. e. with nine, *organum* and *herb of grace* were taken by several of them, the former as a panacea, while the latter as a remedy for snake-bite.

What are the conclusions to be drawn from the collected data?

Certainly not much as regards the animals, since we may well doubt the veracity of what has been related. It is all the more interesting to meditate on why this tradition could have unfolded and why concerning just these animals?

It is sure that one part of the descriptions was based on a single or multiple observations and it is also sure that the use of certain plants or minerals as medicines was learned by our ancestors from animals. Another portion of the stories in supposed to be of mythological origin (e. g. in cases of the hippopotamus, ibis and snake). Of the very few domestic animals mentioned, the early domesticated dog and the goat know the most, the much later domesticated cattle, horse, camel, swine, poultry figure only in one piece of data, each, or they are completely missing.

The absence of sheep is particularly striking, whereof I have found no data at all in this respect. The fact, whether wild animals or animals domesticated early at the beginning of pastoral life are included in the selection, refers, in my opinion, to the antiquity of the data. They may derive from the times when man pursued a hunting way of life, and was just starting a nomadic life. The lack of a smart swine may perhaps point to the geographical origin of the stories, although this being a sweeping statement.

Seventeen of the listed animals were birds, twenty one mammals and five reptiles. No data have been available on insects and fish and still less on other animals. This may certainly indicate that tradition attributed the more developed intellectual capacities mostly to various kinds of animals at a higher level of development. This deserves to be mentioned because it proves well, how imagination and myth is based on reality, which they never ignore completely.

Data included in the compilation are namely contributions not only to the animal kingdom, but to human cultural history, and they should be interpreted accordingly. They are of interest not only in themselves, but due to their antiquity, since all is important by which we can look into the unfathomably deep, but perhaps not hopelessly dark well of the past.

⁹⁹ There are lots of "curing" animals, let's just think about Asclepius' snake, or the "charadrios" bird of Plutarch, curing icterus (Quaest. Conviv. 5. 7. 2. 681). The point here is, which animal is to be considered a curer, the one curing by action, or those curing by their flesh, excrement or their eyesight?

Összefoglalás

A klasszikus, középkori és kora újkori európai tudományos irodalmat olvasva, számos leírásra bukkanunk, ahol magukat gyógyító állatokról, illetve állat-gyógymódokról van szó. Ezek a történetek részint a mitológikus, részint az orvosi-empirikus tradícióban gyökereznek és a gyógyítás igen ősi módjainak őrzik emlékét. Mivel ezek a gyógymódok csak részben maradtak fenn, s többnyire — ha fennmaradtak is — csak a népi gyógyászból ismerősek, az adatok talán adalékul szolgálhatnak ősidők gyógyítástörténetének rekonstruálásához is. Maguk a történetek semmiképpen nem az etológia, hanem az emberi kultúratörténet szempontjából érdekesek, hiszen valóságalapjuk kevésbé ellenőrizhető. A dolgozat az egyes állatok szerint próbálja csoportosítani azokat a gyógymódokat, amelyeket egykor bizonyára nem állatok, hanem kezdetleges kultúrákban élő emberek alkalmaztak. A lista nem törekszik teljességre. A rövid bevezető és a dolgozat végén található analízis a füllelt adatok értelmezését igyekszik adni.

LÁSZLÓ MAGYAR, D. Ph.
Semmelweis Library of the
History of Medicine
H—1023 Budapest, Török u. 12.

JOHANN HEINRICH SCHULZE (1687—1744) UND SEIN UNGARISCHER FREUNDES- UND ARBEITSKREIS

WOLFAM KAISER

An der Optik des fachdisziplinär eingebundenen Nachbetrachters liegt es, wie und wo er den halleschen Universalwissenschaftler Johann Heinrich Schulze (1687—1744), dessen Geburtstag sich am 12. Mai 1987 zum 300. Male jährt, vordergründig einzuordnen gewillt ist. Die Altertumswissenschaftler und dabei speziell die Arabisten und Gräzisten, die in Schulze einen profilbestimmenden Repräsentanten des 18. Jahrhunderts sehen,¹ haben seiner bei entsprechenden Anlässen stets gedacht; für erstere hat die Schulzesche Entzifferung kufischer Signaturen auf dem römisch-deutschen Kaisermantel, den sizilianische Kunsthandwerker arabischer Herkunft für Friedrich II. angefertigt hatten, in gewissem Sinne Symbolcharakter.²⁻³ Verflochten mit beiden Forschungsrichtungen ist die von Schulze akzentuierte und diesbezügliche Wechselwirkungen beinhaltende wissenschaftliche Numismatik; zusammen mit einigen anderen halleschen Fachkollegen — darunter der Transsylvanier Martin Schmeizel (1679—1747) — ließ Schulze sie zum Hochschulkolleg avancieren.⁴⁻⁶ Schließt man die pädagogisch-philologischen Aktivitäten in diesen Komplex ein,⁷ dann wäre der Rahmen der Bemühungen bereits umfassend genug, um Schulze an der Stätten seines Wirkens ein ehrendes Andenken auf Dauer zu sichern, für das Archäologische Museum der Martin-Luther-Universität Halle—Wittenberg war 1966 das 75jährige Bestehen dieser als Robertinum besser bekannten Institution jedenfalls Grund, Leben und Werk von Johann Heinrich Schulze durch die Edition einer Festschrift zu würdigen.

Der vielseitige Wissenschaftler war aber — das kam bei derartigen Laudationes meist etwas zu kurz — vom Ausbildungsgang her Arzt, war praktizierender Mediziner mit universellen Interessen.^{8,9} Folgt man in einer Wertigkeitscharakterisierung der Schulzeschen Professionen den Ausführungen des halleschen Chronisten Johann Christoph von Dreyhaupt (1699—1768),¹⁰ der

¹ Nickel, H. L.: Johann Heinrich Schulze. Das Wirken des Universalgelehrten an den Universitäten Halle und Altdorf, in: *Johann Heinrich Schulze, ein Vorläufer der halleschen Altertumswissenschaft*; Halle 1966.

² Fielitz, H.: *Die Insignien und Kleinodien des Heiligen Römischen Reiches*; Wien 1954.

³ Fück, J.: *Die arabischen Studien in Europa*; Leipzig 1955.

⁴ Bahrfeldt, M. v.: Die numismatischen Studien an der Universität Halle—Wittenberg. *Blätter für Münzfreunde* 61 (1926), S. 506—509.

⁵ Zimmermann, H.-D.: Johann Heinrich Schulze und die Münzsammlung im Robertinum. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Ges.-sprachwiss. XXIX (1980), H. 4, S. 53—59.

⁶ Kaiser, W.: Medizinisch-wissenschaftliche Numismatik im 18. Jahrhundert. *Zahn-, Mund- u. Kieferheilkd.* 65 (1977), S. 44—52.

⁷ Zimmermann, H.-D.: Johann Heinrich Schulzes Bestrebungen zur Einrichtung eines philologischen Seminars an der Universität Halle. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Ges.-sprachwiss.) XXX (1981), H. 3, S. 89—97.

⁸ Kaiser, W., u. W. Piechocki: Johann Heinrich Schulze (1687—1744) und sein Wirken an der Medizinischen Fakultät der Universität Halle. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturwiss.) XIX (1970), S. 155—172.

⁹ Kaiser, W., u. A. Völker: Johann Heinrich Schulze (1687—1744). *Wiss. B. Univ. Halle* 1980/45 (T 38); Halle 1980.

¹⁰ Dreyhaupt, J. Chr. v.: *Beschreibung des Saal-Creyses*, Zweyter Theil, S. 715—717; Halle 1755.

mit Schulze gut bekannt war und zu seinen ersten Biographen zählt, dann müßte die medizinische Betätigung sogar an vorderster Stelle einrangiert werden. Dreyhaupt notierte jedenfalls, Schulze sei „nicht nur ein hochgelehrter Medicus, sondern auch ein großer Philologus . . . der was die Arabische und die Griechische Literatur anlangt, in Deutschland und vielleicht in Europa seines gleichen nicht gehabt.“

Eine breitbasig angelegte Grundausbildung und ein intensives forschendes Engagement sicherten dem Arzt und Altertumswissenschaftler Schulze bereits zu Lebzeiten die Aura des nicht auf die „heimische“ Disziplin beschränkten Polyhistor, ein Attribut, das beispielsweise auch Albrecht von Haller (1708–1777) zuerkannt wurde, der bis heute fast aequo loco seinen Platz in der Medizin- und Literaturgeschichte einnimmt. Physik, Chemie und Botanik galten allerdings gemäß der Vorstellung der Zeit noch weitgehend als Teilgebiete der Medizin; für einen wissenschaftlich tätigen Arzt war es eine Beschäftigung innerhalb seines Kompetenzbereiches, wenn er sich mit einer chemischen Aufgabenstellung beschäftigte. Die spätere Absplitterung bestimmter Teile der angewandten Naturwissenschaften von der Ars medica hat es mit sich gebracht, daß die diesbezüglichen Leistungen von Ärzten in den Geschichtswerken anderer Disziplinen verankert sind: wer denkt beispielsweise heute daran, daß der als „Vater der Turbinentechnik“ geltende Johann Andreas Segner (1704–1777) aus Preßburg (Pozsony) von Hause aus Arzt war und ein medizinisches Ordinariat in Göttingen bekleidete?¹¹ Ähnliches trifft für Johann Heinrich Schulze mit seiner Präsenz in der Geschichte der Photochemie zu; sein Name ist hier mit Experimenten verbunden, die ihn zum Ahnherren der modernen Photographie werden ließen.^{12–14} Bei Arbeiten mit salzsäurefreier Salpetersäure — bereitet durch das Lösen von Silber und durch das Abgießen von eventuell abgeschiedenem Silberchlorid und daher letztlich nie ganz frei von Silbernitrat — fiel Schulze die Lichtempfindlichkeit der Silbersalze mit resultierendem Schwärzungseffekt auf.¹⁵ Die Forschung nahm dieses Resultat recht schnell zur Kenntnis, so daß Carl Wilhelm Scheele (1742–1786) nach weiterführenden Experimenten 1775 konstatieren konnte: „Es ist bekannt, daß die Auflösung des Silbers in Salpetersäure, wenn sie auf ein Stück Kreide gegossen, und den Sonnenstrahlen ausgesetzt wird, eine schwarze Farbe bewirkt.“

Die Zusatzbeschäftigung mit der Experimentalchemie hätte Schulze demzufolge nach dem Verständnis des 18. Jahrhunderts noch nicht zum Polyhistor gemacht: Polyhistorismus setzte jenes „Concerto unitario“, setzte die Beherrschung mehrerer sich untereinander nicht verflechtender Fachgebiete voraus, wie das auch für Haller und Segner galt.^{16,17} Schulzes ärztliche Zeitgenossen haben diese Breitspektrigkeit, die seinem medizinischen Grund anliegen keinerlei Abbruch tat, bereits zu würdigen gewußt. Albrecht von Haller geht in seinen bio- und bibliographischen Wertungen sogar so weit, daß er unterstellt, Schulze sei der eigentliche Autor von Buchbeiträgen gewesen, die offiziell unter dem Namen von dessen berühmtem Lehrer Friedrich Hoffmann (1660–1742) zur Edition gelangten. Speziell von einem der Hoffmannschen Alterswerke

¹¹ Kaiser, W.: *Johann Andreas Segner*. Biographien hervorragender Naturwissenschaftler, Techniker und Mediziner, Bd. 31; Leipzig 1977.

¹² Eder, J. M.: *Photographische Korrespondenz*; Wien 1881.

¹³ Eder, J. M.: *Quellenschriften zu den frühesten Anfängen der Photographie bis zum 18. Jahrhundert*; Halle 1913.

¹⁴ Eder, J. M.: *Johann Heinrich Schulze*. Der Lebenslauf des Erfinders des ersten photographischen Verfahrens etc.; Wien 1917.

¹⁵ Cassebaum, H.: *Carl Wilhelm Scheele*. Biographien hervorragender Naturwissenschaftler, Techniker und Mediziner, Bd. 58; Leipzig 1982.

¹⁶ Kaiser, W., u. W. Piechocki: Medizin und Polyhistorismus. *Wiss. Z. Univ. Halle (Math.-naturwiss.)* XXI (1972), H. 5, S. 51–57.

¹⁷ Duka Zólyomi, N.: Zum Polyhistorismus der Segner-Ära. *Wiss. B. Univ. Halle* 1977/36 (T 20), S. 226–223; Halle 1977.

notiert er, es sei „vielleicht eher als eine Arbeit von Schulze zu betrachten“.¹⁸ Das mag nun stimmen oder nicht: Tatsache ist, daß Schulze bei Hoffmann als „Gehülfe bei der Herausgabe seiner Schriften“ fungierte¹⁹ und das eine oder andere Werk Hoffmanns zumindest als geistiges Mit-Eigentum Schulzes anzusehen ist. Das gilt für den pädiatrischen Buchteil in Hoffmanns „Systematischer Medizin“,²⁰ auch wenn dieser das verständlicherweise — beispielsweise in einem diesbezüglichen Brief an seinen einstigen Schüler Daniel Wilhelm Triller (1695–1782) — nicht zugeben konnte oder wollte.²¹

Im Verband der *Ars medica* bildete die Beschäftigung mit der Geschichte der Medizin ohne Zweifel das Hauptengagement Schulzes. Hier hat er vor allem auf der Teilstrecke der antiken Medizin Bedeutendes geleistet²² und den sich später in Halle auf den von Schulze vorgebahnten Pfaden bewegenden Kurt Sprengel (1766–1833)²³ zu der Aussage veranlaßt, er sei „*der erste wahre Geschichtsforscher der Medicin*“ gewesen. Sowohl das medizinhistorische als auch das numismatische Anliegen hat Schulze dabei in einer Reihe populärwissenschaftlicher Aufsätze vor die breitere Öffentlichkeit zu bringen gesucht. Es wäre aber ein Trugschluß, wollte man annehmen, die praktisch-ärztliche Komponente sei hierbei zu kurz gekommen: genau das Gegenteil läßt sich feststellen, zieht man seine Vorlesungsankündigungen, die Liste der unter ihm verteidigten Dissertationen²⁴ und einige populärwissenschaftliche Abhandlungen zu Rate, in denen es um die Balneologie,²⁵ um Trinkwasserprobleme²⁶ oder um Fragen der Präventiv- und Unfallmedizin²⁷ ging. Sicher ist auch, daß Schulze eine Klientel um sich hatte, zu der eine Reihe von Ungarn gehörte. Diese bemerkenswerte Tatsache scheint dem ungarischen Medizinhistoriker István Weszprémi (1723–1799) entgangen zu sein, der im übrigen die ungarischen Doktoranden Schulzes sorgfältig auflistete.²⁸ Wie eng diese in vielen Fällen freundschaftlichen Charakter annehmenden Verbindungen Schulzes gerade zu seinen ungarischen Schülern waren, geht zum einen aus den Widmungsadressen anläßlich der Doktorate dieses Personenkreises hervor, zum anderen aber auch aus einer Passage von Johann Benedikt Carpzow, der im Zusammenhang mit der Erstellung einer biographischen Studie über den verstorbenen Transsylvanier, Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752)²⁹ zum Ungarn-Kreis um Schulze notierte: „*Hac tempestate se appli-*

¹⁸ Wimmer-Aeschlimann, U.: *Eine Geschichte der Physiologie von Albrecht von Haller*, S. 112; Bern und Stuttgart 1968.

¹⁹ Haeser, H.: *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten*, Zweiter Band, S. 518; Jena 1881.

²⁰ Hoffmann, F.: *Medicinae rationalis systematicae Supplementum de praecipuis infantum morbis etc.*; Frankfurt/Main 1740.

²¹ Rath, G.: Ein unbekannter Brief Friedrich Hoffmanns aus dem Triller-Nachlaß. *Sudhoffs Archiv* 47 (1963), S. 342–346.

²² Völker, A.: Medizinhistorischer Unterricht in der Gründungsperiode der Universität Halle. *Wiss. B. Univ. Halle* 1982/6 (E 43), S. 65–73; Halle 1982.

²³ Koch, H.-Th.: Curt Sprengel (1766–1833) und die Medizingeschichte. *Wiss. B. Univ. Halle* 1982/6 (E 43), S. 92–96; Halle 1982.

²⁴ Kaiser, W., u. H. Krosch: Die Disputationen und Doktoranden der Jahre 1700–1749. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturwiss.) XV (1966), S. 1011–1124.

²⁵ Kaiser, W.: Medizingeschichte und Populärwissenschaft bei Johann Heinrich Schulze. *Das Altertum* 26 (1980), S. 243–249.

²⁶ Kaiser, W., u. K. Werner: Das Trinkwasser in der halleschen populärmedizinischen Aufklärungsliteratur des frühen 18. Jahrhunderts. *Z. ges. Hyg.* 27 (1981), S. 365–371.

²⁷ Kaiser, W., u. A. Völker: Hygiene, Präventiv- und Unfallmedizin in den Schriften des halleschen Ordinariums Johann Heinrich Schulze (1687–1744). *Z. ges. Hyg.* 27 (1981), S. 779–784.

²⁸ Weszprémi, I.: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*, Cent. tertia Decas. I et II, S. 360–364; Wien 1787 (Neudruck Budapest 1970).

²⁹ Kaiser, W.: Das wissenschaftliche Werk des transsylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752). *Comm. Hist. Artis Med.* 81 (1977), S. 73–87.

*caverant populares Hungariae et Daciae, qui ibi litteris navandis diversabantur, ad illum medicum ac philologum nobilem, Johannem Henricum Schulzium, cuius praelectionibus inhiabant, et morbis autem affecti consilio atque cura utebantur.*³⁰

Unter einem derartigen Aspekt kann es nicht uninteressant sein, den ungarischen Kreis um Johann Heinrich Schulze zu analysieren und Details zu diesem bemerkenswerten Lehrer-Schüler-Verhältnis herauszuarbeiten. Ein kurzer Abriß des Lebens und des Werkes dieses Universalwissenschaftlers sei diesem Anliegen vorangestellt.

ZUM WERDEGANG VON JOHANN HEINRICH SCHULZE

Johann Heinrich Schulze ist am 12. Mai 1687 in Colbitz bei Magdeburg als Sohn eines unbemittelten Schneiders geboren.^{31,32} Dank seiner ungewöhnlichen und dem Lehrer am Heimatort bald auffällig werdenden Begabung hat Schulze das Glück, 1697 im Alter vom knapp 10 Jahren einen Freiplatz in den von August Hermann Francke (1663—1727) eingerichteten halleschen Schulanstalten „auf dem Waisenhaus“ zu erhalten. Für zwei Jahrzehnte wird Francke fortan sein Mäzen, der die Schulzesche Ausbildungsrichtung bestimmt und dirigiert und welcher „in die 20 Jahr vor ihn gesorget, und sich seine Erziehung empfohlen seyn ließ“.³³ Die endgültige Fachrichtung ist dabei zunächst noch nicht fixiert, auch wenn man wohl die Theologie primär im Auge gehabt haben dürfte. Krankheitshalber muß Schulze aber zeitweilig die vorwiegend alphilologische Ausbildung unterbrechen; etwa zwei Jahre besucht er das Gymnasium in dem seiner Colbitzer Heimat näher gelegenen Wolmirstedt. Als er 1701 nach Halle zurückkehren kann, läßt ihn Francke in das von ihm begründete Collegium orientale aufnehmen, wo ihm der Damaszener Salomon Negri (um 1665—1729) in den arabischen Sprachen unterweist. Der Schulzesche Biograph, Dreyhaupt hält fest, daß dieser sich mit ungemeinem Fleiß auf dieses neue Gebiet gestürzt habe und daß er „nicht allein den Unterricht aufmercksam anhörete, sondern auch in den übrigen Stunden sich im Schreiben und andern dergleichen übte, und daß er darin so fertig wurde, daß er sich an die schweresten Materien in dieser Sprache machen konnte. Nach Negri Abschied trieb er diese Uebung... in dieser Sprache so wie in der Griechischen so weit, daß er desfalls mit Recht unter die frühzeitig gelehrten Jünglinge gezehlet werden konnte.“

Überraschen muß es daher, daß Schulze 1704 bei Aufnahme des Hochschulstudiums sich als Mediziner inskribiert. Die Erklärung hierfür dürfte darin zu finden sein, daß er in den Krankenanstalten der Franckeschen Stiftungen inzwischen Gelegenheit gefunden hatte, sich mit vielen Details der Ars medica vertraut zu machen; in einem Curriculum vitae spricht er von einer Beschäftigung im Anstaltslaboratorium und in der Apotheke des Waisenhaus-Klinikum. Die dort tätigen Mediziner, Christian Friedrich Richter (1676—1711) und Christian Sigismund Richter (1672 oder 1673—1739) sind engagierte Parteigänger und Interpreten der Lehren des halleschen Ordinarius Georg Ernst Stahl (1659—1734), dessen psychovitalistisches Denkmodell daher wohl anfänglich bei Schulze auf Resonanz gestoßen sein dürfte. Da die Gebrüder Richter sich außerdem in anstalts eigenem Fabrikationsbetrieb mit der Arzneimittelfertigung und dem Drogenvertrieb beschäftigen, hat Schulze hier Gelegenheit zur Einsicht in chemisch-pharmazeutische Probleme. Den Konferenzprotokoll der Anstalten ist zu entnehmen, daß er sich ab September 1703 als Grie-

³⁰ Carpzow, J. B.: ... *Aeternae memoriae viri generosissimi doctissimique Michaelis Gottlieb Agnethler* etc.; Helmstedt 172.

³¹ Rosenkranz, W.: Johann Heinrich Schulzes Kindheit und Jugend im Spiegel der Kirchenbucheintragungen, in: *Johann Heinrich Schulze, ein Vorläufer der halleschen Altertumswissenschaft*, Halle 1966.

³² Weidner, W.: Colbitz bei Magdeburg. Die Geschichte des Geburtsortes von Johann Heinrich Schulze, in: *Johann Heinrich Schulze, ein Vorläufer der halleschen Altertumswissenschaft*; Halle 1966.

³³ Dreyhaupt, J. Chr. v.: a. a. O. (Lit.-Stelle 19).

chischlehrer und in der Zeit zwischen März 1704 und November 1705 als Famulus und Arztsschreiber bei Christian Friedrich Richter betätigte.³⁴ Seines eigentlichen Berufszieles ist er aber noch nicht sicher, denn er wechselt 1706 noch einmal zur Theologie und Pädagogik und nimmt eine Tätigkeit als Lehrer in den Franckeschen Stiftungen auf. Freunde sollen ihn bewogen haben „*sich auf die Theologie, oder vielmehr auf die gesamten Humaniora und Sprachen zu legen; mit dem grösten Eifer trieb er also noch weiter hebräisch, chaldäisch, syrisch, arabisch und samaritanisch, und ertheilte darauf in dem hiesigen Paedagogio in der Anatomie, Botanik, in der griechischen und hebräischen Sprache, mit vielem Beyfall Unterricht*“.³⁵ Zeitweilig schert Schulze also wieder auf die Ziele des Collegium orientale ein,³⁶ beteiligt sich aber durch Fachrichtungen wie Anatomie und Botanik zugleich am präakademisch—medizinischen Ausbildungsprogramm der Franckeschen Stiftungen. Schulze gehört damit zum pädagogischen Gremium der Schulanstalten, dessen Mitglieder damals gehalten sind, bei Teilnahme am Franckeschen Freitisch ihr Curriculum vitae im diesbezüglichen Tischbuch der Anstalten einzutragen. Das hat Johann Heinrich Schulze unter dem Datum des 23. Januar 1707 getan.

Scheint der Berufsweg Schulzes damit endgültig in Richtung des pädagogischen Einsatzes ausgerichtet — im Curriculum vitae von 1707 steht nichts, was auf Änderungsabsichten schließen ließe — so wird einige Jahre später die persönliche Begegnung mit Friedrich Hoffmann, der nach einer zwischenzeitlich in Berlin wahrgenommenen Archiatur nach Halle zurückkehrt, zum Entscheid für die endgültige Festlegung. Er und der Anatomieprofessor Heinrich Henrici (1663–1728) bewegen Schulze, das abgebrochene Medizinstudium nun doch noch abzuschließen und sich der Heilkunde zuzuwenden; das Projekt, eine Anstaltsleitung in Brandenburg zu übernehmen, wird mit Franckes Billigung ad acta gelegt. Schulze wird Hausgenosse Hoffmanns, dessen System einer „mechanischen Arzneigelehrtheit“ ihn fasziniert und dazu führt, dem Stahlischen Animismus auf Dauer abzusagen. Damit bezieht Schulze Kontraposition zu den meisten der dem Waisenhaus verbundenen Mediziner, von denen Michael Alberti (1682–1757) und der ebenfalls auf Umwegen zur Medizin stoßende Johann Juncker (1679–1759) demzufolge wissenschaftlich zwangsläufig zu seinen Antipoden werden. Doch zunächst geht es um den Studienabschluß und die Promotion. Im Februar 1717 legt Schulze seine medizinhistorische gehaltene Inauguralschrift vor („*De athletis veterum, eorumque diaeta et habitu*“), im Juni des gleichen Jahres erwirbt er die Venia legendi. Dank Hoffmannscher Hilfestellung geht es dann weiter recht schnell mit der akademischen Karriere: als Lorenz Heister (1683–1758) seine Altdorfer Professur für Anatomie und Chirurgie zugunsten eines Helmstedter Ordinariats aufgibt, kann Schulze die Nachfolge Heisters antreten.

Für zwölf Jahre wird Altdorf zur Wirkungsstätte von Johann Heinrich Schulze. Seine wissenschaftlichen Ambitionen zeichnen sich nunmehr klar ab. Neben den Lehraufgaben im engeren Sinne sind das die Medizingeschichte, die Gräzistik und Arabistik und partiell auch die chemische Forschung. Dabei fusionieren sich Teile des Gesamtspektrums, wenn Schulze beispielsweise über die Medizingeschichte der Klassik oder des Orients arbeitet. In seine Altdorfer Ära fällt die Beschäftigung mit den kufischen Schriftzeichen und auch diejenige mit der Silbersalz—Lichtempfindlichkeit. Die Academia Naturae Curiosorum beruft ihn am 27. August 1721 in ihre Reihen.

Der Kontakt zu Halle, wo sein Gönner Francke 1727 zu Grabe getragen wird, bleibt in diesen

³⁴ Francke-Archiv Halle: Tir. V Nr. 13 Conf.-Buch Bd. I.

³⁵ Förster, J. Chr.: *Uebersicht der Geschichte der Universität zu Halle in ihrem ersten Jahrhundert*: Halle 1799.

³⁶ Kaiser, W., u. W. Piechocki: Das halleische Collegium Orientale und seine Ausstrahlung auf die medizinische Arabistik des 18. Jahrhunderts. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturwiss.) XXVII (1978), H. 5, S. 111–132.

Jahren erhalten. Das Ableben von Nikolaus Hieronymus Gundling (1671–1729) wird hier zum Anlaß, Schulze auf das vakant gewordene Ordinariat Eloquentiae et Antiquitatum zurückberufen zu wollen. Erst nach Zubilligung auch eines medizinischen Ordinariats nimmt Schulze diesen Ruf an. Die Verhandlungen ziehen sich über längere Zeit hin; die Bestallungsurkunde wird unter dem Datum des 4. Oktober 1732 ausgestellt. Nach zwölfjähriger Abwesenheit kehrt Schulze damit unter Verankerung sowohl in der Medizinischen als auch in der Philosophischen Fakultät nach Halle zurück. Bei den Medizinern wird ihm der *locus quartus* in der Fakultätsrangordnung zugewiesen: wor ihm plaziert sind sein Gönner Friedrich Hoffmann, aber auch die beiden Stahlianer Michael Alberti und Johann Juncker, von denen letzterer inzwischen mit einem von ihm geleiteten Collegium clinicum (der ersten praxisorientierten deutschen Ausbildungsstätte) Halle zu einer der meistbesuchten kontinentaleuropäischen Anlaufstätten für angehende Ärzte gemacht hatte. Unter ihnen befinden sich damals viele Ausländer, wobei insbesondere die Zahl der Ungarn in Relation zu anderen Landsmannschaften recht groß ist; Schulze sollte alsbald zu ihrem zentralen Anlaufpunkt werden.

DER UNGARISCHE KREIS UM JOHANN HEINRICH SCHULZE

Man wird sich an dieser Stelle fragen müssen, wieso es gerade Schulze war, um den sich die ungarischen Medizinstudenten schon recht bald in so auffälliger Form scharten. Mehrere Gründe ließen sich hierfür aufführen. Als Schulze im Herbst 1732 in die Saalestadt zurückkehrt, weilten dort zahlreiche ungarische Absolventen, die in dem aus Kronstadt gebürtigen und ein Jahr zuvor von der Salana an die Academia Fridericiana berufenen Ordinarius Juris publici et Historiarum, Martin Schmeizel den Zentralpunkt einer landsmannschaftlichen Verbindung sahen. Die Gemeinsamkeit des historischen Engagements dürfte bei sich alsbald entwickelnder Freundschaft zwischen Schmeizel und Schulze der Anlaß gewesen sein, Schulze in diesen Kreis aufzunehmen und ihn dadurch mit allen in der Universitätsstadt weilenden Ungarn — auch den Nicht-Medizinern — schnell bekannt werden zu lassen. Der Kreis der Ungarn sorgte sich verständlicherweise auch um das persönliche Wohlergehen neu in Halle eintreffender Landsleute: Schulze bot dem einen oder anderen von ihnen Unterkunft und hatte dadurch zusätzlich Gelegenheit, über das Lehrer-Schüler-Verhältnis hinaus zu individuellen Kontakten zu kommen. Er war Arzt: die ungarischen Absolventen wußten, daß sie sich im Krankheitsfall an ihn wenden konnten. Sie werden auch bald von seinem numismatischen Hobby Kenntnis erhalten und registriert haben, daß man ihm mit einer Münzdotation Freude machen konnte. Dabei wäre es aber sicher verfehlt, Schulze zu unterstellen, er habe die Bekanntschaft bestimmter Ungarn gesucht, weil er in ihnen potentielle Partner für sein numismatisches Anliegen sah: eine ganze Reihe von Ungarn, denen er seine Förderung zukommen ließ, hatte mit der Münzwissenschaft gar nichts zu tun. Die Schulzesche Hungarophilie basierte letztlich demzufolge auf zwischenmenschlichen Beziehungen, die individuell geprägt waren, auch wenn dabei bestimmte wissenschaftliche Probleme gelegentlich den initiierten Ansatzpunkt bildeten. Im übrigen war es so, daß nicht jeder ungarische Mediziner aus dem Schulze-Schmeizel-Kreis sich bei ersterem als Doktorand bewarb: dazu war die wissenschaftliche Autorität von Friedrich Hoffmann und das Bestreben, unter ihm promoviert zu werden, viel zu groß. Eine enge persönliche Bindung an Schulze schloß diese Tatsache aber nicht aus. Letzteres zeigt sich bereits 1734, als Schulze mit Johannes Fabry aus Neusohl zwar seinen ersten ungarischen Doktoranden promoviert, sich aber wesentlich engagierter um den Hoffmannschen Promotus Johann Wallaskay (1709–1767) aus dem Komitat Pest kümmert. Ihm gilt seine Sorge hinsichtlich des weiteren Fortkommens, und auch die 1736 erfolgte Aufnahme in die Academia Naturae Curiosorum hat Wallaskay nicht zuletzt einer brieflichen Empfehlung von Schulze an Andreas Elias Büchner (1701–1769) zu verdanken, dem in Erfurt amtierenden Präsidenten dieser

angesehenen Gesellschaft.^{37,38} Ähnliches gilt für den im Mai 1734 ebenfalls unter Friedrich Hoffmann promovierten Samuel von Drauth (gest. 1739) aus Kronstadt, der sich als Schüler sowohl von Schulze als auch von Hoffmann fühlt. Seine Dissertation widmet der ab 1727 in Halle weilende *Eques Transilvanus Drauth* u. a. Hoffmann, Schmeizel und Schulze. Letzterem hatte von Drauth zum Jahresanfang 1734 eine vorchristliche Tetradrachme von der Insel Thasos geschenkt, von der es heißt, sie habe den Grundstock der Schulzeschen numismatischen Sammlung gebildet, auf deren Basis er das eingangs genannte numismatische Kolleg gestaltete. Von Kronstadt aus hat Samuel von Drauth Verbindung zu Schulze unterhalten und ist auf dessen Empfehlung hin — ebenso wie vorher Johann Wallaskay — dann 1738 in die *Academia Naturae Curiosorum* aufgenommen worden.³⁹ Vom frühen Tod Samuel von Drauths hat Schulze durch dessen Schwiegervater Johann Albrich (1687–1750) erfahren und letzterem die Nachfolge-Mitgliedschaft in der Gesellschaft (14. Mai 1740) gesichert.⁴⁰

Unter Schulze wird dann am 23. Januar 1738 der aus Eperjes gebürtige Samuel Raymann (gest. 1740) promoviert, ein Sohn des berühmten Impfpropagandisten Johann Adam Raymann (1690–1770).⁴¹ Samuel Raymann hatte zuvor eine subtile hallesche Ausbildung unter Anleitung von Sigismund Jakob Baumgarten (1706–1757) genossen und war dann von der philosophischen Ausbildung zur medizinischen übergewechselt.

Die innerhalb der Medizinischen Fakultät bestehenden und zum Teil ins persönliche gehenden Spannungen zwischen den Parteigängern von Stahl (das sind Juncker und Alberti) und den Hoffmann-Anhängern sind für Schulze kein Grund gewesen, eine freundschaftliche Verbindung z. B. zu einem Juncker-Schüler wie Michael Gottlieb Theis (1718–1766) aus Hermannstadt zu lösen. Als Theis 1740 unter Juncker promoviert wird, gehört Schulze zu den Gratulanten, die ihre Glückwunschanrede in der Doktorarbeit notieren. Im gleichen Jahr zählt Andreas Fronius (1714–1764) zu den Promoti; er gehört zur Schulzeschen Eleven- und Doktorandengruppe, der sich auch der Transsylvanier Michael Gottlieb Agnethler anschließt, der alsbald zu den Vorzugsschülern Schulzes zu rechnen war.

Im übrigen findet sich in diesem Kreis auch eine Reihe von Nicht-Medizinern; einer von ihnen ist der als Theologiestudent nach Halle angereiste und als Altertumswissenschaftler später berühmt gewordene Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) aus dem altmärkischen Stendal, der bei Schulze u. a. ein Kolleg hört, in dem Dieser die *Idyllen* des Vergil mit denen des Theokrit verglich;⁴² auch Winckelmann teilte bereits damals das numismatische Engagement von Schulze und des Kanzlers Ludewig, dessen Bibliothek er während seines halleschen Aufenthaltes ordnete und betreute.⁴³

Michael Seivert aus Hermannstadt und Johann Samuel Hüber aus Preßburg (Pozsony) sind Schulzesche Doktoranden der Jahre 1740 und 1744. Letzterer hat vier Jahre im Hause Schulzes gewohnt („*Annus iam quartus decurrit, ex quo Te aedium mearum incolam familiariter cognovi*“) schreibt der Doktorvater in seiner Glückwunschanrede und ist am 12. Mai 1744 unter Schulze

³⁷ Koch, H.-Th.: Unbekannte Briefe des Medizinhistorikers Johann Heinrich Schultze (1687–1744) an Christoph Jacob Trew. *Verh. XXVI. Congr. Internat. Art. Hist. Med.*; Plovdiv 1978.

³⁸ Koch, H.-Th.: Das medizinische Halle in den Briefen Johann Heinrich Schultzes an Christoph Jacob Trew. *Wiss. B. Univ. Halle* 1979/29 (T 31); Halle 1979.

³⁹ Archiv der Akademie der Naturforscher Leopoldina, Matricula 481.

⁴⁰ Ebendort, Matricula 501.

⁴¹ Kaiser, W., u. W. Piechocki: Die Arztfamilie Raymann aus Eperjes und ihre Beziehungen nach Halle. *Comm. Hist. Artis Med.* 60–61 (1971), S. 74–96.

⁴² Stoll, H. A.: *Tod in Triest. Leben, Taten und Wunder Johann Joachim Winckelmanns*, S. 90–93; Berlin 1975.

⁴³ Goethe, J. W.: *Winckelmann und sein Jahrhundert*; Tübingen 1805. Neuedition 1969 von H. Holtzhauer, S. 239; Leipzig 1969.

zur Promotion geführt worden. Diese Graduierung ist Schulzes letzte Amtshandlung dieser Art gewesen; nach langer Krankheit ist er am 10. Oktober 1744 in Halle gestorben. Es mag bezeichnend sein für Schulzes Verhältnis zu den Ungarn, daß es Agnethler war, der sich des wissenschaftlichen Nachlasses von Johann Heinrich Schulze annahm. Agnethler hat u. a. die „Beschreibung des Schulzischen Münzkabinet“ herausgebracht und 1748 außerdem eine Neuauflage des 1739 durch Schulze edierten „Lexicon medicum“ von Steven Blankaart (1650—1702) besorgt. Wenn die Universität Halle daher 1987 aus Anlaß der 300. Wiederkehr des Geburtstages von Johann Heinrich Schulze der Leistungen ihres bedeutsamen Polyhistoros gedenkt, dann sollte nicht zuletzt auch an seine ungarischen Beziehungen erinnert werden, die symbolhaft für Landesgrenzen überschreitende Wissenschaftskontakte waren.

Összefoglalás

Johann Heinrich Schulze (1687—1744) a 18. század sokoldalú, több tudományágat művelő tudósaként vált ismertté. Tanulmányait az August Hermann Francke által létrehozott hallei tanintézetben kezdte meg, majd a hallei egyetem orvosi, filológiai és teológiai fakultásain folytatta tovább. 1717-ben nyerte el orvosdoktori oklevelét. Orvosi tevékenysége mellett jártas volt a történetírás, az orvostörténelem, a régészet, az orientalisztika, a numizmatika területén is, értője volt a görög, a héber, a káldeus és a szír nyelveknek. Érdekességként megemlíthető, hogy bizonyos — kezdetleges — fényképezési eljárást is kidolgozott.

Hosszú éveket töltött el az egyetemi katedrán: 1720-tól Altdorfbán mint az orvostudomány és a görög nyelv professzora, 1732-től haláláig pedig Halléban volt az orvostudomány és a régészet előadója.

Hallei professzorsága idején igen sok magyar hallgatója volt, közülük néhányal baráti kapcsolatot alakított ki. Így Schulze barátai közé tartozott Wallaszky János (1709—1767), Raymann Sámuel (†1740), Theisz Mihály Gottlieb (1718—1766), Agnethler Mihály Gottlieb (1719—1752), Seivert Mihály (1721—1776), Schmeizel Márton (1679—1747), Hüber János Sámuel, hogy csak az orvosokat említsük, hiszen széles körű érdeklődése régészekkel, numizmatákkal stb. is összehozta.

WOLFRAM KAISER, Prof. D. Sc., D. M., D. Ph.

Lehrstuhl für Geschichte der Medizin

an der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg

DDR—4020 Halle, Leninallee 22

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДРЕВНЕИНДИЙСКОЙ СИСТЕМЫ ЙОГА

С. А. ГУРЕВИЧ

В медицине особенно важно изучать прошлое для понимания настоящего и успешной борьбы за здоровье людей в будущем. Ныне значение исторической преемственности осознано повсеместно и все большее внимание уделяется возрождению выработанных тысячелетиями традиционных средств медицины.

В четырнадцати штатах Индии, например, осуществляется экспериментальная программа таких исследований; на них правительством Индии ассигновано 600 миллионов рупий, учеными представлены на обсуждение министерства здравоохранения Индии рекомендации по использованию во врачебной практике достижений древней медицины. В Дели существует Центральный институт изучения йоги. В Рангуне организован специальный институт народной медицины, в Ханое — один из крупнейших в Азии вьетнамский институт восточной медицины, где широко изучаются традиционные методы психотерапии. В 1979 г. в Канберре прошла Международная конференция по традиционной азиатской медицине. В Болгарии в ноябре 1980 г. состоялась первая национальная конференция по этномедицине, на которой было принято решение о выпуске такого двухтомного руководства. Необходимость для практических целей усиления исследований по народной медицине подчеркивалась в 1980 г. в Ташкенте на П Всесоюзном съезде историков медицины (Б. Д. Петров, Э. Г. Базарон, С. А. Гуревич).

Традиционная народная медицина имеет много точек соприкосновения с современной научной; два направления, взаимодополняющие и обогащающие друг друга, следует рассмотреть в единстве. Современная врачебная практика требует применения методов и научной и традиционной медицины в комплексе с социально-реабилитационными мероприятиями. Достоинствами народно-медицинских средств в этом комплексе является их широта, сочетание специфического и неспецифического воздействия, относительная безвредность и, что весьма существенно, личностный психотерапевтический характер. Воздействие на психику, на личность — составная часть любого традиционного лечебного мероприятия, причем важная его часть, тщательно разработанная веками практики. Любой прием народной медицины всегда сопровождался психотерапевтическим действием, любая лечебная мера адресовалась конкретному больному.

В народной медицине можно найти корни многих современных психотерапевтических методов. Именно психотерапия сблизила народную медицину с академической. Народная медицина и психотерапия особенно близки, ибо форма некоторых психотерапевтических приемов остается неизменной уже много веков; меняется лишь содержание, но не техника, например гипноза или внушения в бодрствующем состоянии. Поэтому, изучая народную практику, врачи постоянно встречаются с психотерапией.

В традиционной индо-тибетской медицине вопросы психотерапии прежде всего связываются с понятием „йоги“. Лишь теория и практика йоги, известная более четырех тысяч лет, заслуживает наименования медицинской „системы“: здесь врач встречается с тщательно продуманным арсеналом своеобразных ценных психотерапевтических средств. В. В. Бродов, Л. М. Сухаребский (1962), А. М. Кондратов

(1974), например, рассматривают йогу как специфическую разновидность психотерапии, психической саморегуляции, цель которой — достижение особого состояния психики. Все упражнения йоги приводят к изменениям сознания разной степени выраженности — феномену, который является универсальным компонентом психотерапии. Сходные с практикой йоги приемы, направленные на управление эмоционально-вегетативной сферой, были позднее разработаны в большинстве народно-медицинских школ Востока, таких как „Чжуд-ши“ (Тибет), „Зен“ (Япония). Их психотерапевтическая направленность подчеркивалась неоднократно (Б. Коронкай, К. Шипош, 1973; В. С. Язловецкий, 1973 и др.).

Об йоге много пишут в популярной прессе, интерес к этой системе принимает эпидемический характер, растет и в широких слоях населения, и среди врачей. Отдельные приемы йоги осознанно или интуитивно постоянно используются в психотерапии, всесторонний научно-медицинский анализ йоги, однако, не проводился. Отсюда вытекает первостепенное значение раскрытия смыслового содержания этой системы и некоторых ее положений, важных для психотерапии.

Йога возникла в сословном обществе и фактически принадлежала высшей касте брахманов-жрецов, входила в число шести наук, которые изучал посвященный в брахманы. До этапа овладения йогой человек должен был освоить ступени — науки: логику, включавшую умение вести диспуты, физику и „распознавание действительности“. Таким образом, йога являлась наукой, которой овладевали уже достаточно образованные люди.

Слово „йога“ переводится как „напряжение“, „натяжение“, „единение“, „средство“, „связь“. Один из ведущих советских индологов Б. Л. Смирнов (1977) подчеркивает, что оно имеет много смысловых оттенков и в философии „стало техническим термином для выражения идеи рабей, самообладания“. В текстах Махабхараты термин „йога“ чаще всего употребляется как „духовное единение, осознание двух в одном“: подразумевается единение всех сфер личности (С. Радхакришнан, 1957).

Первым систематизированным изложением учения считается „Йога-сутра“ Патанджали, датируемая II веком до нашей эры (А. М. Кондратов, 1974). По Патанджали йога — это *„систематические усилия, употребляемые для достижения совершенства посредством контроля над различными элементами человеческой природы — физическими и психическими. Физическое тело, активная воля и познающий разум должны быть подчинены контролю...“*, это *„определенная практика, цель которой освобождение тела от того, что его беспокоит, и от грязных примесей, для духовной свободы“*, это *„упражнение идеями разума“* (цит. по С. Радхакришнан, 1957). Д. Неру (1955) характеризует йогу как *„экспериментальную систему влияния на физическую основу человека и развития таким образом некоторых восприятий и способностей контролировать разум“* — определение, прямо связывающее йогическую практику с современной психотерапией.

Достоинство йоги заключается в том, что в ней подчеркнута последовательность и раскрыты приемы физической и психической тренировки, которая начинается с совершенствования тела и заканчивается формированием психики. С позиций психотерапии йогу можно рассматривать как практическую систему самокультуры, путь к гармонии тела и духа, к единству сомы и психики, как метод достижения человеком внутреннего психофизического единства. Основные этапы пути, его различные варианты охватила всеобъемлющая йога, с момента рождения связанная

с индийской медицинской традицией. Эту связь подчеркивает само название индийской народной медицины — аюрведа — буквально „знание долгодетия“. По концепциям йоги-аюрведы человек обязан стремиться к здоровью, ибо быть здоровым — не эгоистическое стремление, а долг перед окружающими; проводится мысль, что человек, болевая, творит зло.

Современная аюрведа глубоко натуротерапевтична. Вместе с тем, она не против обращения к фармакопрепаратам. S. Kuvalayananda и S. Vinekar (1963) образно подчеркивают, что колючку, застрявшую в теле, лучше удалить, а не ждать, пока с ней справится природа. Если выявлены факторы, ответственные за возникновение болезни, а также известно, как ее уничтожить без длительного нарушения функционирования организма, тогда может быть оправдано обращение к специальным медицинским методам. Условно можно разделить медико-натуротерапевтические методы аюрведы, и профилактические, гигиенические, восстановительные упражнения йоги. Первые чаще применяются при острых заболеваниях, вторые — при хронической патологии.

Йогическая терапия настаивает не столько на уничтожении вредных факторов среды, но в большей степени на развитии внутренней сопротивляемости; „*надеть башмаки легче, чем вычистить лес от колючек*“. Для этого рекомендуются упражнения, которые можно разделить по двум основным направлениям.

Первое — выработка адекватной реакции на внешние раздражители — правильных, вытекающих по йоге из законов природы, этических и гигиенических принципов поведения человека.

Второе — восстановление функции нейро-эндокринной и нейромышечной систем, развитие в человеке естественных процессов ликвидации болезней.

Индо-тибетская школа народной медицины рассматривает человека интегрально, как единое целое, как часть природы, Вселенной. За много веков до современности индийская медицинская традиция уже представляла человеческий организм как саморегулирующуюся систему и подчеркивала, что беспорядки в ней происходят из-за дисгармонии воздействия природы и возможностей ее человеческого организма.

Основным аппаратом, способным гармонизирующе влиять на различные звенья организма, является психика. По йоге человек становится человеком благодаря сознательному контролю над собой, последовательно осуществляя волевою регуляцию над возможно большим количеством внутренних органов. Здесь прямая аналогия с психотерапевтическими установками, которые подчеркивают целительную роль силы сознания, контроля над бессознательным.

Каждое из направлений йогической терапии, в сущности, глубоко психотерапевтично.

В классической йоге — 8 ступеней, изучаемых попарно:

Ступени йоги
Самадхи
Дхиана
Дхарана
Пратьяхара
Пранаяма
Асана
Нияма
Яма

Яма и нияма включают правила умственной, нравственной и физической гигиены. Соблюдение их необходимо каждому, кто собирается постигать дальнейшие ступени. Яма и упражнения ниямы ведут к возрождению функциональной активности психики и тела, значительно расширяя способности организма к адаптации, с помощью естественных средств пытаются создать такую сопротивляемость, которая гарантировала бы эффект при *„любых покусениях на тело и разум, как изнутри, так и снаружи“* (Б. Аров, 1939). Цель первых ступеней йоги — помочь человеку сохранять гармоничное психосоматическое равновесие перед лицом могущественных болезнетворных факторов.

Решение этой задачи начинается с выработки этических правил поведения, с *„культивирования добродетелей“*. Такая этическая перестройка *„является законом для всех, не взирая на различие каст и страны, возраста и условий“* (С. Радхакришнан, 1957). Основной в этике йоги — принцип ахимсы. В широком смысле это *„воздержание от зла по отношению ко всем живущим творениям, достигаемое любым путем и во всякое время“* (С. Радхакришнан, 1957). Ахимса призывает к деятельному милосердию: *„Непротивление станет добродетелью только тогда, когда человек приобретает силы для сопротивления“*, призывает к гуманности, любви к природе и близости с ней.

Второй принцип ямы — сатья — правдивость, которую необходимо соблюдать не только в словах, но и в мыслях. Непоколебимость в истине — основа всех добродетелей, дает твердость в устремлении к здоровью.

Третью составную часть ямы — астейя — подчеркивает, что естественные человеческие отношения могут развиваться только на основе взаимного доверия: человек не может быть здоровым, если вынужден лгать, если не может быть естественным. Астейя, ака и все положения ямы, относится не только к действиям, но и к мыслям, даже времени: нельзя *„воровать“* чужое время, занимать окружающих *„пустыми“* разговорами.

Астейя подводит к апариграхе — воздержанию от жадности, от того, без чего можно обойтись, непринятию даров, особенно от *„злых дюдей“*, так как подарки ставят в зависимость от дарующего, ослабляют индивидуальность человека.

Пятый принцип ямы — брахмачарья — мудрость, совершенство — означает контроль над чувствами и желаниями, половое воздержание, соблюдение ограничений питания, чистоты пищи и тела. Такие ограничения не являются умерщвлением плоти, принципиальным отказом от удовлетворения физиологических потребностей, а направлены на накопление силы, необходимой для получения возможно большего наслаждения в будущем. Брахмачарья является необходимым условием медитации. Если человек медитирует, не соблюдая брахмачарью, то это действует на психику разрушающе, вызывая душевные расстройства. Считается, что по мере увеличения строгости брахмачарьи увеличивается способность к психической саморегуляции и без особых усилий выполняются медитационные психотерапевтические упражнения.

Вторая ступень йоги — нияма — усваивается на основе *„психического очищения“* — ямы — и представляет собой свод приемов, предназначенных для *„внешнего очищения“*, нормальной жизнедеятельности внутренних органов. Подчеркивается, что лучше одна внутренняя *„психическая чистота“*, если нельзя в совершенстве соблюдать внешнюю. Правила ниямы в большей степени связаны с соматическими аспектами народной медицины, нежели с психотерапией. Значительное внимание

здесь уделяется очистительным упражнениям, естественному умеренному питанию. Вместе с тем, продолжая концепции самоуправления ямы, нияма призывает к „идеалу мудреца“, спокойна выносящего удары судьбы. Развивая брахмачарью, нияма рекомендует избегать излишних звуков, разговоров; контроль рук заключается в стремлении производить только целесообразные движения, контроль над речью призывает говорить мало, медленно, мягко, таким образом устанавливается контроль над мыслями, ибо речь есть „рассеивание ума“.

Многие психотерапевтические приемы для преодоления сознательных конфликтов предлагают следующие две ступени йоги — асана и пранаяма, объединенные понятием „хатха-йоги“, особенно близкой к аюрведе. *„Если интеллектуальная жизнь и моральная деятельность представляют истинные цели человека, — пишет С. Радхакришнан (1957), — то телесные потребности должны подчиняться им... Хатха-йога ставит целью совершенствование телесного организма, освобождая его от склонности к усталости и приостанавливая его тенденцию к разрушению и старению“*. Именно хатха-йога ясно вскрывает общность теоретических установок народно-медицинских школ Востока.

Согласно учению традиционной восточной медицины в человеческом организме постоянно циркулирует энергия Прана (Индия) или Чи (Китай), которую современные врачи рассматривают как интегральную функцию всей деятельности организма, его тонуса. При этом каждый орган и система органов имеют свою Прану-Чи как выражение обмена веществ и функциональной активности. Совокупность пран составляет Прану организма, которая циркулирует по меридианам — каналам. Формой проявления этой энергии является взаимодействие двух противоположностей: „Ха“ (Индия) или „ЯН“ (Китай) — положительная сила, энергия Солнца и „Тха“ (Индия) или Инь (Китай) — отрицательная сила, связанная с активностью Луны. Задача хатха-йоги — сделать гармонию этих начал устойчивой.

По Патанджали правильное выполнение специальных поз приводит к прекращению борьбы этих противоположностей. На человека асаны оказывают тройное воздействие: развивая тело — физическое, психику — психическое и, наконец, выделяется терапевтическое влияние асан на деятельность внутренних органов и гормональных желез. Одна из целей асан — противостоять дискинетической активности гладкой мускулатуры, возникающей при стрессах. Выделяется группа асан для медитации, имеющих важное психотерапевтическое значение. Приобретая способность неподвижно сидеть в одной из этих поз, человек улучшает свои возможности концентрации.

Выполнение асан требует „расслабленного усилия“: человек как бы „растворяется в неопределенном“, концентрируется на „вечном и бесконечном“, чувствуя себя частью единой природы. Ряд асан выполняется при обязательном сосредоточении внимания на функционировании внутренних органов (А. Тхакер, 1972).

Одной из наиболее интересных для психотерапии поз представляется шавасана — поза полного расслабления лежа на спине с закрытыми глазами. Упражнение имеет много модификаций, дает мало побочных эффектов. Выполнение его не требует особой подготовки и оборудования.

В практике психотерапевта, как показывает наш опыт, целесообразно использовать высокоэффективный вариант упражнения, усвоение которого распадается на три этапа:

- 1) расслабление с помощью самовнушения,
- 2) мысленная работа с активными областями организма,
- 3) расслабление с использованием „образа энергии”.

Первая часть упражнения близка к аутогенной тренировке: медленно, монотонно проговариваются формулы самовнушения, что позволяет добиться мышечного расслабления. Формулы рекомендуется формировать в триады — законченные блоки из трех предложений, первое из которых предназначено для переключения внимания; второе — динамическое самовнушение, третье — статическое состояние. Концентрации помогает представление потока внимания — „луча фонарика-прожектора”, который „освещает” ту область тела, с которой начинается работа. Проговаривая, например „Мое внимание на лице”, человек представляет будто „луч фонарика” освещает его лицо. В отличие от классической аутогенной тренировки, расслабление проводится снизу вверх, от ног к голове. Упражнение начинается и завершается с формулы покоя: „Я (мысленно представляется все тело) успокаиваюсь. — Я спокоен”. Затем следуют формулы релаксации, охватывающие по мере усвоения все большие группы мышц. Каждая формула произносится лежа в шавасане, мысленно, сполным сосредоточением на нужном месте тела, повторяется 3—4 раза с 3—4 секундным промежутком. По мере усвоения упражнения на триады самовнушения удаляется динамическая часть („Такая-то часть тела расслабляется”) и формула звучит так: *Мое внимание на... Такая-то часть расслаблена*. Полное выполнение первого этапа шавасаны занимает 30—40 минут.

По концепциям наподной медицины Востока в человеческом теле существуют области, которые являются „выключателями”: если на них сконцентрировать внимание, то расслабляются определенные группы поперечно-полосатой и гладкой мускулатуры. Работа с активными областями — более высокая ступень шавасаны. Здесь не требуются какиелибо фразы самовнушения, достаточно лишь направить на данную активную область внимание и потом представить, что эта зона становится мягче, „тает”, „растворяется”. Выделяют 16 основных зон и одну дополнительную: пальцы ног, лодыжки, колени, область половых органов область ануса, кисти рук, область пупка, локти (дополнительная), область желудка, область сердца, плечи, горло, губы, кончик носа, точка между бровей, середина большого родничка головы, макушка черепа.

На расслабление каждой активной зоны по мере усвоения упражнения время все более уменьшается: в среднем оно составляет 15—20 секунд. После усвоения этого этапа можно перейти к третьей ступени шавасаны — к энергетическому или „праническому” расслаблению. Прана — полная сумма всех энергий, которые проявляются во Вселенной, энергия в целом, „разум привязан к Пране как птица к веревочке” (Рамачарака, 1914), материя становится живой, приобретая энергию с обилием проявлений от физической силы до мысли. Эти представления переключаются с современными взглядами на энергию как связующее звено между сомой и психикой, психическим и биологическим. В овладении бессознательными и автоматизированными формами внутренней энергии проявляется здоровье человека.

Методика выполнения третьей части: находясь в шавасане, мысленно представляем, что энергия-прана медленно поднимается от ног к голове и через точку между бровей „выливается” наружу. Образ энергии рисуется по-разному, в виде волн тепла или холода, „мурашек” и т. п. Иногда в процессе упражнения

возникает мелкое подергивание мышц, что считается явлением положительным: „энергия промывает тело“. Длительность этой части расслабления в шавасане — около 3—4 минут.

В процессе выполнения расслабления возникает гипноидное состояние. Поэтому выход из шавасаны должен быть плавным: подтягивается носок левой ноги на себя, затем тоже самое делает носок правой ноги, далее подтягиваются оба носка, пятки при этом выдвигаются вперед. В дальнейшем руки сжимаются в замок и, медленно поднимаясь вверх, выворачиваются. Все тело тянется вслед за руками, и человек садится.

Расслабление в шавасане при последовательном выполнении всех частей считается приблизительно в пять раз более глубоким, чем в аутогенной тренировке. Это упражнение приносит значительный эффект при многих психосоматических заболеваниях и неврозах, особенно протекающих с гипертоническим синдромом и диссоциацией, быстро снимает психическое напряжение, тревожность, усталость, компенсирует недостаток сна. Абсолютных противопоказаний выполнение расслабления в шавасане не имеет, но ею не следует заниматься более 45 минут из-за возникающей гипотонии.

Последовательность выполнения асан, как правило, строится так, что шавасана завершает комплекс. И это не случайно. Энергетический вариант шавасаны как бы связывает предыдущие ступени йоги с последующими, с пранаямой.

Многие врачи трактуют эту ступень как „контроль над дыханием“ (А. Г. Панов, Г. С. Беляев, В. С. Лобзин, И. А. Копылова, 1980), такое толкование следует считать неполным. Пранаяма — управление биоэнергетикой через контроль над внешним дыханием.

Уже в глубокой древности представители восточной медицины выявили прямые и обратные физиологические связи между дыханием и психическими состояниями человека, заметили, как при напряжении человек задерживает дыхание и сколь глубоким бывает выдох при облегчении. Натуротерапевты рассматривали альвеолярную поверхность легких как обширную интерорецептивную область, важную в поддержании гомеостаза. Дыхательная система становилась у них индикатором состояния здоровья всех живых существ. S. Kuralayananda и S. Vinekar (1963) подробно описывают тесные связи особенностей дыхания и личностных черт человека, определенным чертам личности, по их мнению, соответствуют характеристики дыхания, правильное дыхание способствует ясности ума.

Считается, что после усвоения пранаямы, человек готов к „внутреннему переворачиванию“ и в дальнейшем к достижению устойчивой психосоматической гармонии. Таким образом, с каждой ступенью йоги, роль психического все более возрастает. Упражнения пранаямы „устраняют недостатки тела, чувства и ума, рассеянность уничтожается и умственное усилие может с легкостью устремляться к одной точке“ (С. Шивананда, 1949).

Вытекающая из пранаямы, пратьяхара — отвлечение ума от чувств и чувственных объектов и устремление его к концентрации, полному сосредоточению. В качестве объекта сосредоточения, как правило, берется „высшая сущность“, которая трактуется как природа, ака наивысшая абстракция. Пратьяхара означает полную концентрацию на саморегуляции, иными словами, становится необходимым элементом всех модификаций аутогенной тренировки. Цель пратьяхары — помочь человеку осознать качества своего характера, увидеть источники его настроения для того, чтобы в последующем полностью овладеть им. Главное в пратьяхары избавиться

от „оков“ своего тела. С помощью приемов пратьяхары, „ум, рассеянный и разбросанный по плоскости чувств, должен быть постепенно отучен от них и приучен к сосредоточению на духе...“ (С. Рагхавананда, цит. по Б. Арову, 1939). Йога подчеркивает, что полностью подавить течение мыслей невозможно (сравним с частыми рекомендациями врачей „взять себя в руки“), подавление вызывает психическое напряжение, тревожность и далее то, что психиатрия называет неврозом и психосоматической патологией. Задача пратьяхары выявить течение мыслей, чтобы в дальнейшем подчинить их воле. В результате возникает умение преодолевать одну линию мыслей во всех ее видоизменениях, отсюда тесная связь этой ступени с проблемой творчества, интуиции, „озарения“ и приобретающими все большее распространение психотерапевтическими приемами реабилитации и „лечения творчеством“. С точки зрения психотерапии, пратьяхара близка методу свободных ассоциаций.

Большой интерес представляет пратьяхара для развития современных представлений о гипнозе. Здесь важнейшее значение приобретает фиксация взора — способ гипнотизации, введенный в современную гипнологию аббатом Фариа — индусом по национальности, родившимся в индийском штате Гоа и до пятнадцати лет прожившим в Индии. По йоге фиксация взора — ценный прием, вызывающий состояние спокойствия и мышечного расслабления. Считается, что чем более развита психика человека, тем лучше он фиксирует взгляд и упражнение для фиксации взора — тратака — способствует сосредоточению, концентрации внимания и творческой активности.

Посредством неуклонного следования за невольной работой мысли человек, как черепаха, „втягивает под панцырь“ свои чувства. С. Шивананда (1949) подчеркивает, что тот, кто овладел пратьяхарой, никогда не будет жаловаться на смятение чувств беспорядок мыслей. Ему нет надобности в одиночестве и тишине для сосредоточения.

В освоении пратьяхары можно выделить два этапа-типа упражнений. Первое связано с „выключением чувств“. Для этого С. Вивекананда (1911) рекомендует позволить уму блуждать, наблюдая за ним, пассивно следя за тем, о чем думается, не стараясь остановить мысль. На втором этапе задачей является освобождение от мыслей о теле, ощущение полного „растворения“ тела: занимающийся представляет как каждая часть тела от ног к голове „уходит в бесконечность“.

Тесно переплетается с пратьяхарой дхарана — „фиксирование ума на определенной точке“ (С. Радхакришнан, 1957), упражнения в планомерной сосредоточенности, которые существенно не отличаются от приемов пратьяхары. Дхарана — это пратьяхара на объект, вчувствование в объект. Выполнение упражнений в дхаране тесно связано с дыханием: чем более человек погружается в конкретное ощущение (например, кончика носа) и сосредоточивает на нем внимание, тем более замедляется дыхание, часто вплоть до ощущения остановки. С удлинением выдоха степень сосредоточенности постепенно усиливается, достигая максимума в момент задержки дыхания. Интенсивность концентрации на ощущении идет волнами, связанными с фазами дыхания. Выравнивая фазы дыхания, можно управлять процессом концентрации. На стадии дхараны можно придумать множество конкретных упражнений, здесь рекомендации врача становятся все более индивидуальными, неопределенными, сложными.

Пратъяхара и дхарана — необходимые ступени для освоения медитации — дхианы. Дхиану считают продолжением пратъяхары при помощи дхараны, которая с этих позиций представляет собой усилие, поддерживающее связи отдельных звеньев медитации. Дхиана — медитация — способность, которая как бы соединяет в одну цепь звенья мыслей. Техника медитации заключается в умении „управлять континуальными потоками сознания без обращения к языковым средствам” (В. В. Налимов, 1979), не прерываясь ни на мгновение, сознательно переходить от одной детали мысленного образа к другой, не допуская отклонений. Каждая деталь мысленной картины должна быть тонка и красочна. Считается, что конкретная медитация получается тем легче, чем сложнее, карче образ.

A. DeicKman (1963) давал следующую инструкцию лицам, участвующим в экспериментальной медитации с объектом в виде голубой вазы. „Ваша задача — концентрировать свое внимание на голубой вазе. Когда я говорю о концентрации внимания, я не имею в виду, что вы должны анализировать различные части вазы или размышлять о вазе и порождать ассоциации, связанные с вазой; речь идет о попытке увидеть вазу так, как она существует в себе, без всякой связи с другими вазами. Исключите все другие мысли или чувства и телесные ощущения. Не позволяйте им отвлекать вас, держите их вне себя так, чтобы вы смогли сконцентрировать ваше внимание, все ваше сознание на самой вазе. Сделайте так, чтобы восприятие вазы наполнило все ваше сознание... Если вы почувствуете, что смещаетесь в поток мыслей, то остановитесь и направьте ваше внимание снова на вазу”.

Более сложная ступень дхианы — абстрактная медитация — размышление над различными отвлеченными ронятиями. Задача медитации — сделать психическую деятельность практически осознаваемой реальностью, именно для этого рекомендуется сосредоточение на наиболее отвлеченной идее (например „любовь”, „уверенность” и т. п.), форма которой зависит от личности пациента, целей корригирующей психотерапии. Медитация начинается, когда стремление к идеалу, к изменению самого себя „овладевает мыслью и сердцем”. Для описания феноменов медитации, как и других высших ступеней йоги, научные термины подобрать трудно, в связи с невозможностью, не впадая в противоречия, охарактеризовать опыт медитации и неадекватностью нашего словаря возникающим явлениям (A. DeicKman, 1963; В. В. Налимов, 1979).

В психотерапии медитация используется часто. При одном из наиболее распространенных медитационных упражнений — „сосредоточении на океане” — возникает ощущение, что человек в расслабленном состоянии находится на поверхности водной глади: это упражнение лежит в основе талассотерапии. Особенно широко применение медитации в психотерапевтической технике „Морита” и „Наикан” (A. Kondo; S. Murase; F. Johnson, 1974).

В дзэн, как и в наикан-психотерапии, отношение врача к невротическим явлениям заключается в совете больным позволить их мыслям и чувствам идти естественным путем; врач следует рекомендации древнего философа Лао Цзы: „Может ли кто-либо сделать мутную воду чистой? Если вы оставите ее в покое, она сама станет чистой” (цит. по С. Радхакришнан, 1957).

Морита, наикан, дзэн часто рассматривают как модификации самогипноза. В самогипнозе, как и в дзэн, медитация может вызывать повышенную концентрацию, фокусирование внимания, а повышенная восприимчивость — творческие идеи (S. Krippner, 1963). Медитация — бесценный спутник творческой мысли, в ней можно

увидеть психотерапевтический механизм „лечения творчеством“. Состояние полного сосредоточения сознательной деятельности в одном направлении хорошо знакомо творцам, мыслителям: их сознание бывает столь сконцентрировано, что они ничего не видят, не слышат вокруг, полностью отключены от внешних раздражителей; такие люди часто производят впечатление странных, рассеянных.

Продолжительные и регулярные занятия медитацией приводят к изменению личностных черт, являются методом корректирующей психотерапии. Медитация в релаксации, когда растормаживается „логически структурированное состояние сознания“ (В. В. Налимов, 1979) вызывает эмоциональное равновесие, психосоматическую гармонию, — в этом ее важнейший психотерапевтический эффект. Опыт показывает эффективность этого метода в терапии фобий и навязчивых идей, представляющих собой с точки зрения восточной народной медицины патологическую концентрацию сознания. В таких случаях используют специальные звукокомплексы, которые помогают фиксации мыслей — мантры — формулы самовнушения, заклинания в виде слов и фраз, пения и стихов, предназначенных для максимально глубокого сосредоточения на конкретной мысли и образе. Хотя мантры переводимы, рекомендуется произносить их на родном языке: считается, что они основаны на определенной комбинации звуков, вызывающих различный физиологический эффект. Ровное одновысотное произнесение с концентрацией на фоне глубокого дыхания звука „а“ влияет, например, на верхние доли легких, „о“ — среднюю часть грудной клетки, диафрагму, печень; „су“ — на нижние доли легких, сердце, печень, желудок; „ос“ — на сердце; „с“ — на головной мозг, щитовидную и паращитовидные железы, глотку, гортань.

Большинство мантр строится по классическим законам разработки формул самовнушения: они четки, кратки, в них отсутствуют отрицательные обороты. Примером может служить мантра „Я есмь“ или „Я спокоен“, повторение которой с должной сосредоточенностью помогает создать спокойное и устойчивое психическое состояние. Важнейшее значение в индо-тибетской медицине имеет звуко сочетание „ОМ“ и мантра „ОМ-МА-НИ-ПАД-МЭ-ХУМ“ — древнейшая из мистических формул буддизма, содержание и пути воздействия на личность которой подробно рассмотрены Б. Д. Дандароном (1973).

Учение о мантрах объединяется в раздел „мантра-йоги“, предназначенный для лечения психических расстройств путем неоднократного произнесения мантр с медитацией на определенных образах. По мнению Рамачараки (1914), мантры помогают развитию доверия к себе, уверенности в собственных силах, борьбе с мнительностью, тревожностью.

Изучение динамики психических состояний в процессе усвоения последних четырех ступеней йоги раскрывает один из возможных механизмов целительного эффекта музыкотерапии.

Вот как на примере восприятия музыки описывает их последовательное развитие Б. Л. Смирнов (1983): *„Я напряженно слушаю музыку“, „весь превратился в слух“, ... (пратьяхара), „но я еще четко различаю мелодию, ее ритм, темп и пр. Исполняемое произведение есть еще для меня вполне определенный объект, которым я всецело занят; такое психическое состояние называется дхарана. Но по мере напряжения внимания отдельные элементы начинают ступенькаться, произведение начинает восприниматься как нечто целое, простое, оно овладевает моим вниманием настолько, что все остальное уже не воспринимается, и уходят мысли, как нечто, облекаемое в слова; это дхиана. Наконец, наступает момент, когда звуки*

перестают восприниматься как таковые внешним слухом, с утратой внешнего впечатления музыки утрачивается самосознание, и в музыке реально снимается субъект и объект — остается только бытие музыки в субъекте и бытие субъекта в музыке, что оказывается тождеством вне категории времени и пространства — это самадхи. Когда человек постепенно выходит из этого состояния, он вновь воспринимает, но где-то очень вдалеке, форму музыки — оркестровку, мелодию и пр., и в такой же мере утрачивает душу музыки...”

Наш опыт использования музыкотерапии показывает, что возникновение таких состояний психики, когда исчезает психологическое ощущение времени и ситуации, может являться одним из критериев эффективности сеанса музыкотерапии.

На последней ступени йоги — самадхи — человек полностью владеет своими физическими и психическими способностями и вправе сказать, что полностью понимает свой организм. Достигший самадхи, может произвольно изменять жизненные процессы тела, обмен веществ, понижать и повышать температуру, давление. Под самадхи понимают состояние, аналогичное экстазу, основной признак его — высшее сосредоточение всех мыслей, всего существа на одной идее: *„Тот, кто достигает внутреннего умиротворения, обладает способностью интуитивного проникновения в истину вещей“* (С. Радхакришнан, 1957). Во всех работах о йоге подчеркивается, что произвольно самадхи могут достигнуть лишь единицы из занимающихся и никто не может пребывать в этом состоянии длительное время. Состояния самадхи настолько субъективны, что любая попытка описать их всегда кончается полной неудачей, так как она внутренне противоречива.

Достижение определенных способностей управления собственным организмом обусловлено многолетней регулярной тренировкой. Йога — специфическое учение, приспособленное к нуждам, климато-географическим особенностям Востока. Рассматривая эту всестороннюю столь тщательно разработанную народно-медицинскую систему, необходимо, однако, помнить, что традиционные медицинские мероприятия, как и методы научной медицины, не могут быть массовыми. Выполняя рекомендации народной медицины, каждый человек должен находиться под наблюдением сведущего врача. В большинстве институтов натуротерапии в Индии у одного инструктора занимается одновременно не более трех учащихся, предварительно прошедших всестороннее обследование врачей-специалистов, в результате которого вырабатывается единый план терапии.

Последовательное рассмотрение всех ступеней йоги отчетливо показывает тесную связь этого учения с психотерапией. В работах М. А. Гориновой и В. Е. Рожнова (1962), В. Е. Рожнова (1972), А. П. Слободяника (1963), А. С. Ромена (1970), Г. С. Беляева, И. А. Копыловой (1973), А. Watts (1968), G. Welbone (1968) и др. приемы пратьяхары, дхараны, дхианы прямо рассматриваются в связи с процессами гипнотизации, самовнушения. Этические концепции йоги перешли в психотерапевтические установки А. И. Яроцкого (1908), И. Марциновского (1913), в современный натуротерапевтические воззрения G. Selye (1973), который пришел к сходным этическим построениям путем анализа биологических основ учения о стрессе. Концепция эмоционально-стрессовой психотерапии, разрабатываемая В. Е. Рожновым и его учениками, придает большое значение использованию положительно окрашенного эмоционального стресса для активирования личности в саногенных целях. Следуя воззрениям индийской народной медицины, N. Vachia (1969) считает, что при нарушении равновесия между субъектом и окружающей средой возникает дисфункционирование организма с развитием неврозов и психосоматических заболеваний. Психоте-

рапевтическое лечение заключается в оптимальной мобилизации больного, для чего рекомендуется практика асан, пранаямы и пратяхары с анализом мыслей и ощущений, мешающих сосредоточению. Противопоказанием для применения этого психотерапевтического метода психиатр считает наличие психопатии, „поскольку такие больные, ввиду слабо развитой мотивации, не в состоянии мобилизоваться на выздоровление, а только любят выставлять себя, чтобы заслужить у врача внимание”.

Общепризнаны особенно тесные связи йоги и аутогенной тренировки. Йогу считают вторым источником аутогенной тренировки (А. Г. Панов, Г. С. Беляев, В. С. Лобзин, И. А. Копылова, 1980). Создатель этого метода Schultz прямо соединяет высшую ступень аутогенной тренировки и йогические упражнения. В книге „Высшая ступень аутогенной тренировки и раджа йога” (1932) Schultz рассматривает их взаимосвязи, указывает на важность и близость к аутогенной тренировке шавасаны, анализирует асаны для медитации. Именно Schultz одним из первых поставил вопрос, является ли яма или нияма необходимой предпосылкой для психофизических достижений, указал на необходимость с помощью научного исследования добиться разъяснения загадок психотерапии в этномедицине.

Преобладающая до недавнего времени отрицательная оценка психотерапевтических аспектов традиционной медицины была связана прежде всего с отсутствием четкого разграничения религиозно-мистического обрамления концепций народной медицины и ее практических приемов. Народной медициной занимались не врачи, а философы, историки, представители искусства; упомянем, например, исследование Р. Роллана „Опыт исследования мистики и духовной жизни современной Индии” (1936). Распространению народно-медицинских воззрений среди врачей мешает отсутствие научно-психотерапевтических исследований, посвященных этой проблеме, терминологическая путаница. В качестве примера можно привести понятие „душа”, имеющее в народной медицине мало общего с тем, что вкладывает в него идеалистическая философия.

Высокая эффективность психотерапевтических приемов народной медицины издавна привлекала к ней, к сожалению, шарлатанов, невежд, устраивающих из процессов лечения род доходных мистических представлений. Отсюда возникло определенное недоверие к натуротерапии. С шарлатанством боролись и продолжают бороться. Но в защите здоровья человека нельзя пренебрегать многовековой полезной практикой. Опыт психотерапии требует всестороннего изучения: соединение его с достижениями современной медицины поможет достигнуть решительного прогресса в лечении и профилактике многих заболеваний.

„... Все человеческие идеи вращаются в ограниченном кругу, то появляясь, то исчезая, но не переставая существовать. И как раз те, которые кажутся нам самыми новыми, зачастую оказываются самыми старыми: дело лишь в том, что мир их давно не видел... Всякое учение, периодически возвращаясь на протяжении веков, окрашивается отблесками того времени, в котором оно вновь появляется, и принимает отпечаток той души, в которую оно проникло. Именно таким образом оно воздействует на людей определенной эпохи” (Р. Роллан, 1936). Сегодня задача заключается в том, чтобы критически осмыслить наследие народной медицины, поставив его на службу практическим потребностям психотерапии.

Összefoglalás

Az orvostudományban különösen fontos tanulmányozni a múltat, a szerző véleménye szerint, hogy megért-sük az állandó harcot az emberek egészségéért a jelenben és a jövőben. Az orvostudomány egyre nagyobb figyelmet fordít a medicina ezeréves tradicionális módszereire.

India 14 államában pl. összeállítottak egy kísérleti programot e kutatások — az orvostudomány hagyományai — alapján. Erre a kormány 600 millió rúpiát irányzott elő. E programban részt vesz a Jóga Oktatás Központi Főiskolája is. Rangoonban van egy speciális főiskolája a népi orvoslásnak, és Hanoiban is foglalkoznak a pszichoterápia hagyományos módszereivel.

A népi gyógyászatban számos pszichoterápiai módszert is használtak. A népi gyógyászat és a pszichoterápia rokonok.

A tradicionális indotibeti gyógyászatban a pszichoterápia kérdései elsősorban a jóga értelmezésével függnek össze. A jóga elmélete és gyakorlata ezelőtt orvosi módszernek számított. Sokan ma is úgy tekintenek a jógára, mint a pszichoterápia egy speciális fajtájára, amelynek célja a pszichikum eredeti állapotának a helyreállítása.

A szerző ezek után rátér a jóga történetére. Kialakulására, hogy milyen tudományokat-tanokat foglal magában. A jóga a kiváltságos brahminok tudománya volt. A tanulmánya különböző jogatanokat és ezeknek pszichoterápius hatásait ismerteti szovjet szerzők 70-es években megjelent cikkei alapján.

SZ. A. GUREVICS, D. M.

СССР—197022 Leningrad

Kirovskij pr. 65. kv. 37.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аров, Б., *Теория и практика йоги*. — Рига, 1939.
2. Базарон, Э. Г., О Физиологических системах традиционной индотибетской медицины. — В кн.: *Итоги и перспективы исследований по истории медицины*, т. 2. — Ташкент, 1980.
3. Беляев, Г. С., Копылова, И. А., Опыт применения „высшей ступени“ аутогенной тренировки. — В кн.: *Вопросы психотерапии*, вып. 3. — М., 1973.
4. Бродов, В. В., Сухаребский Л. М. Учение индийских йогов о здоровье человека в свете современной науки. — В кн.: *Философские вопросы медицины*. — М., 1962.
5. Дандарон, Б. Д., Содержание мантры Ом-Ма-Ни-Пад-Мэ-Хум. — В кн.: *Труды по востоковедению*. Ученые записки Тартуского Государственного университета. — Тарту, 1973, вып. 313, т. 2.
6. Кондратов, А. М., Йога и психическая саморегуляция. — В кн.: *Психическая саморегуляция*, вып. 2. — Алма-Ата, 1974.
7. Коронкай, Б., Шипош, К., К характеристике Зен-буддийских упражнений в психотерапевтическом аспекте. — В кн.: *Психическая саморегуляция*, вып. 1. — Алма-Ата, 1973.
8. Налимов, В. В., Вероятностная модель языка. — М., 1979.
9. Панов, А. Г., Беляев, Г. С., Лобзин, В. С., Копылова, И. А., *Теория и практика аутогенной тренировки*. — Л., 1980.
10. Радхокришнан, С., *Индийская философия*. — М., 1957, т. 2.
11. Рамачарака, *Наука о дыхании индийских йогов*. — С.-Петербург, 1914.
12. Роллан, Р., Опыт исследования мистики и духовной жизни современной Индии. — *Собр. соч.*, т. XX. — Л., 1936.
13. Смирнов, Б. Л., *Сказание о Бхишме*. Побойще палицами. — Ашхабад, 1983.
14. Тхакер, А. Б., Йога. — Журнал „Индия“, 1973, № 1.
15. Язловский, В. С., Применение активного самовнушения (АС) и гимнастики йогов в группе „Здоровья“. — В кн.: *Психическая саморегуляция*. — Алма-Ата, 1973, вып. 1.
16. Deickman, A. J., Experimental Meditation. In: Cht. T. Tart, *Altered States of Consciousness*. A Book of Readings. New York, 1963.
17. Kondo, A., *Morita's Shinkeishitsu and His Therapy*. Jikei.
18. Kuvalayananda, S., Vinekar, S., *Yogic Therapy*. Its Basic Principles and Methods. New Delhi, 1963.
19. Murase, S., Johnson, F., Naikan, Morita and Western Psychotherapy. *Arch. Gen. Psychiat.* 1974., 31, 1, 121—128.
20. Shivananda, S., *The Science of Pranayama*. Rishikesh, 1949.
21. Vachia, N. S., A Therapy Based upon Some Concepts Prevalent in India. *Indian J. Psychiatry* 1969, 11.

DER TRANSSYLVANIER MARTIN SCHMEIZEL (1679—1747) ALS ORDINARIUS IN HALLE

ARINA VÖLKER

Im Rahmen einer Nachbetrachtung über den sich um den Mediziner und Polyhistor Johann Heinrich Schulze (1687—1744) scharenden ungarischen Arbeitskreis stößt man bei der Schriftumsdurchsicht seiner halleschen Ordinariatsjahre immer wieder auf den Namen des aus Transsylvanien gebürtigen Hochschullehrers Martin Schmeizel (1679—1747), der am 13. September 1731 — also ein Jahr vor Schulze — als Professor Historiarum et Juris publici von Jena nach Halle berufen und gemäß dieser Doppelfunktion sowohl in der Philosophischen als auch in der Juristischen Fakultät verankert worden war.¹ Wenn Schmeizel alsbald Anschluß an die von Schulze betreuten ungarischen Mediziner fand, so mag die landsmannschaftliche Verbundenheit hierbei eine wesentliche Rolle gespielt haben; das bezeugen nicht zuletzt die Schmeizelschen Grußadressen in den Inauguraldissertationen angehender ungarischer Ärzte.² Hinzu kam aber, daß Martin Schmeizel die Liebe Schulzes zur Numismatik teilte und letzterer das spezielle Forschungsgebiet des transsylvanischen Historikers mit Aufmerksamkeit verfolgte; auf dieser Basis kam eine in Freundschaft ausmündende Kooperation zustande.³ Dieses das eigentliche Fachgebiet weit überschreitende Interesse war aber nicht auf Schulze und Schmeizel beschränkt: eine ganze Reihe Schulzescher Schüler aus Ungarn war münzkundlich und zugleich historisch versiert, Schmeizel aber durch seine Studien zur südosteuropäischen Geschichte mit der *Historica medica* seiner Heimat recht gut vertraut. Unter einem derartigen Aspekt überrascht es daher nicht, daß der ungarische Medizinhistoriker István Wespriemi (1723—1799) in seinen bio- und bibliographischen Auflistungen den Namen des Nicht-Mediziners Schmeizel ebenso mehrfach zu erwähnen hat wie den seines Vorzugsschülers Gottfried Schwarz (1708—1788);⁴ in einem vom 12. Juli 1774 datierten Nachwort zur *Centuria prima* seines lexikalischen Standardwerkes nennt er Schmeizel und Schwarz in einem Atemzuge mit bedeutsamen ungarischen Historikern wie Péterfi, Stephan Kaprinai, Andreas Felker und Paul Wallzskius.⁵ Den Brückenschlag zwischen Allgemeinhistorie und Medizingeschichte symbolisiert Wespriemi dabei, wenn er an anderer Stelle auf die „*Dissertatio de Vita et Scriptis Dudithii ab Horehovitza historico-critica*“ verweist, die Schwarz 1743 in Halle zur Edition brachte und die dem Leben und Werk des ungarischen Arztes Andreas Dudith von Horehovitza (1533—1589) gewidmet war.⁶ Ärzte als engagierte Historiker und Numismati-

¹ Dreyhaupt, J. Chr. v.: *Beschreibung des Saal-Creysses*, Zweyter Theil, S. 25 u. 27; Halle 1755.

² Kaiser, W.: Die Doktordissertationen transsylvanischer Mediziner an der Universität Halle. *Forschungen Volks- und Landeskd.* Bd. 16, Nr. 2 (1973), S. 37—47.

³ Kaiser, W., u. A. Völker: Johann Heinrich Schulze (1687—1744). *Wiss. B. Univ. Halle* 1980/45 (T 38); Halle 1980.

⁴ Winter, E.: *Frühaufklärung*. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa etc., S. 208; Berlin 1966.

⁵ Wespriemi, I.: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*, Centuria prima, S. 428; Leipzig 1774 (Neudruck Budapest 1960).

⁶ ebendort, S. 74.

ker nennt Weszprémi schließlich, wenn er die Publikationsverzeichnisse von Carl Friedrich Loew (1699–1741) und Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752) auflistet und dabei deren Kontakte zu Martin Schmeizel registriert. Der aus Ödenburg (Sopron) gebürtige, 1721 in Jena graduierte und 1724 in die Academia Naturae Curiosorum berufene Loew⁷ hatte Ergänzungen zu einem der historischen Beiträge Schmeizels für angebracht gehalten; Weszprémi notiert:⁹ „*Dissertatio epistolica ad Martin. Schmeizelium, in qua continetur Catalogus Scriptorum Rer. Hungar. varii singillatim vero medici et physici argumento, quos ille vel possedit, vel quorum notitiam habuit. MSctum hoc, cum reliqua supellectili libraria in Bibliothecam Cibiniensem illatum est.*”

Auch der Hermannstädter (Nagyszeben) Michael Gottlieb Agnethler verband während seiner halleschen Ära das medizinisch-naturwissenschaftliche mit dem numismatischen und dem historischen Engagement und verstand sich diesbezüglich als Schüler sowohl von Schulze als auch von Schmeizel.¹⁰ Nach dem Ableben seiner beiden Lehrer erwarb er sich Verdienste um die Edition von deren nachgelassenen Manuskripten; unter den Veröffentlichungen Agnethlers hielt Weszprémi unter den Ziffern 1 und 12 fest: „*Martin. Schmeizels Erläuterung der Gold- und Silber-Münzen von Siebenbürgen, Halae Magd. an. 1748. in 4. plag. 12. cum tab. aen. Collectionem rerum Hungar. Schmeizelii 200. thaleris coemit, et Schedion hoc postumum inde protraxit, et praefatione auxit. . . Index bibliothecae Schmeizelianae res Hungar. Transilvan. vicinarumque provinciarum illustrantis, ab Agnethlero 200. Imperialibus emtae, auctae, metropolitanae urbis Cibiniensis Senatui venditae, et novissime in Transilvaniam deportatae, ibid. an. 1751. 8. plag. 4.*”¹¹

Die von Weszprémi überlieferten Details über Schmeizels Beitrag zur regionalen Geschichte (nebst Verbindungslinien zur Medizingeschichte) wären bereits bemerkenswert genug, dem auf einem halleschen Ordinariat wirkenden transsylvanischen Historiker eine Nachbetrachtung aus der Optik der Ars medica heraus zu widmen. Eine derartige Studie bietet sich im Schulzeschen Gedenkjahr ohnehin an, ist sie doch geeignet, das Bild einer in den Kreis um diesen Wissenschaftler eingebundenen Persönlichkeit abzurunden, die hier an der Academia Fridericiana im Rampenlicht einer fruchtbaren ungarisch-halleschen Kooperation stand.

ZUM WERDEGANG VON MARTIN SCHMEIZEL

Der am 28. Mai 1679 in Kronstadt (Brassó) geborene und früh elternlos gewordene Martin Schmeizel wird nach Stadtschul- und Gymnasialbesuch im Alter von 20 Jahren nach Jena geschickt, um dort das für ihn vorgesehene Theologiestudium aufzunehmen. An der Salana sind es zunächst die Ordinarien Johann Jakob Posner (1673–1718) und Johann Paul Hebenstreit (1664–1718), welche die Grundorientierung Schmeizels formen. In der Folge sind es dann Burkhard Gotthelf Struve (1671–1738) und vor allem Johann Franz Budde-Buddeus (1667–1729), die seinen Weg zur Geschichtswissenschaft bestimmen und ihn die ursprüngliche Absicht vergessen lassen, dereinst als Geistlicher nach Siebenbürgen zurückzukehren. Durch den Kontakt zu Struve und zu Buddeus dürfte der Blick des Jenenser Studiosus Schmeizel zugleich auch auf Halle gerichtet worden sein, wo die neue Academia Fridericiana 1694 feierlich eröffnet worden war: zum

⁷ Kaiser, W., u. A. Völker: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jahrhunderts und ihre Korrespondenz mit dem Akademiepräsidium. *Comm. Hist. Artis Med.* 69–70 (1973), S. 57–74.

⁸ Kaiser, W., u. A. Völker: Zur Mitgliedschaft ungarländischer Wissenschaftler in der Academia Naturae Curiosorum (17. und 18. Jahrhundert). *Comm. Hist. Artis Med.* 93–96 (1981), S. 93–101.

⁹ Weszprémi, I.: a. a. O., S. 198.

¹⁰ Kaiser, W.: Das wissenschaftliche Werk des transsylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752). *Comm. Hist. Artis Med.* 81 (1977), S. 73–87.

¹¹ Weszprémi, I.: a. a. O., S. 8 u. S. 10.

Unwillen seiner Fachkollegen war Burkhard Gotthelf Struve 1702 nach Halle gereist und hatte dort — in Jena mußte man das als Briskierung empfinden — den Doktorgrad erworben. Der zu den halleschen Gründungsprofessoren zählende Buddeus war 1705 einem Ruf nach Jena gefolgt, wo er u. a. ein allgemeinhistorisches Lexikon vorbereitete und den Studiosus Schmeizel zu dieser Arbeit als Adlatus heranzog.

Zwischenaufenthalte Schmeizels in Wittenberg und in Greifswald sind wohl im wesentlichen dadurch bedingt gewesen, daß er sich zwecks Finanzierung seine Studiums als Hauslehrer und Reisebegleiter verdingen mußte. Dabei gerät er wiederholt unerwünscht in die Ereignisse des Nordischen Krieges hinein. Es sind dies die Jahre des anfänglichen Siegeszuges des Schwedenkönigs Karl XII., der die Dänen, die Russen und die Sachsen geschlagen und August II. zum Frieden von Altranstedt gezwungen hatte. In der Heimat Schmeizels zeichnen sich damals noch die Erfolge der nationalungarischen Aufstandsbewegung von Ferenc Rákóczi (1676–1735) ab;¹² der transsylvanische Studiosus dürfte besonders die letzteren Geschehnisse mit Aufmerksamkeit verfolgt haben. Im Mai des Jahres 1707 hält sich Schmeizel dann — er begleitet einen Greifswalder Adligen auf dessen Bildungsreise — zum ersten Mal in Halle auf und hört hier Kollegs bei Christian Thomasius (1655–1728) und bei Samuel Stryk (1640–1710), dem einstigen Lehrer seines Förderers Struve. Bei seiner Rückkehr nach Jena erwartet ihn ein weiterer Reiseauftrag, denn er soll zwei schwedische Barone abholen, die an deutschen Universitäten studieren wollen. Als Schmeizel mit den beiden Herren via Halle wieder in Jena eintrifft, scheint er des unsteten Reiselebens müde gewesen zu sein: 1712 erwirbt er den Magistergrad und beginnt privatissime ein kleines Kollegprogramm. Durch einige Aufsätze sucht er auf sich aufmerksam zu machen: Schmeizel ediert einen Luther-Brief an den Kronstädter Reformator Johannes Honter, berichtet über die Geschichte von Kroninsignien, über ungarische Inthronisationsmodalitäten und über die letzten Stationen im Leben des sächsischen Kurfürsten Johann der Beständige. Aber es wird vorerst nichts mit einer gesicherten Universitätskarriere oder einer Tätigkeit als Bibliothekar. So muß er sich erneut als Adelslehrer verdingen, um seine Familie — 1713 heiratet er eine Tochter des Jenenser Stadtrichters Meyer — ernähren zu können. Eine als Reisebegleiter unternommene nochmalige Fahrt nach Schweden gerät zum dramatischen Geschehen, denn sie führt zur Internierung durch die inzwischen siegreichen Gegner von Karl XII.; erst verspätet ist Martin Schmeizel wieder in Jena. Sein Biograph Johann Christoph von Dreyhaupt (1699–1768) berichtet: „1713 um Ostern führte er besagte Herren wieder nach Schweden, sie hatten aber das Unglück, daß sie bey damahligen Kriegs-Unruhen von einem Dänischen Caper aufgebracht wurden, welcher sie nach 3 Wochen nach Coppenhagen führete, von da sie endlich nach erhaltenem Paß über den Sund abzureisen Freyheit bekamen. Als er gegen Michael aus Schweden wieder abgieng, hatte er zum andern mahl das Unglück, aufgebracht und nach Coppenhagen geführet zu werden. Bey welchen Umständen er seine Reise über Seeland, Schleißwig und Hollstein nach Hamburg richtete; weil aber dieser Ort damahls von der Pest angestecket und alle Communication mit den benachbarten Provinzten geschlossen war, sahe er sich genöthiget, durch Holland, Westphalen und die Lüneburgische Lande nach Jena zurückzugehen.“¹³

In Jena lassen sich die beruflichen Belange Schmeizels nunmehr soweit regeln, daß er auf Dauer in den Lehrbetrieb eingeschaltet wird; 1720 kann er eine Adjunktur und 1721 ein philosophisches Extraordinariat sowie das Bibliotheksinspektorat übernehmen. Mit Kollegs über die „Historie der Gelehrtheit“, die der Ausbildung angehender Lehrer gelten, macht er sich um die Durchset-

¹² Kaiser, W.: Medizinhistorische Reminiszenzen zum Rákóczi-Gedächtnisjahr 1976. *Wiss. B. Univ. Halle* 1976/26 (T 12); Halle 1976.

¹³ Dreyhaupt, J. Chr. v.: a. a. O., S. 710.

zung der Pädagogik an der Universität verdient.¹⁴ Ein bereits von Struve eingeführtes Zeitungskolleg wird unter Schmeizels Regie zur Regelvorlesung. Auf eigene Kosten gibt er zwischen 1723 und 1727 die „Neueste Historie der Welt“ heraus, ein Journal, das den gebildeten Leser über die politischen Geschehnisse aus Vergangenheit und Gegenwart unterrichten soll. Als er hierin über den „Thorner Tumult“ berichtet, handelt er sich eine Beschwerde des Königs von Sachsen-Polen ein. Viele Aufsätze der „Neuesten Historie der Welt“ behandeln ost- und südosteuropäische Themen; spezielle Zeitungsrubriken informieren über „Moldau und Wallachey“ sowie über den „Staat der Cosacken und europäischen Tataren“, d. h. über Territorien, von deren Entwicklung man in der breiten Öffentlichkeit bis dahin recht wenig wußte. Breit gehalten ist Schmeizels Vorlesungs- und Publikationsspektrum mit Beiträgen u. a. über Heraldik, Geographie und Statistik. In den pädagogischen Komplex fallen Kollegs beispielsweise über „Grundsätze, die Jugend mit Erfolg zu unterrichten“ oder über eine „Instruction für künftige Lehrer“. Auch die Jenenser Stadt- und Hochschulgeschichte steht auf dem Schmeizelschen Vorlesungsprogramm; eine Kurzfassung („Abriß eines Collegii über die Historie der Stadt und Universität Jena“) gelangt 1727 zur Edition.¹⁵

Als Schmeizel sich bei anstehenden Ordinariatsvokationen — Johann Franz Buddeus war 1729 verstorben — übergangen sieht, fühlt er sich bewogen, dem Ruf auf eine hallesche Professur Folge zu leisten. Am 26. Oktober 1731 trifft er in der Saalestadt ein und kündigt am 19. November sein erstes hallesches Kolleg in den „Wöchentlichen Hallischen Anzeigen“ an.

MARTIN SCHMEIZELS HALLESCHES TÄTIGKEITSJAHRE

Als Martin Schmeizel seine endgültige Niederlassung in Halle findet, erfolgt diese seine Etablierung an einer Universität, die in dieser Zeit als Vorzugshochschule vieler Ungarn gelten konnte. Das traf besonders für den medizinischen Sektor zu. Bis zum Ende des Jahres 1731 hatten 26 Ungarn hier ihre Ausbildung mit dem Erwerb des Doktorgrades oder der Lizentiaturn abgeschlossen; etwa 30 sollten in der Ära der Schmeizelschen Tätigkeit folgen.¹⁶ Man wußte, daß in Halle ein gutes und umfassendes medizinisches Grundgerüst zu erwerben war und die Vermittlung praxisnaher Fertigkeiten Priorität genoß. Daher war man auch bemüht, sprachliche Adaptationsschwierigkeiten schnell zu kompensieren; dazu diente u. a. ein von Matthias Bel (1684–1749) verfaßter Sprachführer („*Institutiones linguae Germanicae in gratiam Hungariae juventutis editae*“), der nach der Leutschauer (Löcse) Erstedition von 1718 im Jahr vor der Ankunft Schmeizels in Halle noch einmal aufgelegt worden war.¹⁷ An seiner neuen Wirkungsstätte dürfte sich Schmeizel daher „fast wie zuhause“ gefühlt haben; unter seinen Landsleuten ist er jedenfalls von Anfang an sehr beliebt gewesen. An dieser seiner Zentralstellung ändert sich auch nichts, als Johann Heinrich Schulze 1732 in Halle eintrifft und die Mediziner sich — schon aus fachlichen Gründen — verstärkt um den hungarophilen Ordinarius scharen: der „Nicht-Mediziner“ Schmeizel wird dadurch nicht ausgeklammert. Gemeinsam mit Schulze bildet er den Anlaufpunkt der Folgezeit. Fast regelmäßig finden sich die Grußgedichte Schmeizels in den gedruckten medizinischen Dissertationen seiner Landsleute, von denen der eine oder andere zudem Anlaß nimmt, ihm die Inauguralarbeit zu widmen.

¹⁴ Steinmetz, M. (Hrsgb.): *Geschichte der Universität Jena 1548/58–1958*, Bd. I, S. 190–191; Jena 1958.

¹⁵ Kaiser, W., u. A. Völker: Buch und Zeitungsaufratz im Lehr- und Bildungsprogramm des Historikers Martin Schmeizel (1679–1747). *Wiss. B. Univ. Halle* 1982/5 (A 57), S. 101–114; Halle 1982.

¹⁶ Kaiser, W., u. A. Völker: Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchivs. *Wiss. B. Univ. Halle* 1981/38 (T 40); Halle 1981.

¹⁷ Kaiser, W.: Pro memoria Matthias Bel (1684–1749). *Wiss. B. Univ. Halle* 1985/66 (E 73), S. 263–271; Halle 1985.

Das Kollegprogramm Schmeizels bleibt im Vergleich zu Jena nahezu unverändert: Geschichte, Staats- und Völkerrecht, Ius publicum, Heraldik und Pädagogik stehen im Vordergrund. Eine bemerkenswerte Neuerung kommt aber hinzu. Verstärkt wendet sich Schmeizel jetzt der zur Hochschuldisziplin avancierenden Numismatik zu. Dabei mag dahingestellt sein, ob nun Schmeizel oder Schulze oder der sich ebenfalls der Numismatik verschreibende Universitätskanzler Johann Peter von Ludewig (1670–1743) den Anstoß gaben.¹⁸ Sicher ist, daß ab 1736 derartige Vorlesungsankündigungen erscheinen und dabei dann stets der Name von einem aus diesem münzwissenschaftlichen Triumvirat im Spiel ist. Schmeizel offeriert für das Sommersemester 1736: „*Sollten auch einige sich finden, welche in der Geographie, Münzwissenschaft, Wappenlehre, und der nöthigen Kunst zu conversiren . . . seiner Anweisung gebrauchen wolten, denen verspricht er seine Dienste mit aller Treue und Bereitwilligkeit.*“ Zeitgleich hierzu dürfte Johann Peter von Ludewig entsprechende Lehrveranstaltungen durchgeführt haben. Das geht aus Pressemitteilung des gleichen Jahres über das Ludewigsche Münzkabinett hervor, in der zu lesen ist: „*Wie auch unser Hochverdienter Herr Cantzler einen unausgesetzten Eifer hat; daß auf hiesiger Universität, ein Studirender in allen, nur ersinnlichen Wissenschaften Gelegenheit haben möge, sich zu üben: so ist derselbe gesonnen, unter seiner direction, durch jemand ein Münzt-Collegium zu solchem Behuf, denjenigen halten zu lassen, welche, neben anderen unentbehrlichen Wissenschaften, sich auch hierin zu üben gedencken.*“¹⁹

Will man daher die Prioritätsfrage stellen, dann liegt in der Chronologie angekündigter münzwissenschaftlicher Kollegs Martin Schmeizel mit Sicherheit und Johann Peter Ludewig mit großer Wahrscheinlichkeit noch vor der Schulzeschen Offerte, denn letzterer meldet erstmals im Sommersemester 1738 verbo expresso eine derartige Lehrveranstaltung an.²⁰ Gestaltet haben dürfte Schmeizel diese Unterweisungen auf der Basis einer eigenen Kollektion, über deren Bestand ein Auktionskatalog des Jahres 1748 unterrichtet.²¹ Demzufolge war Schmeizel im Besitz einer Anzahl römischer und griechischer Münzen, die ihm — ähnlich wie Schulze — die transsylvanischen Absolventen mitgebracht haben dürften. Einer dieser der Numismatik verbundenen Medizinstudenten ist Samuel Drauth aus Kronstadt, ein Eques Transsylvanus, der am 4. Mai 1734 unter Vorsitz von Friedrich Hoffmann (1660–1742) seine Inauguraldissertation verteidigt, die er dem Doktorvater, Schulze und Schmeizel widmet. Die Grußadressen in der gedruckten Arbeit bilden gleichsam ein Spiegelbild der landsmannschaftlichen Kontakte, sind hierbei doch zahlreiche Gratulationen aller derer enthalten, die sich zum ungarischen Kreis um Schmeizel und Schulze zählen.

Ein zweiter und kaum weniger bedeutsamer Komplex im halleschen Programm von Martin Schmeizel ist sein Engagement für die populärwissenschaftliche Information im Rahmen der vom Kanzler Ludewig geleiteten „Wöchentlichen Hallischen Anzeigen“, die in ihrem Bildungsteil den Charakter einer Hochschulzeitschrift tragen.²² Für damalige Verhältnisse ist das ein zumindest ungewöhnlicher Vorgang. Ähnlich wie in Jena mit der „Neuesten Historie der Welt“ nutzt Schmeizel die Gelegenheit, den Leser mit der Geschichte Südosteuropas vertraut zu machen, doch nimmt er auch Themen z. B. aus dem Gebiet der Heraldik in dieses Publikationsvorhaben

¹⁸ Zimmermann, H.-D.: Johann Heinrich Schulze und die Münzsammlung im Robertinum. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Ges.-sprachwiss.) XXIX (1980), H. 4, S. 53–59.

¹⁹ Witzleben, F. S.: Neue Gedanken . . . mit Gelegenheit der Einrichtung des Ludewigschen Münzt-Cabinets. *Wöchentliche Hallische Anzeigen* 1736, S. 401–407.

²⁰ Kaiser, W.: Medizinisch-wissenschaftliche Numismatik im 18. Jahrhundert. *Zahn-, Mund- u. Kieferheilkd.* 65 (1977), S. 41–52.

²¹ *Schmeizeliana, sive Index librorum . . . Martini Schmeizelii . . . solemnii auctionis distrahendorum*, Halle 1748.

²² Kaiser, W.: Die hallesche Universitätszeitung im 18. Jahrhundert. *Wiss. B. Univ. Halle* 1982/5 (A 57), S. 3–60; Halle 1982.

auf. 1745 und 1746 behandelt er Vorgänge aus der britischen Geschichte und aus der Entwicklung der Journalistik. Der transsylvanische Aufenthalt des Dichters Martin Opitz (1597–1639) kommt ebenso zur Abhandlung wie die Entstehungsgeschichte sogenannter akademischer Sprichwörter. Mit einem auf mehrere Fortsetzungen verteilten Beitrag zur Geschichte des Zeitungs- und Druckereiwesens endet diese populärwissenschaftliche Informationsfolge; als Autor ist Schmeizel am 2. Januar 1747 letztmalig in den „Wöchentlichen Hallischen Anzeigen“ vertreten.

Die Zahl der Buchpublikationen hat sich in den halleschen Amtsjahren von Martin Schmeizel allerdings im Vergleich zu den hier genannten Aufsätzen deutlich reduziert. Wahrscheinlich war eine Reihe von Editionen geplant, als ihm der Tod am 30. Juli 1747 die Feder aus der Hand nahm. Freunde und Kooperationspartner wie Johann Peter von Ludewig und Johann Heinrich Schulze waren bereits vor ihm (1743 und 1744) zu Grabe getragen worden. Schmeizels Biograph Dreyhaupt nennt vier nachgelassene Manuskripte („Erläuterung der Gold- und Silbermünzen des Fürstenthums Siebenbürgen“, die „Bibliotheca Hungarica sive de Scriptoribus rerum Hungaricarum“, die „Jenaische Stadt- und Universitäts-Chronic“ und die „Collectio Inscriptionum veterum Romanarum in Transilvania repertarum“), von denen Michael Gottlieb Agnethler die beiden erstgenannten zur Edition brachte. Die Jenaer Stadt- und Universitätsgeschichte wurde in vollständiger Form im Jahre 1908 aus Anlaß der 350-Jahr-Feier der Salana publiziert. Der von Schmeizel ausgegangenen Inspirationen sind sich vor allem seine Schüler wie Gottfried Schwarz und Samuel Brukenenthal (1721–1803) in Wort und Schrift bewußt geblieben.

ZUR WISSENSCHAFTLICHEN BEDEUTUNG VON MARTIN SCHMEIZEL

Geht man davon aus, daß die jüngere Universitätsgeschichte von Jena Martin Schmeizel als einen der Begründer der Rumänienkunde führt und zugleich seinen Einsatz im Programm einer sachgerechten Lehrerbildung akzentuiert,²³ dann sind damit bereits zwei Komplexe genannt, die sich ebenso auch von Halle aus konstatieren ließen. Öffentlichkeitswirksam wurde Schmeizel aber hinsichtlich einer Informationsvermittlung über die Geschichte des südosteuropäischen Raumes von Halle aus am stärksten, denn die Schmeizelschen Aufsätze in den „Wöchentlichen Hallischen Anzeigen“ erreichten ein breites Leserpublikum und waren dadurch geeignet, Kenntnisse zu verbreiten, die sonst nur der Fachwelt zugänglich gewesen wären. Für den Bezieher der Zeitung wird es nicht uninteressant gewesen sein, etwas von der landsmannschaftlichen Zugehörigkeit jener ungarischen Truppenkontingente zu erfahren, die in den mittdreißiger Jahren des 18. Jahrhunderts an den Rhein marschierten, als Ludwig XV. von Frankreich zugunsten seines Schwiegervaters Stanislaw Leszcynski seine Heere mobilisierte. Bei dieser Gelegenheit interpretiert Schmeizel u. a. Begriffe wie Raizen, Uschkoten und Husaren. Über das Wort „Husar“ legt er dabei eine Deutung vor, die auf seinen Studien zur Geschichte der Hussitenbewegung beruhte. Schmeizel hält es nicht für ausgeschlossen, daß das für ihn nicht aus der ungarischen Sprache ableitbare Wort ursprünglich magyarische Anhänger von Jan Hus charakterisierte. Die Hussitenbewegung hat er im übrigen ausführlich in einem Aufsatz des Jahres 1744 vorgestellt. Ist die Pionierrolle Schmeizels bei der Einführung eines numismatischen Hochschulkollegs unverkennbar, so sollte an dieser Stelle auch eine sehr individuelle Komponente nicht vergessen werden. Für die ungarischen Absolventen der Universität Halle war es sehr wichtig, einen Landsmann als Lehrer am Ort zu wissen, an den man sich jederzeit wenden konnte. In dieser Beziehung bildete Schmeizel einen ähnlichen Zentralpunkt wie in Wittenberg der 1736 dort graduierte Mediziner Matthias

²³ Steinmetz, M.: a. a. O. (Literaturstelle 14).

Temlin (gest. 1746) aus Vasvár, der nach seiner Promotion in der Lutherstadt praktizierte und der Leucorea eine ansehnliche Stiftung vermachte, die in erster Linie der Subventionierung unbemittelten Landsleute dienen sollte.²⁴ Schmeizel in Halle und Temlin in Wittenberg bildeten für anreisende Ungarn ein diesbezüglich wichtiges Zwiegespann: auch dieser Tatsache sollte man sich erinnern, wenn es darum geht, sich die Ära des halleschen Ordinariats von Martin Schmeizel ins Gedächtnis zu rufen.

ANHANG

Publikationen von Martin Schmeizel aus seiner Jenenser Amtsphase

<i>Editionsjahr</i>	<i>Titel</i>
1712	<i>Epistola B. Lutheri ad Joh. Honterum Reformatorem Coronensem, primum ex autographo publicata</i>
1713	<i>Commentarius de coronis tam antiquis quam modernis</i>
1713	<i>Schediasma de Clenodiis & ritu inaugurandi Reges Hungariae</i>
1714	<i>Dissertatio an Johannes Constans Elector Saxoniae ante mortem in castra pontificiorum transierit?</i>
1717	<i>Historischer Beweis wider den Jesuiten P. Joh. Kraus</i>
1720	<i>Praecognita historiae civilis</i>
1720	<i>Dissertatio de natura & indole Heraldicae</i>
1721	<i>Praecognita historiae ecclesiasticae</i>
1721	<i>Anweisung vor einen Lehrer und Hofmeister</i>
1722	<i>Dissertatio epistolica de statu ecclesiae Lutheranae in Transylvania</i>
1723	<i>Programma de uno eruditionis impedimento, quod ab ignorantia oeconomiae totius eruditionis suam ducit originem</i>
1723	<i>Oratio inauguralis de titulo Imperatoris, quem Tzaarus Russorum sibi dari praetendit</i>
1723	<i>Einleitung zur Wapenlehre</i>
1723	<i>Einleitung zur neuesten Historie der Welt (36 St.)</i>
1725	<i>Historische Nachricht von dem Thornischen Tumult (28 St.)</i>
1727	<i>Abriß eines Collegii über die Historie der Stadt und Universität Jena</i>
1728	<i>Versuch zu einer Historie der Gelehrtheit</i>
1728	<i>Abriß zu einer vollständigen Reichs-Historie</i>

Publikationen von Martin Schmeizel aus seiner halleschen Amtsphase

<i>Editionsjahr</i>	<i>Titel</i>
1732	<i>Einleitung zur Staats-Wissenschaft überhaupt, und zur Kenntniß der vornehmen Staaten von Europa insonderheit</i>
1732	<i>Allocutio (I–III) ad Studiosos in Fridericana</i>
1735	<i>Anleitung, wie ein academischer Student seine Studien und Leben gehörig einzurichten habe</i>
1737	<i>Klugheit zu leben und zu conversiren zu Hause, auf Universitäten und auf Reisen</i>

²⁴ Kaiser, W. u. A. Völker: *Ars medica Vitebergensis 1502–1817*. Wiss. B. Univ. Halle 1980/9 (T 34); Halle 1980.

1737 Vom Gebrauch und Mißbrauch der Wapen
1738 Der rechtschaffene Academicus

Populärwissenschaftliche Aufsätze von Martin Schmeizel in den „Wöchentlichen Hallischen Anzeigen“ (Auswahl)

Datum	Aufsatztitel
19. Oktober und 2. November 1733	<i>Historischer Erweis daß die solenne Thurniere schon in dem X. Seculo in Teutschland gebräuchlich gewesen</i>
9. und 23. November 1733	<i>Untersuchung ob und warum heut zu Tage auf Universitäten fast durchgängig weniger disputiret werde / als wol in vorigen Zeiten geschehen sey?</i>
16. November 1733	<i>Nachricht von einer so genannten Prophezeyung die Wahl und Succession der Könige in Polen betreffende</i>
28. Februar, 13. und 20. Juni 1735	<i>Nachricht von der dreyfachen Crone des Pabsts, zur Erläuterung des Bildes vor dem V. Stück dieser Anzeigen</i>
23. Mai 1735	<i>Vom Assiento und was dadurch zu verstehen?</i>
26. Dezember 1735	<i>Anmerckung von allerhand fremden Völkern, die sich bey gegenwärtigem Kriege, auf teutschem Boden befinden</i>
15. und 29. April 1737	<i>Untersuchung was in dem Römischen Reich bey dem Gebrauch und Mißbrauch der Wapen, Rechtsens sey</i>
20., 27. August und 17. September 1742	<i>Belehrung derer Unwissenden und Irrenden, vond denen unterschiedlichen fremden Völkern, die sich gegenwärtig, bey denen Streittenden Heerschaaren, auf Deutsch- und Wälschem Grund und Boden befinden</i>
6. Januar. 10. Februar und 9. März 1744	<i>Untersuchung: Ob eine solche Trommel würcklich anzutreffen, welche mit des Böhmischen Helden Hans Ziska Haut überzogen sey?</i>
23., 30. November und 7. Dezember 1744	<i>Gedancken von denen Sigillen der Stadt Halle im Magdeburgischen</i>
8. und 15. März 1745	<i>Gedancken von dem Zweyköpfigten Adler, als dem ordentlichen Kayserlichen und Reichs-Wapen</i>
23. und 30. August 1745	<i>Entdeckung einiger bishero unbekanter Umstände, Heinrich des Jüngern Marggrafen zu Brandenburg betreffend. Auf das Jahr 1320</i>
22. und 29. November und 6. und 13. Dezember 1745	<i>Historische Nachricht von dem Prätendenten auf Großbritannien</i>
7. und 14. März 1746	<i>Nachricht und Erläuterung etlicher ihrem Ursprung nach Academi-</i>

- scher Sprüchwörter, als Er ist ein Maulaff, ein Haase, ein Schulfuchs, ein Saalbader, ein Philister, der Bruder Studium, Pereat rufen u. a. m.
21. März 1746 Nachlese zu des berühmten Poeten Martini Opitz Leben und Schriften
19. und 26. Dezember 1746. Gedancken von Politischen Zeitungen, nach derselben Ursprung, Beschaffenheit, Nutzen und Glaubwürdigkeit
2. Januar 1747

Összefoglalás

Az erdélyi származású Schmeizel Márton több német egyetemen végezte teológiai tanulmányait, amelyeket 1712-ben magisteri fokozattal zárt le. 1731-ben a hallei egyetemre került. Tevékenysége elsősorban a nevelésre koncentrálódott, de a pedagógia mellett államjog, heraldika és történelem is érdekli. Publikációs tevékenysége igen jelentős. Ismertetései és feldolgozásai a kelet-európai és délkelet-európai népek történelméről nemcsak széles olvasóközönséget vonzottak, hanem a romanológia tudományos megalapítóinak sorába is állítja. Népszerű oktató volt, a magyar származású hallgatóknak biztos támaszt és segítséget jelentett.

ARINA VÖLKER, D. Sc. Med.
Lehrstuhl für Geschichte der Medizin
an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
DDR—4020 Halle (Saale) Leninallee 22

ZUM PRÄAKADEMISCHEN AUSBILDUNGSGANG UNGARISCHER ABSOLVENTEN DER UNIVERSITÄT HALLE

ARINA VÖLKER

In einer Reihe von Arbeiten zum Thema des halleschen Studiums von aus Ungarn gebürtigen Hochschulabsolventen konnte bislang eine nicht geringe Zahl von Medizinern registriert und aufgelistet werden, die sich hier an der 1694 feierlich eröffneten Academia Fridericiana ihr Grundwissen holten bzw. ein den erfolgreichen Ausbildungsabschluß dokumentierendes Diplom erwarben.¹⁻³ Basis für Analysen dieser Art ist das hallesche Universitätsarchiv⁴, dessen Bestände den Immatrikulationstermin festhalten und zumindest seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts eine lückenlose Erfassung von Promotionsdaten und -themen gestatten. Das umfassende, im Detail aber nicht immer voll zuverlässige Standardwerk von István Weszprémi (1723—1799) konnte auf diese Weise in verschiedenen Punkten ergänzt werden. Diese Gegebenheiten seien gleich einleitend durch zwei Beispiele erläutert. Das von einem immensen Sachwissen getragene Bio- und Bibliographicon des Chronisten der Ars medica Hungarica registriert für die Ärzte Samuel Hambach aus Eperjes und Elias Trangus aus Szeben die halleschen Graduierungsdaten von 1742 und 1731.⁵ Aus den erhalten gebliebenen Akten der Medizinischen Fakultät geht aber hervor, daß beide die hallesche Ausbildung unpromoviert bzw. mit dem Status eines Lizentiaten beendeten und erst nach Jahren ihre Doktordiplome in die Heimat nachgeliefert erhielten: Hambach im Mai 1745⁶ und Trangus im März 1754.⁷ Man könnte nun meinen, eine derartige Ergänzung sei für die Beurteilung von Werdegang und Werk der genannten Mediziner nicht sonderlich bedeutungsvoll und das Ad-Fontes-Gehen sei eine Überbetonung archivalischer Datengenauigkeit. Derartigen Argumenten stünde aber ein weiterer Faktor entgegen, der aus einer für Halle spezifischen Situation heraus die entsprechende Präzisierung noch zusätzlich bedeutsam macht. Will man sich nämlich ein Bild von der Aufenthaltsdauer ungarischer Absolventen an deutschen Universitäten machen, so geschieht das — im allgemeinen zu Recht — mittels der Gegenüberstellung von Immatrikulations- und Graduierungsterminen. Üblicherweise erfährt man dadurch, wieviel Zeit sich ein Studiosus nehmen konnte, um mit dem angestrebten Zeugnis einer abgeschlossenen Ausbildung in die Heimat zurückzukehren; nicht zuletzt war das eine Frage seiner wirtschaftlichen

¹ Kaiser, W., u. K.—H. Krosch: Mediziner des slowakischen Raumes in Halle (1695—1750). *Wiss. Z. Univ. Halle (Math.-naturw.)* XIII, S. 363—397 (1964).

² Kaiser, W., u. K.—H. Krosch: Transsylvanische und ostslowakische Mediziner in Halle (1695—1750). *Wiss. Z. Univ. Halle (Math.-naturw.)* XIV, S. 581—622 (1965).

³ Kaiser, W., u. A. Völker: Die Physici Sempronenses und ihre Beziehungen nach Halle und Wittenberg. *Comm. Hist. Artis Med.* 62/63, S. 101—110 (1971).

⁴ Kaiser, W., u. A. Völker: Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchivs. *Wiss. B. Univ. Halle* 1981/38 (T 40), S. 1—93; Halle 1981.

⁵ Weszprémi, I.: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*, Cent. tertia, Decas I. et II., S. 358 u. S. 362; Wien 1787 (Neudruck Budapest 1970).

⁶ Univ.-Archiv Halle: Rep. 29, F VII, Nr. 1, Bd. 1, S. 13.

⁷ ebendort, S. 32

Möglichkeiten oder der Subventionierung durch wohlhabende Mäzene. Für Halle kommt aber noch ein wesentlicher Gesichtspunkt hinzu. Der Matrikelvermerk der Hochschule war hier schon deswegen nicht mit dem etwaigen Ankunftsdatum in der Saalestadt identisch, weil eine Reihe von Ausländern und speziell von Ungarn es sich zur Regel machte, zunächst die präakademischen Schul- und Bildungsanstalten von August Hermann Francke (1663–1727) „auf dem Waisenhaus“ zu besuchen. Eine derartige Vorbereitung ließ den lückenlosen Übergang zu den inhaltlichen Erfordernissen der Hochschulkollegs zu, den man dann durch den entsprechenden Eintrag im Matrikelbuch dokumentierte.

Es gab Ungarn, die sich während des Studiums oder im Anschluß daran eine temporäre oder bleibende Tätigkeit im Franckeschen Schulkomplex oder im Wirkungsfeld in der Stadt sicherten, so daß auch in derartigen Fällen der Zeitpunkt der Graduierung nicht identisch mit dem des Abganges bzw. der Rückkehr in die Heimat sein muß. Zur letzteren Gruppe gehören beispielsweise der Kremnitzer (Körmöcbánya) Mediziner Johann Adam Hofstetter (1660–1720) sowie der aus Schemnitz (Selmezbánya) gebürtige Arzt-Pharmazeut, David Samuel Madai (1709–1780). Insbesondere Madai hat sich recht bald als hallescher Neubürger gefühlt und ist schnell zu einer repräsentativen Persönlichkeit der Saalestadt geworden, wo er langjährig im Direktorat der Franckeschen Medikamenten-Expedition wirkte^{8–10} und mit einer geschickten Wirtschaftsführung dazu beitrug, den pädagogischen Anstalten „auf dem Waisenhaus“ großzügige Subventionierungen zu tätigen und dabei u. a. auch ein Krankenhaus zu unterhalten.¹¹ Die ungarische Heimat nicht wiedergesehen hat auch der Pädagoge Paul Hüllik aus Rosenau (Rozsnyó), der während und nach seiner Ausbildung zum Francke-Kreis gehörte und im Sommer 1714 in Breslau verstarb.¹² Für Wittenberg wäre auf einen dem Lebensweg von Hofstetter und Madai ähnlichen Parallelfall zu verweisen: der 1736 dort graduierte Matthias Temlin (gest. 1746) aus Vasvár muß als in dieser Universitätsstadt niedergelassener Arzt schnell zu Wohlstand gekommen sein, denn er war in der Lage, der Leucorea ein ansehnliches Legat zur Nutzung für ungarische Studenten zu hinterlassen.¹³

Die Ursachen für das intensive Sich-Binden ungarischer Absolventen an das hallesche Wissensgut speziell auf dem Sektor der Ars medica wurden von unserem Arbeitskreis ausführlich analysiert¹⁴ und aus fachlichen Gründen heraus erklärt, zugleich aber auch aus den politischen Gegebenheiten des frühen 18. Jahrhunderts und nicht zuletzt aus jenen individuellen Kontakten, welche die führenden ungarischen Pädagogen dieser Zeit zum halleschen Francke-Kreis knüpften. Letztere ermöglichten eine nahezu perfekte Organisation des ungarischen Auslandsstudiums. Dieser präakademischen Ausbildung an den Schulen von August Hermann Francke soll im folgenden die nachbetrachtende Aufmerksamkeit gelten.

⁸ Kaiser, W., u. W. Piechocki: Die Ärzte-Dynastie der Madai in Halle. *Comm. Hist. Artis Med.* 60/61, S. 49–96 (1970).

⁹ Kaiser, W.: 275 Jahre hallesche Medikamenten-Expedition. Aus der Frühgeschichte der pharmazeutischen Industrie in Deutschland. *Beitr. Gesch. Pharmazie* 36, Nr. 22, S. 185–196 (1984).

¹⁰ Kaiser, W.: 275 Jahre hallesche Medikamentenexpedition. *Z. inn. Med.* 39, S. 125–133 (1984).

¹¹ Kaiser, W., u. A. Völker: Die Krankenhausorganisation des frühen 18. Jahrhunderts im Spiegel der zeitgenössischen Darstellung. *Z. inn. Med.* 40, S. 73–80 u. s. 151–157 (1985).

¹² Dreyhaupt, J. Chr. v.: *Beschreibung des Saal-Creysses*, Bd. II, S. 172; Halle 1755.

¹³ Kaiser, W., u. A. Völker: Ars medica Vitebergensis 1502–1817. *Wiss. B. Univ. Halle* 1980/9 (T 34), S. 59; Halle 1980.

¹⁴ Kaiser, W.: Ungarische Mediziner in Halle während der Gründungsphase der Academia Fridericiana. *Comm. Hist. Artis Med.* (im Druck).

4. Octobr. X^o 1696
 + Georgius Daniel Friedelius
 Sempron. Hung. accessit 18. Octob.
 1696. discessit 9. 2. Nov. 1696.

Abb. 1: Freitischeintrag für Georg Daniel Friedel aus Ödenburg (1696)

+ 17. Tobias Führer Polonio. Hungar.
 41. accessit d. 1. Februarii. 1697.
 discessit d. 21. Junii eodem aⁿo.

+ Johannes Graffius Sib. Transyl.
 42. accessit 9. 2. Febr. 1697.
 discessit. menē April. 1697.

Abb. 2: Freitischeintrag für Tobias Führer aus Preßburg und Johannes Graff aus Transsylvanien (1697)

109
 + Johannes Großmann
 Regiomontanus Hungarus.
 die 25. September 1697.
 11 valedixit d. 21. Maji 1698.

Abb. 3: 1697 vorgenommener Freitischeintrag für Johannes Großmann (Regiomontanus Hungarus)

Matthaeus Wagner²⁶⁹ Positivus Hung.
 aetate 28, Praeceptoribus usus D. Valen-
 tino Alberti, L. Schmidii In. M. Gan-
 terno per quatuor annos. accessit. d.
 3 Nov. 1699.
 Dimissus est die 24. Martii 1700.

Abb. 4: Matthäus Wagner als Franckescher Freitischler (1699)

Proclat in maiorem Dei
 Florum!

Matthias Bél Otsovia Hungarus
 Anno 1684. die 22. Martij in hanc
 lucem editus, in Hungaria in Comitatu Sofie-
 si, Otsovia. Parente naturae munere natus,
 Matris Bél, jam dicti Oppidi Otsovia
 Lanionem; Matrem Elisabetham Csesz-
 neke. Ab hisce dulcissimis Parentibus su-
 ceptus sacro admotus sum lactari. Post
 ad usum rationis perveniens, sexto cir-
 citer aetatis anno, cura Parentum, scho-
 lam Patriae visitare coepi. Mox primis
 lecture partibus fundamentis, Divino con-
 silio in Gymnasium Neosolienense, ad ex-
 colendam literam, ^{studium} quae aetas imbu-

Abb. 5: Aus dem 1705 verfaßten Curriculum vitae von Matthias Bél

UNGARISCHE ABSOLVENTEN DER FRANCKESCHEN SCHULANSTALTEN

Einer der ersten nachweisbaren Ungarn in den von Francke etwa zeitgleich zur Universität errichteten Schulen ist der aus Ödenburg (Sopron) gebürtige Georg Daniel Friedel, ein Sohn des in den Jahren zwischen 1662 und 1667 als Rektor am Gymnasium Sempronense amtierenden Johann Friedel, dessen Ausbildungsgang über die Wittenberger Leucorea geführt hatte.^{15,16} Der

*Phil: Jac Waranay nat: Mettheimia ad Ellenum 8.ig April. Mo 1686.
Parente M. Gladi: Waranay; Novifolio Hungaric: persecutionis km.*

Abb. 6: Eintrag von J. Waranay, dem Sohn eines Predigers aus Neusohl

82
*Aus, Honor & Gloria perennis,
 Summe Vitae mea auctori conservatorum
 upud ex arbitrio circa A 1682 Annum, mediam
 tibus Georgio Ondreitsek, Pellione, et Catharina Ma
 chova, Viatrice, Parentibus, ad hanc communem p̄dii vitam.
 In Hungaria, Tractu Trentsinensi, Opidulo Vagbistrici, sub
 Sacramento initiationis Samuel Ondreitsek (jam Pel
 lionis) appellatus. Ibidem, sub ferula Dñi Praeceptoris
 Töbörsei nomine, lecturam et scripturam exercens, paulo post
 opido et opibus Paternis consumptis incendio, domesticam vii
 norumq. peccor̄ egi bubulcum. Rursus, studiōr̄ causa Dolusfam
 inde Burcium ad Pagum Ivantsina missus, Rectore D. Samu
 le Jestrabino, victu precario per biennium fruebar. Placuit
 vero Parentibus, reductum me arti mechanice, quam pauper*

Abb. 7: Curriculum vitae von Samuel Ondreitsek-Pellionis (1708)

¹⁵ Müllner, M.: Geschichte des evangelischen Gymnasiums zu Oedenburg; Oedenburg 1857.

¹⁶ Kaiser, W.: Die Universität Halle—Wittenberg und die Ärzteschaft von Sopron im 18. Jahrhundert. Wiss. B. Univ. Halle 1977/16 (T 14); Halle 1977.

Deo rebus meis providenti atq^{ue} 82.
 in vias suas me dirigenti, Salus, Honor et
 Gloria in Secula.
 Soli ipsi laus glebetur, qui me à teneris
 ut ajunt, Unguiculis Ina duxit Graa. Natus Ao
 1653. Parentibus adhuc hinc et ibi, Johann: Keil &
 Juditha in Hungaria Civitate Kayseri Marcell, S.
 Tyrologium, Comitatus Scepusiensis in confinijs Polonia,
 elapsis 5. annis sub eodem q me direxit & dirigat auspicio
 Scholis me dedi, atq in Patria sub Clariss. Viro D. Andr:
 Skardo jam defuncto ad annu 16. usq. Artibus libe-
 ralibus incubui. Manscebat tum animus Patria sedem,
 si cupido visendi peregrinas oras me incessit, hinc Itin.,
 hoc excolendo ora veni Neofolium, quod montanas
 una ibi. noster quidam carlas nota tantum non habet

Abb. 8: Das Keilsche Curriculum vitae

1694 in Wittenberg nachweisbare Georg Daniel Friedel hat sich im Herbst 1696 in Halle aufgehalten und hier zu den Freitischlern der Franckeschen Schulen gehört (Abb. 1). Der ebenfalls eine derartige Subventionierung bezeugende Eintrag¹⁷ ist 1697 für den aus Preßburg (Pozsony) gebürtigen Tobias Führer sowie für den Transsylvanier Johannes Graff (Abb. 2) nachweisbar; noch vor dem Jahrhundertende zählen auch der als Regiomontanus Hungarus eingetragene Johannes Großmann und der aus Preßburg stammende Matthäus Wagner zu denjenigen Absolventen, denen man hier durch Absicherung von Unterkunft und Verpflegung den Aufenthalt wirtschaftlich zu erleichtern suchte (Abb. 3 und 4). Anfänge einer präakademischen Ausbildungsorganisation lassen sich bereits in dieser frühen Phase erkennen: der ab 1698 als Theologe und Pädagoge in Raab (Győr) wirkende Andreas Torkos hat seinen Gönner Francke ebenso mit der Delegationszusage für seine Schüler verlassen wie andere als Schulmänner in die Heimat zurückkehrende Ungarn.¹⁸ Symbolhaft für die sich binnen kurzem verbreitende ungarische Entsendungsbasis mag ein an Francke gerichteter Brief von Andreas Szentkereszti sein, in welchem letzterer am 31. Ok-

¹⁷ Archiv der Franckeschen Stiftungen Halle: Rep. D II a.

¹⁸ Winter, E.: *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, S. 135; Berlin 1954.

אתה יהוה ידעה בצרה נפשי:

Ioannes Kogler Neosolio-Mont. Vngar.
 f. Aet. christiana, M DC LXXXV. XV. Cal. Febr.
 natus, renatusq. Parentes fuere, Ioannes Kogler
 יִסְרָאֵלִי, et Rosina. ab ipsis, ut aiunt, cunius
 aet. thes. sacer fuerat: duntaxat quidem fata,
 obitum ponere videbantur: cursui studiorum, dum
 semitor dulcissim, anno fere inde tertio, ex quo
 hanc adspexi, e viciu abiisset. immo, cum
 militissimā Parente, thori foecis orbem, fors aspera
 premeret. at, quā DES est gratia, quamq. supplex
 veneror, adhuc a proposito, quadratum animum,
 NE dimouere potuit. nec enim mea, quin potius
 celestis Patris me totū subici VOLUNTATIS, qua
 ancora, virtusq. mihi semper fuerat. Ad rudimen-
 ta litterarū quod attinet, ea prima ieci, in
 celeberrimo patria Gymnasio: Neosolienfe puto:
 Moderatores ingenii nactus, fideles eq. ac pie doctos
 plurimum autē me debere, Reu. M. Ioanni Burzio
 Rectori tum Gymnasii, iam fidelissimō Dei seruo
 ap. eodē Neosolienfe; et Ioanni Pilaris
 Rectori; plurimū inquam me debere illis,
 ingenue fateor. hi namq. Duum-Viri, pro sua

Abb. 9: Der Lebenslauf des Neusohlers Johannes Kogler

Genes. xx. 11. 14. Ar. Ux gondot vifet
 Martinus Wáson Vngarus
 Año reparata Salutis 1683 Vagy Vá
 sonii in Comitatu Veszpremienfi á sup^{re}
 nominati Locis Civilis Nicolao Wásonice
 Sára vita exordium cepi, sub quod
 paterna educatione, utq^{ue} dum ex decreto
 supremi X^{risti} minis vlam omnis carnis
 ingredi debuisse ut studium
 pro Conditione loci et Informationis ali
 qua feci. Tandem Jauriniú sub fe
 licem Eni c. l. Andri. Torkos h. t. ep^{us}
 dem loci Reverent^{iss}. me contuli, ubi
 studio Rhetorico et Oratorico fideliter
 impo^{si}to / inter magnas vite miseria^s /
 operam dedi, unde ad audiend^{um} Eni
 loh. Christ. Büttner / h. t. Gymnasia^{rum}
 cham in Urbe c. Mosena / — Theologi^æ
 et Philosophiæ ^{infirmum} sincere proficente do
 cto^{rum} petii, quo ex loci transactis
 quatuor annis celeberrimam Jenens^{is}
 Academia^m & visitare mihi con^{stitui}
 id cum obicem ibi diu manendi vixi

Abb. 10: Der Torkos-Schüler Martin Wásoni in Halleschen Freitischbuch

tober 1698 die Ankunft seines Sohnes ankündigt.¹⁹ Wenige Wochen später trifft dieser gemeinsam mit seinem Erzieher Andreas Paulinyi in der Saalestadt ein, wo auch Michael Aachs aus Günz (Köszeg) die besondere Gunst der Waisenhaus-Pädagogen genießt.²⁰

Die handschriftlichen Register der Absolventen der Franckeschen Stiftungen haben einige Jahrzehnte später dem Anstaltsinspektor Hieronymus Freyer Gelegenheit gegeben, diese in gedruckter Form der Öffentlichkeit vorzulegen. Als ungarländischen Scholaren des Jahres 1699 nennt er dabei Georg Adam von Nehringer sowie den Alumnatsschüler Johann Theophil Meyer, über den er festhält: „von *Modern bey Presburg in Ungarn, Herrn Johann Meyers, Kayserl. Hauptmanns unter dem General Graf-Palfischen Regiment, liebgewesener Sohn: als welcher den 30 April a. 1706 alhier im Paedagogio Regio selig verstorben, und wovon auch die damals gehaltene Trauerrede zum Druck befördert worden.*“²¹

Wichtiger als diese meist summarischen Angaben wird für die Nachbetrachtung aber ein ab 1705 geführtes Freitischler-Buch der Franckeschen Zöglinge, in dem sich diese nicht nur namentlich eintragen, sondern zugleich auch in einem kurzen Curriculum vitae ihre Dankbarkeit bezeugen. Die in diesem Zusammenhang interessierende Liste beginnt mit dem Eintrag von Matthias Bél (1684–1749), der sich hier am 17. September 1705 zu seinem bisherigen Werdegang äußert²² und zugleich seinen Dank für die hallesche Förderung bekundet (Abb. 5).

Erübrigen sich an dieser Stelle genauere Ausführungen zu Leben und Werk des berühmten, 1707 in Halle graduierten Polyhistor's Bél, so darf auf den im gleichen Jahre von den Stiftungen abgehenden Jakob Waranay hingewiesen werden, der zwar als Heimatort das Mainstädtchen Wertheim notiert, in kurzen Angaben zu Person und Familie aber zu erkennen gibt, daß er der Sohn eines vor der habsburgischen Glaubensverfolgung geflüchteten ungarischen Predigers aus Neusohl (Besztercebánya) ist („*persecutionis tempore relicta patria*“), der unter der Hilfestellung von Philipp Jakob Spener (1635–1705) eine neue Heimat gefunden hatte (Abb. 6). Eine für das nordungarische Geistesleben wichtige Persönlichkeit ist auch Samuel Ondreitsek-Pellionis. Der zu den von Francke subventionierten Schülern zählende und bis 1708 in Halle weilende Pellionis trägt kurz vor seinem Abgang — 1708 wird er Korrektor in Schemnitz — seinen Lebenslauf in das Freitischbuch ein (Abb. 7). Von Schemnitz aus hat sich der polyglotte Pellionis als Korrektor an den tschechischsprachigen halleschen Drucken beteiligt.

Dem Lebenslauf des aus Késmark gebürtigen Alumnaten Keil (Abb. 8) ist zu entnehmen, daß er einen Teil seiner Grundausbildung in Preßburg unter Johann Andreas Bütner genoß, der dort zwischen 1703 und 1705 als Gymnasialdirektor wirkte und mit einigen seiner Schüler im Anschluß nach Halle kam, weil er dem antipietistischen Druck bestimmter lutheranischer Kreisen in Nordungarn weichen mußte. Länger als andere Ungarn ist der Neusohler Johannes Kogler in Halle geblieben; das 1707 aufgenommene Studium hat er 1712 mit dem Magistergrad abgeschlossen. Das Koglersche Curriculum vitae von 1708 entstand somit (ähnlich wie bei Bél) noch während der frühen Ausbildungszeit (Abb. 9). Kogler wurde 1712 Lehrer in Teschen, 1714 in Preßburg und 1717 erneut in Teschen.

Eine besonders bemerkenswerte Persönlichkeit ist der Ungar Martin Wásoni aus dem Komitat Veszprém, der 1708 als Schüler von Torkos und mit dessen Empfehlung nach Halle anreist (Abb. 10). Gemeinsam mit seinem Landsmann Georg Bárány begründet er in Halle unter Franckescher Hilfestellung ein ungarisches Übersetzerkollektiv, das mit kleinen Schriften („*A. H. Franckenak rövid és együgyű de fundamentumos útmutatása*“ und „*Szent yrás szerint való életnek regulái*“) den Anfang zu einem sich bald ausweitenden Werk macht.

¹⁹ Berliner Francke-Nachlaß (Univ.-Bibliothek Tübingen), Kapsel 27.

²⁰ Szent-Iványi, B.: *A pietizmus Magyarországon*; Budapest 1936.

²¹ Freyer, H.: *Programmata Latino-Germanica cum Additamento Miscellaneorum vario*, S. 610; Halle 1737.

²² Archiv der Franckeschen Stiftungen Halle: Rep. D b S. 19.

276
 Georgius Grundel Nouif luy
 patre eiusdem nominis D. Medic. au
 vero Anna Rufanna Winnerin, de
 uisoli montanarum Anno 1688.
 die 30. Mart. primus in lucem hanc
 editus proferay. die per baptismum no
 mine Georgii libro inter inscriptas. In

Abb. 11: Der Medizinstudent Georg Grundel als Franckescher Alumnat

Der Arztsohn Georg Grundel (1688—1713) aus Neusohl ist der erste Mediziner, dessen Curriculum vitae (Abb. 11) sich im Freitischbuch der Franckeschen Stiftungen findet, sieht man von Bél ab, der sich eigentlich ebenfalls der Heilkunde hatte verschreiben wollen, dessen Entwicklung dann aber anders gelaufen war. Unter den Kriegseignissen des ungarischen Freiheitskampfes war Grundel zunächst von seinen besorgten Eltern zur Ausbildung nach Berlin an das Cöllnische Gymnasium geschickt worden, bevor er sich 1708 zu Francke nach Halle wandte, wo er das anfängliche Theologiestudium 1711 zugunsten der medizinischen Ausbildung aufgab. Dahingestellt sein mag, ob Grundel als erster Mediziner ungarischer Herkunft mit präakademischer Ausbildung im Franckeschen Schulkomplex einzuordnen ist, denn auch der erst Ende Mai 1713 in den halleschen Hochschulmatrikeln nachweisbare Stephan Anton Kochlatsch aus Neusohl ist schon am 1. Oktober 1710 als Absolvent der von Francke unterhaltenen Schola Latina fixiert.²³ Vor und während der Grundelschen Ausbildungszeit halten sich insgesamt neun bis zur Promotion an der halleschen Universität weilende ungarische Mediziner — Stephan Huszti-Szabó, Johann Christoph Hofstetter, Stephan Királyi, Johann Adam Hofstetter, Theophil Ränner, Andreas Schoppel, Georg Sigismund Liebezeit, Johann Martin Trost und Johann Theophil Schwartz — in der Saalestadt auf, von denen aber niemand in der Franckeschen Freitischliste verzeichnet ist: offenbar entstammten sie wohlhabenden Familien und konnten auf eine derartige Subventionierung verzichten. Georg Grundel ist noch vor Ende seiner Ausbildung am 17. Juni 1713 in Halle verstorben; unter den ihn zu Grabe tragenden Landsleuten sind die Waisenhaus-Alumnaten Andreas Blaho, Michael Zimani und der bereits erwähnte Paul Hüllik nachweisbar, deren Eintragungen auch im Freitischalbum zu finden sind (Abb. 12—14). Ein ungarischer Kommilitone von Grundel ist übrigens auch Samuel Köleséri gewesen, der Sohn des gleichnamigen Arztes Samuel Köleséri sen. (1663—1732); ind der Freyerschen Scholarenliste wird ersterer mit dem Ankunfts-jahr 1709 geführt.²⁴

²³ Archiv der Franckeschen Stiftungen Halle: Tit. V Nr. 13 Conf. Buch Bd. II.

²⁴ Freyer, H.: a. a. O., S. 743.

282.

Andreas Blaho Ostrpluensis,
 ex comitatu Oliviensi Hungarus,
 Patre Andrea Blaho, verbi divini ibi
 dem ministro; Matre Anna Kar-
 dos genitus est in hunc mundum
 Anno a Nat. Christ. M DC LXXXVII
 mense Martio editus sum. Puerile
 statim annos, ad nutum dilectorum
 Parentum, ediscendis primis Funam
 tum Christianismi, tum Ceteri
 in Schola pagi illius impendi. In
 mortuo Patre, Mater vidua, Scher-
 mitium montanarum civitatum unam
 me deduxit, ibi Rev. Samuelis
 Kretzschmar Diaconi loci illius curam
 misit, qui susceptum non tantum pa-
 rentis in hac salutem, sed etiam fide-
 ter praeceptis divinis imbuere, discen-
 dae arti Musicae: lingua Latina et
 Germanica adhibuit. Deinde cum
 iocundum canendi majorem compa-
 rarem, inter coequentes Musicos (vulgo
 Choristas dictos) me tradidit, sicq. ceteri
 et aliorum beneficiorum quae eisdem
 a vicinis exhibebantur, partem
 reddidit. Tandem septennio Ceteri
 huius consummato consilio consanguine
 Anno M DCC III. in oppidum Ceteri

Michael Zimani Vngarus ^{429.}
 Annorum circiter xxvi. Dobrona
 Comitatus Zolienfis Oppido natus,
 Patre Matthia Zimani. matre Iudit ha
 Fuszko, primum in Schola Patria elementis
 literarum imbutus, tandem Schemnizium
 Parentum cura deductus est unde, Triennio
 exacto, Neosolium se contulit: ubi Prae
 ceptores satis fideles nactus, usq. ad
 annum 1707 mansit ac in humanioribus
 sepe exercuit. Cum vero in motibus Ca
 thedranis liberum Religionis exerci
 tium fuisset concessum, Cassovienum
 Comitatus Neogradensis oppidum in Recta
 re 1707. evocatus, pro in loco tamen
 simul, ob defectum Pastoris, labores sacros,
 in se suscipere coactus est. quibus frondit,
 cum se imparem deprehendisset, quibuscum
 apud animum, ad studia, porro exalenda
 redire, quod, ut maiori cum fructu fieret,
 fratre nonnullorum Amicorum ac Praeceptorum
 Italiam adiit 1709. d. 23. Febr.
 Et tandem solius Patris coelestis quia
 ac providentia consensu ac iuvante
 Summe Vni: Electi: Francii imper
 Ordinarie 1710. d. 23. Jan. adscribitur
 est. Geo. ori auxiliatur mihi Domino qui
 sustentat meum. Et tunc meum, sit auctorem
 in b. Italia d. 15. Febr. 1712

307.
 Paulus Hüllik HVN G. R. U. S.
 Rosnaria Comitatus Pomoriani Opido. A° 1687.
 L. B. Obi. Patre Johanne Hüllik, fratre Agnete
 Milleciniana, & natu & eam cura sacro baptis-
 mato imbutus est. Ubi puerulum tantum adolevit,
 primus a materno, cui Paulo Millekes nomen erat, Cui
 Slesienfi, Ducendus a Parentibus datus est. Postea no-
 um annos natu eorum iterum recepit, & in Scholam
 Pomeranensem, cui tunc Elias Victorius praesent, depon-
 tus est. Hic, cum a primis Latinarum Grammaticarum
 fundamentis a suis, singulis, quae intercedunt absolutis,
 Rhetoricam audire coepit, magni etiam belli motu Pa-
 tres turbare coeperunt. Vis tamen, quae ab avorum me-
 moria nullum habuit, Rosnaria, licet non recipi ex-
 citam concessa est. Postea, cum igitur vires huius
 huiusmodi Historiae ad Scholam regendam evocantur,
 in Oratoria, Historiam, Geographiam, Iuribus, Patria, et
 Regenti & Publici Praecepta usus est, huiusmodi
 in Collegio, quod Greinickum est, Prof. Johanne Rezik,
 in Ethica, Logica & Metaph. integro biennio. Annus
 tuus MCCIX adfuit, mox Deo providente, ad exera
 aut profectus est. Anno huiusmodi, primum
 circa finem Aprilis. Iunentem, & illi anno transacto,
 ipse pro bono, initio Aprilis, et MCCX. Fredericia-
 um huc adit. Inter divina beneficia tantum non mi-
 nus est, quod, sumibus destinatus, et MCCX. ex-
 cepto Decembris, hic 9 mensis Aphronomikes Amisgri.
 & iuvantis informanda, admodum fit. Novo autem
 huiusmodi instituto suscepto, informationi eundem mense
 idem definit, ut deinceps, Deo idem in se sus-
 pende, eundem atque excedit, se vivere, & sit. Huius
 ipsum Aeternum Nomen in gloriam nostram huiusmodi
 subest.

Abb. 14: Curriculum vitae von Paul Hüllik

Zwei Monate nach dem Ableben Grundels trifft der ebenfalls in der Scholarenliste verzeichnete Johannes Lany aus Rosenau in Halle ein; begleitet wird er von seinem Hauslehrer Georg Buchholtz (1688–1737), der ein *Diarium Itinerarium* führt und darin den gesamten Kreis der Ungarn verzeichnet, die sich zu diesem Zeitpunkt in Halle aufhalten.²⁵ Buchholtz ist bald wieder abgereist, Lany dagegen längere Zeit in Halle geblieben, desgleichen der kurz nach ihm registrierte Ungar Emericus Isdenzy. Als Schüler der Franckeschen Stiftungen ist erstmals 1715 der sich erst sechs Jahre später als Medizinstudent immatrikulierende Justus Johannes Torkos (1699–1770) aus Raab feststellbar.²⁶ 1719 nimmt Johann Matthias Pitschke aus Leutscha (Löcse) seinen präakademischen Studiengang auf, 1720 Ephraim Keler aus Bartfeld (Bártfa). Emmerich Szirmay, Georg Constantin Drauth und Georg Gütsch sind in den Jahren 1724 und 1725 registriert, der Transsylvanier Johannes Schanckebanck (1707–1783) im Jahre 1728. Für die medizinische Hochschulausbildung inskribiert sich letzterer am 26. September des folgenden Jahres: auch in seinem Falle differieren die Schul- und die Hochschuleintragungen deutlich. Ähnliches gilt schließlich auch für den Preßburger Georg Christian Maternus (1696–1777), der seine Studienzeit nutzt, um am Waisenhaus-Krankenhaus hilfsärztliche Dienste zu tun und sich auf diese Weise erste praktische Erfahrungen zu erwerben; mehrere Jahre lang hat er sich diesem Anliegen gewidmet. Will man über den präakademischen Bildungsgang dieser Ungarischen Absolventen mehr erfahren als aus deren Eintragungen im Freitischalbum — dieses endet ohnehin mit dem Jahre 1713 — dann erweist sich die bis 1737 fortgeführte und bereits erwähnte Freyersche Buchführung als wertvolle Ergänzung. Sie berichtet über die Teilnahme dieser Schüler an der Gestaltung von Schulprogrammen und deren Auftreten mit eigenen Referaten. So ist beispielsweise Schanckebanck dort mit dem Vortrag „De valetudine in academiis rite conservanda“ notiert: das zeigt das Interesse des Schülers für das bevorstehende Medizinstudium auf. Lany, Isdenzy und Keler sind ebenfalls mit eigenen Referaten registriert.²⁷ Später greifen die ab 1729 edierten „Wöchentlichen Hallischen Anzeigen“ das Freyersche Verfahren auf, über Schulprogramme zu berichten. Hierin ist beispielsweise nachzulesen, daß Karl Gottfried Richter aus Schemnitz als Franckescher Scholar des Jahres 1740 — erst im April 1741 nimmt dieser Ungar das medizinische Hochschulstudium auf — mehrfach als Referent bei Schulprogrammen auftrat.

Zusammenfassend läßt sich zum halleschen präakademischen Bildungsgang ungarischer Mediziner festhalten:

1. Es gab eine Reihe ungarischer Absolventen, die sich im Schulkomplex der Franckeschen Stiftungen auf den Universitätsbesuch vorbereiteten. Ihr Matrikeltermin ist daher nicht identisch mit dem oft deutlich früher liegenden halleschen Ankunftsdatum. Das gilt für Mediziner wie z. B. Grundel, Kochlatsch, Torkos, Schanckebanck und Richter.
2. Ungarische Scholaren wurden durch die Franckeschen Stiftungen häufig subventioniert. Für die Möglichkeit der Freitischteilnahme bedankten sie sich durch die Niederschrift kleiner *Curricula vitae*, die Auskunft über ihren Werdegang vermitteln und als Quelle für weitere Analysen verwendet werden können.
3. Eine Reihe ungarischer Scholaren ist an der Mitgestaltung von Schulprogrammen nachweisbar, deren Themen nicht nur das Bildungsziel charakterisieren, sondern zum Teil spezifischen ungarischen Charakter tragen.
4. Ungarische Studenten haben teilweise die Möglichkeiten der Schulanstalten mit einem eige-

²⁵ Kaiser, W., u. K. H. Krosch: Halle 1713 im *Diarium Itinerarium* des Georg Buchholtz (1688–1737), eines Besuchers aus der Slowakei. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) XIII, S. 583–599 (1964).

²⁶ Archiv der Franckeschen Stiftungen Halle: a. a. O. (Lit.-Stelle 23).

²⁷ Freyer, H.: a. a. O., S. 154, 164, 305, 429, 432 u. 433.

nen Krankenhaus genutzt, um sich hier bereits während der Ausbildungsjahre jene praktischen Fertigkeiten anzueignen, die sie im späteren Beruf nutzen wollten.

Die Materialien des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle geben über die hier nur kurz andeutbaren Vorgänge Auskunft, wobei noch zahlreiche Details der Bearbeitung harren.

Összefoglalás

A hallei Francke Alapítvány levéltárában kutakodva, ingyenebéd-szerződéseket és önéletrajzokat vizsgálva a szerző érdekes következtetésekre jutott.

1. Egy sor magyar hallgató volt, akik a Francke Alapítvány iskolaegyüttesében készültek fel az egyetemi tanulmányokra. Az anyakönyvi bejegyzésük időpontja ezért nem azonos Halléba érkezésük dátumával, ami rendszerint jóval korábbi. Ez érvényes olyan orvosokra mint Grundel, Kochlatsch, Torkos, Schanckebanck és Richter.

2. A Francke Alapítvány a magyar diákokat anyagilag támogatta. A rövid életrajz, amelyet az ingyenebéd-szerződés végett benyújtottak, tájékoztató szellemi fejlődésükről és további elemzés forrása lehet.

3. A magyar hallgatók részvétele a tantervek kialakításában nyomon követhető, mert témáik részint magyar jellegűek voltak.

4. A magyar hallgatóknak lehetőségük volt tanintézményüket mintegy saját kórházként használni, hogy már a képzési időszakban elsajátítsák a hivatásuk gyakorlása során használatos gyakorlati készségeket.

A Francke Alapítvány archivumában található anyagok számos részlete még feldolgozásra vár.

ARINA VÖLKER, D. Sc. M.

Lehrstuhl für Geschichte der Medizin

an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg

DDR—4020 Halle/Saale, Leninallee 22

DIE PHYSIOLOGIE AN DER MEDIZINISCHEN FAKULTÄT IN TYRNAU UND IHRE UNGARLÄNDISCHEN PRÄZEDENZEN

NORBERT DUKA ZÓLYOMI

Die Physiologie bildete sich zur selbstständigen Disziplin im 18. Jahrhundert insbesondere aufgrund der Arbeiten Albert Hallers und seiner Vorgänger und Nachfolger, wie Hermann Boerhaave, resp. Cullen und vielen anderen. Wenn wir aber die Physiologie im allgemeinen als jenen Zweig der Medizinwissenschaft betrachten, der sich nicht mit der leblosen, unveränderlichen Materie befasst, sondern mit ihren dynamischen Vorgängen, so müssen wir weit in die Vergangenheit der medizinischen Entwicklung zurückgreifen [15]. Schon Galen schrieb u. a. über Physiologie, über ihre Notwendigkeit in seiner Schrift: *Therapeutiké methodos*, die Araber mit Bezug auf Aristoteles über „Seelenkräfte“ die die Dynamik des menschlichen Körpers regulieren. Aber diese bescheidenen Präzedenzen stagnierten viele Jahrhunderte lang und erst seit dem 17. Jahrhundert begann der Umschwung, der dann zur Verselbständigung führte, zur Geburt einer neuen medizinischen Disziplin. Die Physiologie gab mit ihrem Begriff *anatomia animata* Impuls der Anatomie, der rückwirkend zum intensiveren Studium der Vorgänge im menschlichen Körper führte. Albert Haller formte seine idealistische Lehre des Vitalismus über die Lebenskraft, die alles bewegt. Die Erscheinungen werden bei ihm zwar auf mechanistisch-metaphysische Weise erklärt, aber er legte den Grundstein zur naturwissenschaftlichen Methodik der Physiologie. Diesen Verdienst können einige Vorurteile, wie über die Präformation, wo er in Fr. Wolff einen energisch argumentierenden Gegner fand, im wesentlichen nicht beeinträchtigen. Ihm gebührt auch der Verdienst die Entwicklung der Neurologie kräftig beeinflusst zu haben, dass er ferner zur Ablehnung des Animismus von J. G. Stahl die Vorbedingungen geschaffen hatte und in 1776 den Begriff des Agens — der Nervenkraft — und seines Trägers, der Marksubstanz in den Vordergrund stellte [31]. Diese Verdienste teilte er mit seinen Nachfolgern, resp. Zeitgenossen Wrisberg, Zinn, Meckel, Morgagni, Scarpa, Spallanzani u. a.

Diese Entwicklung musste kurz berührt werden, denn die physiologischen Schriften ungarländischen Autoren im 17. Jahrhundert basierten auf ihr. Eine Überblick, wie weit physiologischen Themen im 17. Jahrhundert — von Physiologie kann ja noch nicht gesprochen werden — in das Interessebereich ungarländischen Mediziner eingedrungen waren, können ihre diesbezüglichen Schriften geben. Tibor Győry fasste sie in seiner medizinhistorischen Bibliographie von Ungarn (1412—1899) unter dem Kennwort Physiologie, *Histologia physiologica* zusammen [7]. Győry wählte eine breite Grundlage zur Auswahl: alle jene Schriften, die dynamische Phänomene des menschlichen Körpers behandeln — incl. Verarbeitung der Nahrungsmittel und Getränke — werden aufgezählt. Wenn dieses Kriterium manchmal auch zu weitläufig erscheint, insbesondere, wo Győry auch einige im 16. Jahrhundert entstandene Werke in die Bibliographie einreichte, so z. B. eine Schrift *Das Lob und der Schmach des Weines* [8] oder über das Mittag- und Abendmahl [1] und ein Werk über die Kraft der Lebensmittel [12], so kann im allgemeinen Győrys Wahl für richtig angesehen werden. Abgesehen von diesen im 16. Jahrhundert erschienen Schriften, sozusagen Präzedenzen der Physiologie, näherten sich die im folgenden Jahrhundert verfassten Arbei-

ten schon mehr dem Begriff wahrhafter Physiologie. Um nur kurz ihre Thematik zu charakterisieren:

Christoph Daniel Metzger, Mitglied der Academia Leopoldina schliesst sogar in den Titel seiner Aitdorfer Dissertation (1685) über die Netzhaut und Haut, die Beziehung physiologica-medica ein [14], ebenso der dann in Halle in 1695 promovierte Stephan Huszthi Szabó, Vertreter iatromechanischer Anschauungen, wie aus den Titel seiner Arbeiten hervorgeht. Eine dieser drei, noch in Leyden veröffentlichten Dissertationen trägt den Titel: *Dissertatio physiologica prima quae est de hominis automato seu corpore animali: in quo praecipue oeconomiae animalis functiones etc. . . per causas et effecta breviter deducuntur*, ist aber trotz der Betonung der functiones stark metaphysisch gefärbt, die anderen beiden befassen sich schon ausschliesslich mit der Seele (mens) und dem Beweis der Existenz Gottes aufgrund der erwähnten körperlichen und seelischen Funktionen [9]. In Halle legte Huszthi unter dem Vorsitz Fr. Hoffmanns eine Arbeit über Medikamente vor [10.]. Relativ zahlreiche Schriften mit physiologischen Themen entstanden im Bereich der Wittenberger Universität: von den ungarländischen Autoren Petrus Csókás (Monedulatus): *De homine* etc., 1585 (s. Győry). Johann Jessenius, dem berühmten Anatomen in Prag und Opfer der Repressalien nach der Schlacht am Weissenberg (1628): *De homine*, 1594, *De generatione et vitae humanae periodis*, 1602 (weitere Ausgaben Oppenheim, 1610, Frankfurt 1619), seine weitere physiologische Abhandlung . . . *De anima et corpore universi* wurde in Prag gedruckt (1605). Mit Wittenberg sind noch verknüpft: Mathias Walter (*De visu*, 1677), Johann Breuer (*De vita hominis*, 1661). Johann Greiszing (*De vita universi corporis naturalis*, 1688). Physiologisch interessiert waren auch zwei Arbeiten des ungarländischen Andreas Schemberger an der Universität Jena (*De lactice*, 1677, *De archeo*, 1678). Andere physiologisch orientierte Schriften, eine Disputation und eine Dissertation, entstanden im Bereich der Leydener Universität: der Autor war Bartholomäus Bausner. Die Disputation befasste sich mit den „Aktionen“ des Herzes (Leyden, 1654); die Dissertation *De consensu partium corporis humani in quibus omnia, quae ad quamque actionem quoque modo in homine concurrunt, recensentur* etc. (Amsterdam, 1656) mit den Aktionen im ganzen Körper.

*

Die zahlreichen physiologisch interessierten Schriften ungarländischer Autoren im 18. Jahrhundert, vor der Gründung der Tyrnauer Medizinischen Fakultät, können zwei Gruppen eingeteilt werden:

1. Solche, die sich inhaltlich und methodologisch (das heisst im Geiste noch scholastischer Anschauungen und spekulativ) den in den vorigen zwei Jahrhunderten entstandenen Arbeiten anlehnen. Die Physiologie tritt in ihnen nicht als selbstständige Disziplin hervor, aber allenfalls befassten sie sich mit dynamischen Problemen des menschlichen Körpers, mit physischen Vorgängen und bilden den Übergang zur selbstständigen, ihre Gegenstände schon genauer abgrenzenden und auf die exakte Methode des Experiments basierenden Disziplin, wie sie dann A. Haller und seine Nachfolger gegründet haben. Zeitlich bis zum Jahre 1747 können diese Arbeiten von den Jahren nach dem Erscheinen A. Hallers grundlegender Werke: *Primae lineae physiologicae* (1747), resp. *Elementa physiologicae corporis humani* (1757–66) abgegrenzt werde.

Vor den erwähnten Jahren erschienen nur wenige Werke ungarländischen Autoren, die Bezug zu physiologischen Themen hatten. Interessanterweise entstanden alle 3 Schriften, — denn Győry zählt irrümlicherweise zu diesen als Vierte die Dissertation Johann Gottlieb Krügers (1742), der ja nicht aus Ungarn gebürtig war [10], sonder aus Halle stammte — im Bereich der Universität Halle. Gedruckt wurde hier die Disputation J. A. Segners über die Darmfunktion (*De actione intestini coli. qua contenta propellit*, 1732) und die ausdrücklich als Physiologico-medica bezeichnete Dissertation des Jonas Szent-Péteri [20]. J. A. Segners zwei weitere physiologische

Schriften erschienen in Göttingen (s. Győry z. W.) in den Jahren 1735, resp. 1741. Alle diese Abhandlungen standen im Zeichen der Auffassungen der damals führenden Vertreter der Hallenser medizinischen Schule, Georg Stahls und Fr. Hoffmanns. Hermann Boerhaave, der im Rahmen der Institutiones — wie es ja vor Haller überall üblich war — physiologische Fragen behandelte, fand damals in Halle keinen Widerhall.

2. A. Hallers grundlegende physiologische Werke und ihr bahnbrechender Inhalt, der den Weg zur Verselbstständigung der neuen Disziplinen den Weg zeigte, brachten die neuen Begriffe der Sensibilität und Irritabilität und das Interesse für die Bedeutung und Funktion des Nervensystems auch in die Arbeiten ungarländischer Autoren. Das kam auch schon deutlich im Titel der Abhandlung des József Csapó, nachmaligen berühmten Stadtarztes von Debrecen zum Ausdruck: *Disquisitio de praesentia liquidi nervi in musculo in actione constituto de civitate musculorum* (Argumentorati, 1756). Noch ausgeprägter kommt der Einfluss A. Hallers in der Doktorarbeit des Stefan Mátyus, nachmaligen sehr populären Verfassers eines diätetischen medizinischen Werkes [13] und späteren Komitatsphysikus in Siebenbürgen zum Ausdruck. Die Anlehnung an Haller verrät schon der Titel der erwähnten Arbeit: *Positiones medicae inaugurales de irritabilitate et aliis quibusdam medicinae capitibus* (Trajecti ad Rhenum, 1756).

Es ist in diesem Rahmen nicht möglich diese Schriften eingehend zu besprechen, es kann nur auf einige ihrer charakteristischen Züge hingewiesen werden:

Ihre Einstellung wechselte je nach der Umgebung, wo sie entstanden waren, nach ihrer wissenschaftlichen Atmosphäre. Halle hatte in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts ihre vorher so enorme Anziehungskraft auf die ungarländischen Studenten verloren. Von 1760 bis 1769 finden wir keinen ungarländischen Hörer mehr unter den Doktoranden, die Autoren einigen Dissertationen in 1770 bis 1779 kamen zwar aus der Habsburg Monarchie, doch ausschliesslich aus Böhmen. Die Aufstellung im z. W. Kaiser-Krisch verweist auf die Gründe hin: Frage der Professoren, grössere Anziehungskraft der Wiener, später auch schon der Tyrnauer Universität etc. [10]. Nach 1750 studierten insgesamt zwei Adepten aus Ungarn an der medizinischen Fakultät in Halle. In dieser Zeitspanne erschienen einige Schriften ungarländischen Hörer und physiologische Themen im Bereich anderer Universitäten in Jena von Georg Sigismund Elhardt (*De statu mesenterii naturali et praeternaturali*, 1755), Johann Christian Schmid (*De mixtione corporis humani*, 1765) und Johann Godofred Sztupkay (*De aere corpora mundana totalia ambiente*, 1763). Andere gegen das Ende des 18. Jahrhunderts: von Johann Hedwig: *De fibrae vegetali et animali ortu* und seinem Namensvetter Roman Adolf Hedwig über Lieberkühnsche Ampullen wurden in Leipzig gedruckt (1790, resp. 1797). In Trier erschien eine Dissertation von Samuel Szegedi (von Pest) in 1772 mit dem Titel: *Sistens physiologiam et pathologiam muci*.

Eine andere Ausstrahlung physiologischen Denkens ging von Holland aus. Hermann Boerhaave, der an der Universität Halle lange nicht beachtet wurde [10], beeinflusste nicht nur seinen in europäischem Masstab so weit verzweigten Schülerkreis, nicht nur die Lehren an den holländischen Universitäten — wo in Franeker 1758 Paul Szathmári (von Paks) absolvierte (*De morte naturali*), und in Groningen 1773 Ludwig Chernak (*De respiratione volucrum*), sondern durch seine Schüler Gerhard van Swieten und Anton de Haën, die dann an der Wiener Universität eine tonangebende Rolle spielten, beeinflusste er auch die Entwicklung der Medizin in der Habsburg Monarchie, die Physiologie inbegriffen [4]. Van Swieten selbst, obwohl er die Professur konsequent Zurückwies, wirkte eine zeitlang als Privatvortragender, gerade der Physiologie [11]. Der Schwerpunkt des Physiologieunterrichtes lag jedoch in den Vorträgen A. de Haëns, der Boerhaaves Lehren kompromisslos vertrat und A. Hallers neue Anschauungen ablehnte. Im Bereich der Wiener Universität erschienen einige physiologische Dissertationen, jedoch von solchen Autoren, die dann in der Praxis nichts mehr von sich hören liessen (J. W. Dahlmüller, 1774, M. Gosztai, 1777, M. Shoterius, 1765, X. Fr. Ungerhoffer, 1759, M. Wagner, 1778) mit Ausnahme des J. J. Werni-

schek, der 1759 mit der Dissertation *De homine interno* promovierte und dann noch ein Werk publizierte (*Systema medendi naturale* etc., Wien, 1776). Die genauen Titeln der angeführten Schriften s. bei Györy.

In Wien erschien jedoch 1791 ein Werk Farkas (Wolfgang) Kempelens: *Mechanismus der menschlichen Sprache*, nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine, auch französisch: *Le mécanisme de la parole humaine*, das zwar von keinem Mediziner verfasst wurde, aber als bahnbrechendes Prototyp des um 100 Jahre später populär gewordenen Phonographs für die physiologischen Probleme der menschlichen Sprache von grosser Bedeutung war. Ein ähnliches Outsider-Werk war auch die Schrift des 6 Jahre später wegen Jakobinerverschwörung hingerichteten Priesters und eine Zeit lang Krakauer Professors der Naturwissenschaften Ignaz Martinovics: *Physiologische Bemerkungen über den Menschen* (Petersburg, 1789).

PHYSIOLOGIE AN DER TYRNAUER UNIVERSITÄT

In 1769 wurde in Tyrnau (heute Trnava, ungarisch Nagyszombat) die erste neuzeitliche medizinische Fakultät Ungarns errichtet. Die Gründung war ein Werk G. van Swietens, der die Lehrstühle, so auch jenen der Physiologie mit seinen Schülern besetzte. Das bedeutete die erneute Weiterpflanzung der physiologischen Lehren Boerhaaves — schon über den zweiten Kanal. Van Swieten und de Haën waren unmittelbar seine Schüler, J. J. Plenck der sich gegebenenfalls auch mit Physiologie befasste und vor allem der Physiologieprofessor in Tyrnau, Adam Ignaz Prandt waren die Schüler van Swieten und de Haëns. Es schien so, als wollte Boerhaaves Geist auch noch im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts diese neue Lehrstätte beherrschen. Die Entwicklung war jedoch schon weitergegangen. Hallers Lehren und insbesondere seine experimentellen Methoden gaben ihr eine neue Richtung. Prandt, seinem verschlossenen stillem Wesen entsprechend machte keine Revolution, veröffentlichte auch keine diesbezüglichen Werke, wir kennen von ihm nur seine Wiener Dissertation, er begünstigte sich mit „der Ergänzung von Boerhaave aufgrund eigener Erfahrungen“, wie er sie in einer an A. Störck gerichteten Antwortschrift anführt [5, 6]. Seine Kollege, für Chirurgie zuständig, veröffentlichte ein physiologisches Werk über Bromatologie, d. i. die Lehre von den Lebensmitteln und Getränken, jedoch schon 1785, nach seiner Tyrnauer Betätigung [16]. Der Vorstoss zur Verdrängung Boerhaaves zu Gunsten Hallers kam von Seite der Jugend, der für das Neue ins Feld ziehenden Hörer der Tyrnauer Fakultät. Jakob Fuker, später Stadtphysikus in der Ostslowakei, schrieb in seiner Dissertation: *Generalia medicinae* (1773), die Geschichte und Klassifikation der Medizin, dass Boerhaave nicht mehr „ubique optimus“ ist, was vor allem auf die Physiologie zu beziehen war. Seine Arbeit, die in der noch von de Haën beherrschten Wiener Fakultät nie das Licht der Welt erblickt hätte, propagierte Morgagnis, Reusch's, und Hallers Lehren, kritisierte einige veraltete Lehrbücher. Die mutige Stellungnahme, mit dem Segen der Tyrnauer Professoren, fand einen enthusiastischen Widerhall in der polemischen Schrift anonymen Wiener Autoren: *Freymüthige Briefe an Herrn G. von V.*, Wien—Frankfurt, 1774 [5]. In Tyrnau widmeten zwar nur zwei Hörer ihre Arbeiten physiologischen Themen: Johann Georg Pfentner (*De causa caloris animalis*, 1776 und Johann Peter Schimert: *De systemate sexuali*, 1776, was ja wohl auch mit dem kurzen Aufenthalt der medizinischen Fakultät in Tyrnau zusammenhing (1769—1777) — die ganze Universität wurde in 1777 nach Ofen, später nach Pest übersetzt. Aber die Folgen des Vorstosses gegen den von Boerhaave beherrschten Orthodoxyismus zeigten sich bald in zwei Richtungen:

Die neue Studienordnung der Wiener Universität von Anton Störck redigiert, die im Sinne des Grundsatzes „conformetur“ auch für die Tyrnauer Fakultät verbindlich war, führt 1775 Hallers Physiologie als Pflichtlehrbuch ein. [21] Die Vorträge über diese Disziplin sollen täglich von 9—10 Uhr abgehalten werden [17]. Noch überzeugender manifestierte sich die Physiologie als neu-

es selbstständiges Fach in den Schriften, die zwar nicht in Tyrnau erschienen, aber die Früchte derselben geistigen Atmosphäre waren, als die medizinische Fakultät sich schon in Ofen, resp. Pest befand. Gleich im ersten Jahr absolvierte Martinus Rác (in den Matrikeln, bei Győry „Sámuel“) mit der physiologischen Arbeit *De encomio lactis* (1778). Rác, der auch schon vorher in ungarischer Sprache ein Werk über das menschliche Leben im allgemeinen herausgegeben hatte [18], verschrieb sich dem eingehenden Studium der Physiologie, gab das erste ungarische, zusammenfassende Lehrbuch der Physiologie heraus [19] und wirkte dann als Professor dieser Disziplin. Seine weiteren bedeutenden physiologischen Werke erschienen nach dem Jahre 1800. Die Physiologie fand zwar bis zur Jahrhundertswende nur einen weiteren Hörer, Imre Josef Vinckler, der seine Arbeit *De gangliis* 1783 vorlegte, aber die Physiologie als neue, selbstständige Disziplin war schon siegreich in den Lehrstoff der Budapester Universität, der Nachfolgerin der Tyrnauer Lehrstätte, eingedrungen.

Összefoglalás

A fiziológia a 18. században vált önálló tudományággá, de fontosabb kérdések már korábban is tisztázódtak. Az új diszciplína első magyar művelői a hallei Academia Leopoldina és a leydeni egyetem hallgatói voltak, akik disszertációkban még skolasztikus szellemben, spekulatív módon írták le az emberi test fiziológiai folyamatait, de munkáikkal megalapozták a leendő orvosok körében e tárgy szeretetét. A leydeni disszertációk Boerhaave nézeteit interpretálták, a bécsi egyetemen tanuló hallgatóké van Swieten és de Haën irányításával íródtak. Ezt a hatást tükrözik a nagyszombati orvoskar disszertációi, amelyek Plenck J. és Prandt A. J. révén a Haller-féle tanítást hazánkban is népszerűvé tették. Az experimentális módszer meghatározó volt, és a fejlődés irányát is megjelölte. A szerző a fennmaradt disszertációkat csoportosította, így mutat rá a fejlődés tendenciájára.

NORBERT DUKA ZÓLYOMI, Prof. D. M.
Czechoslovakia
Bratislava, Zalusy Zubekova 23.

LITERATUR

1. Bagellardus, Paulus: *Parastasis de prandii et coenae ratione*. Lugduni, 1538.
2. Bokesova-Uherová, M.: *Lékařská fakulta trnavské univerzity*. Bratislava, 1962. S. 29. u. f.
3. Demkó K.: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Budapest, 1894. S. 422. u. f.
4. Duka Zólyomi, N.: Hermann Boerhaave und die Entwicklung der Medizinwissenschaft in Ungarn. *Janus* LXVI. 1979. S. 179–191.
5. Duka Zólyomi N.: A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói. In: *Comm. ex Bibl. Hist. Med. Hung.* 40 (1966), S. 17–69. — Ds.: Z. G. Huszty: *Mitbegründer der modernen Sozialhygiene*. Bratislava, 1972. S. 36–44.
6. Duka Zólyomi N.: Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvostudományi karán. In: *Comm. ex Bibl. Hist. Med. Hung.* 51–53 (1969), S. 35–50.
7. Győry Tibor: *Magyarország orvosi bibliográfiája (1742–1899)*. Budapest, 1900.
8. Hagymási (Cybelius), Bálint: *Opusculum de laudibus et vituperio vini*. Hagenau, 1517.
9. Huszthi (Szabó), St.: *Dissertatio physiologica prima quae est de hominis automato seu corpore animali: in quo, praecipue oeconomiae animalis functiones ex artificiosissima ejus structura, vel ad eas conferente mente humana per causas et effecta breviter deducuntur*. Lugduni Bat. 1693. — *Dissertatio... secunda quae est de natura mentis ejusque functionis: tum earum, quae nullum plane commercium habent cum corpore resultant, i. e. qua corpus et mentem requirunt*. Ds. 1693. — *Pars tertia in qua existentia Dei ex existentia nostri, seu e suspensa mentis corporisque nostri fabrica, functionumque utriusque natura, metaphysice adstructa breviter deducitur*. Ds. 1693.

10. Kaiser, W. — Krosch, K. H.: Zur Geschichte der medizinischen Fakultät der Universität Halle im XVII. Jahrhundert. *Wissenschaftlichen Zeitschrift der Martin Luther-Universität Halle-Wittenberg*. Jhg. XIII. 64, S. 393., XIV. S. 376. (Krüger), 626—634, 637, 645, 649—652, 673.
11. Lesky, Erna: Heilkunde und Gesundheitswesen unter Maria Theresia. *Österreichische Apotheker Zeitung*, 1980. Folge 20.
12. Kyr, Paulus: *Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum, item alimentorum vires breviter et ordine alphabetico positae*. Corona, 1551.
13. Mátyus István: *Diaetetica, az az a jó egészség megtartásának módját fundamentumosan előadó könyv*. Kolozsvár, 1762—69. — *Ó- és Új Diaetetica*. Pressburg, 1787—1793.
14. Mezger, Chr. D.: *Dissertatio physiologica-pathologica de cuticula et cute*. Altdorfii, 1685.
15. Mette, A. — Winter, I.: *Geschichte der Medizin*. Berlin, 1968.
16. Plenck, J. J.: *Bromatologia sive doctrina de esculentis et potulentis*. Wien, 1785. deutsch: ds. 1785.
17. Puschmann, Th.: *Die Medizin in Wien während der letzten 100 Jahre*. Wien, 1884. S. 37—38.
18. Rác, Martin (Samuel): *Az emberi élet általános ismeretét tanító könyve*. Buda (Ofen), 1772. II. Auflage ds. 1802.
19. Rác Martin (Samuel): *A physiológiának rövid summája, melyet a magyar olvasóknak használatára kiadott*. Pest, 1789.
20. Szentpéteri, J.: *Dissertatio in. m. physiologica-medica de conditione corporum*. Halae Magd. 1741.
21. Szumowski, U.: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1939.

200 YEARS OF THE DIGITALIS IN MEDICAL HISTORY*

RINGELHANN BÉLA

200 years ago William Withering published his book, *An Account of the Foxglove*. (Fig. 1) The foxglove is the same plant as the German Fingerhut or the Hungarian gyűszűvirág. Withering's views were "happily displayed" in a little poem:

*The foxglove's leaves with caution given
Another proof of favouring Heav'n
Will happily display;*

*The rapid pulse it can abate;
The hectic flush can moderate
And, blest by Him whose will is fate
May give a lengthen'd day.*

William Withering was born in 1741 near Wellington in Shropshire, not far from Stratford-upon-Avon, the birthplace of Shakespeare. His father practiced medicine and the son followed him in this profession. The medical faculty of Edinburgh had a high esteem at the time, so Withering chose to study there. There were several famous scientists among the professors, like the members of the Monroe family, who taught anatomy throughout three generations for 126 years. The famous Cullen, who came from a poor family, was the first to teach *Materia Medica* in English instead of in Latin at an English university. Whytt, professor of neurology, was the first who published a case of hysteria. The botanist Hope founded the first botanical garden in Edinburgh. [1]

The title of Withering's thesis was *Malignus sore throat*. At his first job in the Shropshire Hospital Withering was not too busy, so he had time left for experimenting in other fields: he wrote a book on English flora in 1776. This became a wellknown work and Withering published it four more times. Erasmus Darwin, grandfather of Charles Darwin, invited him to Birmingham in 1775 which made Withering very happy, since Birmingham was a larger town than Shropshire. He became second internist of the hospital and later a member of the 'Lunar Society', a club that held its meetings in every 28th day at full-moon. Its members were outstanding people, like the founder Boulton, who was a great economist and an expert in financial issues. He was called 'Captain of Industry' and had 700 people working for him. Another member was Murdock, the inventor of gas lighting. Boulton invited James Watt who was just at work on his steam engine. Priestley, one of the discoverers of oxygen, Baskerville, the printer, Erasmus Darwin and others completed

*Given in Hungarian at the award ceremony for the presentation of the "J. Sambucus Memorial Medal" on March 28, 1985. (Ed.).

A N
A C C O U N T
O F T H E
F O X G L O V E,
A N D
Some of its Medical Uses :
W I T H
PRACTICAL REMARKS ON DROPSY,
AND OTHER DISEASES.

B Y
WILLIAM WITHERING, M. D.
Physician to the General Hospital at Birmingham.

— nonumque prematur in annum.

HORACE.

Surgeon Genl's Office
LIBRARY
12/11/61
BIRMINGHAM: PRINTED BY M. SWINNEY;
F O R
G. G. J. AND J. ROBINSON, PATERNOSTER-ROW, LONDON.
M,DCC,LXXXV.

Fig. 1

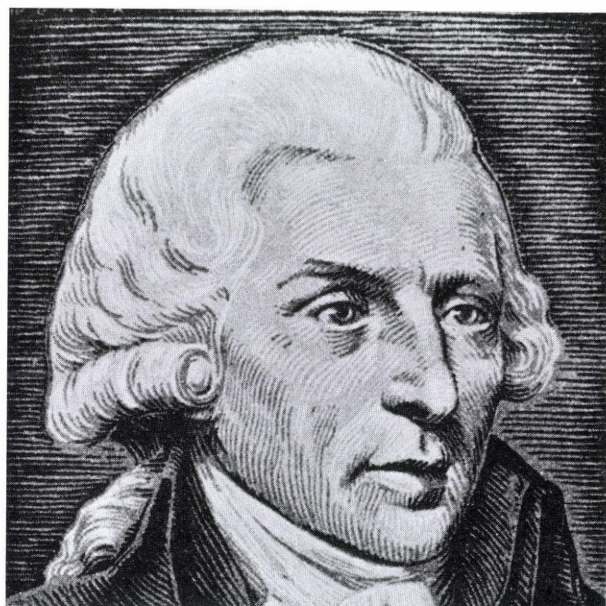

Fig. 2

Fig. 3

the long list of the worthy. On the occasion of visiting Birmingham, the famous biographer, Boswell, was told by Boulton: *"I sell here, Sir, what all the world desires to have — Power"*. [2]

Fowler, discoverer of arsenic (liquor potassii arsenatis), succeeded Withering in Shorpsshire. Following the scarlet fever epidemic in Birmingham, Wales and some other parts of England in 1778, Withering wrote *Account of Scarlet Fever and Sore Throat, or Scarlatina Anglicosa; Particularly As It Appeared at Birmingham in 1780*. He made the treatment very simple, he suggested the physicians to avoid taking blood and giving purgatives, instead the patients should receive emetics to clean their throat by vomiting.

*

The foxglove grows in sandy and woody areas of Ireland, England, Germany, France, Switzerland and Hungary. Peter Méliusz Juhász described the foxglove and its use in ointments for several ailments. [3] It was recommended by H. Bock in 1546 and L. Fuchs in 1542 as an infusum and decoction. In England Parkinson praised its positive effects in the treatment of epilepsy and goiter. [4] Withering was the first to discover the diuretic effects of the foxglove. He found it among 20 other plants used by a woman from Shorpsshire to cure dropsy. He also mentioned that citizens of that area often drank foxglove tea as a diuretic. To point out the possible danger of overdosing, Withering tells about the case of a merchant from Yorkshire whom he examined and who was *"incessantly vomiting, his vision indistinct, his pulse 40 in a minute"*. His wife soaked a handful of foxglove in a half pint of boiling water (prepared an infusion), and the patient suffering from asthma drank the whole amount. Luckily the man did not die, but he drank much more than enough. [1] Withering recommends the use of the plant's sun-dried leaves only, one spoonfull twice a day (1 grain = 0,065 g). The medication should not be given for such a long duration that it starts harming the "kidneys, the stomach and pulse", and its use should be discontinued if these organs are damaged. Foxglove was applied with good results by several of Withering's colleagues which made him worry about the chance of overdosing the medication.

*

According to Stannius, foxglove never occurs in China, India, Egypt or South America, it was not used by the "great old men" of Europe, nor by the Greeks. [5] Peter Méliusz Juhász sais that the plant flowers around Saint Jacob's Day, it has yellow and red blossoms. *"The first blossom is on the stem and after that appear five or six similar ones."* [3]

Withering contracted tuberculosis in 1793 and remained ill until the end of his life. In the book on foxglove which he published in 1785 he suggests the patient to be given only a very small amount, or else vomiting, diarrhea and confused vision would be caused. The pulse has to be always closely controlled and the dose should not be repeated if it slows down any further. If the patient suffers from ascites or anasarca and the fluid disappears very rapidly, taking of the medication should be discontinued and be only repeated a few days later. The dose also depends on the general state of the patient's health. If he has a greater physical strength and when touched, his skin feels warm, his face looks healthy and his puls-rate is strong and even, there is no hope for diuresis with the help of the foxglove.

"On the contrary, with feeble pulse, the countenance pale, the lips livid, the skin cold, the swollen belly soft and fluctuating or the anasarous limbs readily pitting under the pressure of the finger, we may expect the diuretic effects to follow in a kindly manner." [1]

Withering adds a few more comments in his book. Digitalis does not act as a diuretic, however, it should be tried to be used if other remedies prove to be uneffective. If this fails, nothing else

would bring good results. That the Digitalis is "*power of motion on the heart*" is even more important, because no other medication has this effect. [1]

In his later years Withering had to fight his own illness. He contracted pleuritis and travelled to Portugal in 1790. He felt much better in this country, pursued his botanical researches and was elected an honorary member of the Portuguese Royal Academy. He returned to Portugal in 1793, but this time his health did not improve. When back in his homeland he visited Stonehenge and wrote an essay on what he saw there. But his state of health became worse, he could no longer move, he vomited blood, and finally, at the age of 58 in 1799 he died.

The age he lived in was a revolutionary period in the history of science. The steam engine, gas lighting and the weaving machine were invented, the oxygen discovered and produced, and he saw the French and the American revolutions. Pitt, Johnson, Beethoven, Mozart, Voltaire and Linneus were among his contemporaries. Withering was an excellent botanist to whom we should be grateful for discovering the positive effects of the Digitalis, an expert in chemistry, especially in the field of crystals, a great a meteorologist who, among other observations, documented the earthquakes that occurred in England in 1795.

*

Ferrier in 1789 [7] and Cullen in 1799 [6] assumed that the slowing pulse-rate was a normal effect of the Digitalis, but the diuresis was not. Drake, Beddoes [8] and Flower used foxglove between 1800 and 1820, but it remained always unclear to them how a drug which slows down the blood-flow could enhance diuresis at the same time.

Piepenbring noted in 1796 that foxglove was effective only if it grew in its natural habitat, the ones that grew in a garden did not have the same constitutes. According to him, the plant proved to be excellent in the treatment of dropsy and sufficient in the treatment of goiter and skrofula [2]. The leaves of the plant separated from the stem should be used, best if gathered in June and July. A small amount effects the intestines, enhances diuresis and brings the pulse-rate down to 40 per minute which is very slow. He also discovered that Digitalis had a significant cumulative effect. [6]

In *Medical Botany* by Woodwill (1790) Lettson is mentioned, a London physician, who treated seven patients with the dose suggested by Withering and they all died. According to Withering's response, the dose was not satisfactory for the patients in question, because it was ten times more than what he usually gave, and this enormous overdose caused the casualties. [10]

Later the foxglove was also used in France, but with less success. When Shrön prescribed foxglove to a patient in 1803, it was not available in any of the pharmacies in Paris. [11]

A year after its publication, in 1786, the German translation of Withering's book followed and the medical dissertation of Schiemann was a book written in Latin, in which the advantages of Digitalis Purpurea were verified based on experiments done on animals. [12] Foxglove was used in powder and tablet form in Vienna. [13] In Padua, Italy in 1810 Fanzago recommended the foxglove, he attributed the diminishing of the cerebrovascular fluid to its effects, as well. [14] Speaking about the foxglove in 1816, Kreyssig, a German physician states that the drug was excellent for patients suffering from heart diseases. [15] Bähr wrote a book on the physiological and therapeutic effects of the foxglove in which he mentioned that between 1542 and 1859 122 references had been made to foxglove. [16]

In 1828 Vogt stated that in cases of dropsy Digitalis was the best diuretic drug, but it did not have the same effect on healthy people. Scilla maritima is a similar medication according to him. He suggests to give the Digitalis in small doses. if the amount is raised, it is very important that the pulse-rate slows down to 30 to 40 per minute. Vogt does not agree with Kreyssig in that Digitalis enhances the strength of the heart and the blood-pressure in the arteries. [17]

Dropsy at that time was interpreted many different ways and nobody knew that the retention of Natrium and of water was regulated differently. The role of other organs than the heart and other mechanisms were also unknown. As we already know, the malfunction of the kidneys, the digestive system and the lymphatic tract may also have a role to play in the development of dropsy. In some cases the foxglove proved to be very effective, in others it did not. Nobody knew at that time about congestive heart failure and cardiac arrhythmia. Especially in the case of the latter, the Digitalis proved to be a very effective drug.

Medical weeklies did not exist in the beginning of the 19th century, and the communication and circulation of books were very slow. Each country followed its own medical traditions. Corvisart, the private physician of Napoleon and Laennec, his disciple, denied the positive effects of the foxglove in 1811, others recommended it for the treatment of apoplexy, thoracic fever, phthisis and mental illnesses. [18]

In the meantime foxglove became to be used in a different form: Homolle and Quevenne isolated the drug in 1840 and named it "Digitalin". Quevenne soon died and it was Homolle who received the honour for producing the new medication. Digitalin was ten times stronger than the infusion, one dose was 0.064 gram. [19] Corrigan (1831) and Hopes (1833) prescribed the drug on many occasions in England, and it was used in 1855 in whole Europe [4, 20]

*

Péter Méliusz Juhász in his book, *Herbarium*, published in 1578 tells about the use of foxglove (Gyűszűvirág) in Hungary. "Using foxglove has a warming and drying effect". According to him, its effects are similar to the Gentiana's: it purifies, dries and softens the mucus accumulated in the lungs and helps its voiding. He considers it particularly useful if the succus of the plant is consumed. [3] Reading this book it becomes apparent that the plant was used in Hungary, but its diuretic effect was unknown.

In his book published in 1801, *Apothecary of the Village Folks*, József Benedeki Enyedi, physician from Parajd, does not mention the foxglove. [21] József Plenck, professor of the university in Buda, on the other hand, recommends the foxglove as a useful drug in the treatment of hydrothorax, ascites and amaurosis in *Pharmacologia medico-chirurgica specialis etc.*, written in Latin in 1804. Using the medication causes the slowing down of the pulse-rate and diuresis, taking higher doses would result in vomiting and the exulceration of the trachea and oesophagus. [22] Sámuel Diószegi, botanist of Debrecen, in *Medical Botany As a Practical Book of the Hungarian Flora* published in 1813, declares the foxglove an excellent remedy in the hands of a "trained and experienced" physician. He considers the foxglove a very useful drug in treating dropsy, glandular and tumorous illnesses, even if they are inherited. He contributes healing power to the leaves by driving fluid out of the human body, thus giving a remedy for the ailment. If overdosed, it causes vomiting and long lasting nausea. The pulse-rate drops from 60 to 40 or even to 30 per minute. If the vision is effected, taking of the medication should be discontinued. Diószegi warns against the use of the foxglove in any kind of ointments. [23]

"*Orvosi Tár*", a Hungarian medical journal published by Paul Bugát, reviews Stift's work in 1835 which confirms that powdered foxglove is more effective than the infusion. Taking the powder would result in abundant urination, it is not necessary to take more than 4 to 12 grains. [24]

*

Traube, a German researcher, described the effect of the nervus vagus on the heart in 1850. The diminishing effect of large doses of Digitalis on the pulse-rate greatly impressed the German

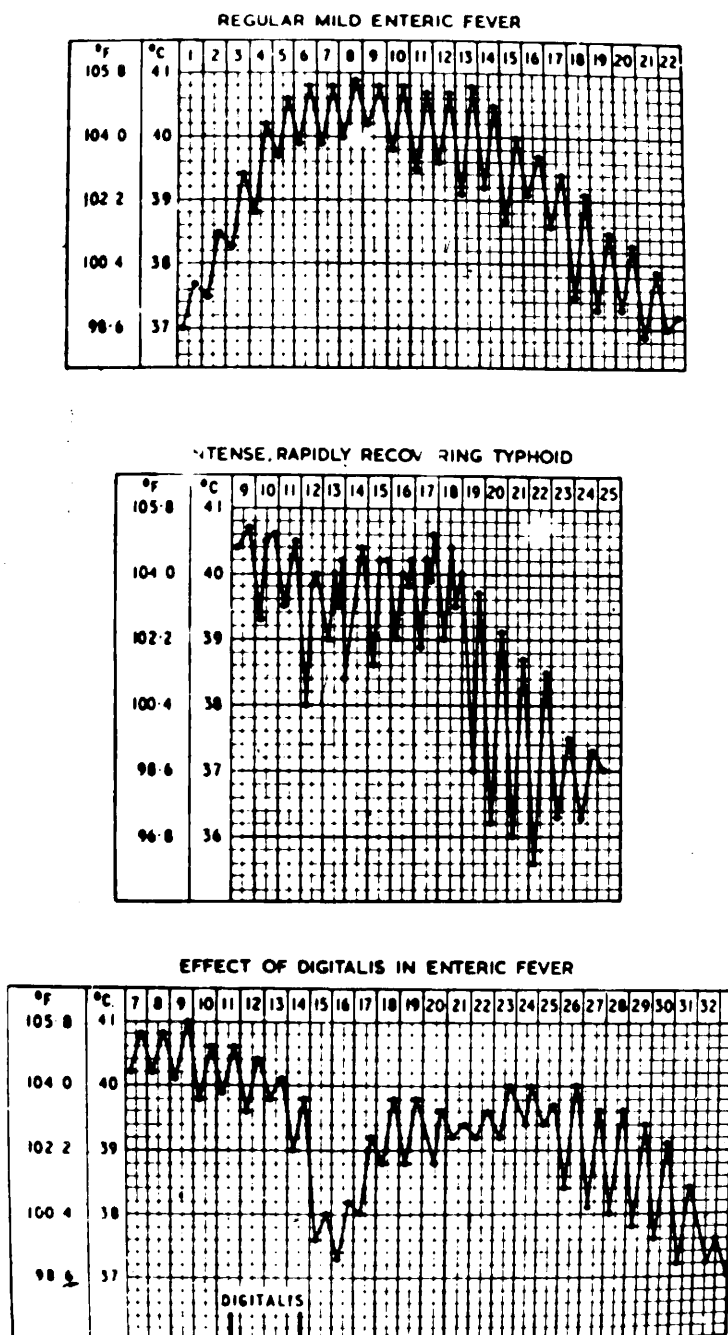

Fig. 4

scientists. [4] Stegall found that in every inflammatory disease, like gout, rheumatic fever and hypertrophy of the heart, the heart-rate is slowed down positively effecting the illness (1858). [25] Wunderlich studied the temperature of the body during toxic illnesses and found that the use of the foxglove diminishes the fever caused by typhoid. He comes to the otherwise incorrect conclusion that the foxglove cures fever. [26] The diuretic effect of the herb was not in the foreground of attention in the middle of the 19th century, during this period physicians were occupied with trying to cure inflammatory diseases. According to Thomas, 30 to 60 hours after taking a dose of Digitalis the temperature of the patient suffering from rheumatic fever, pleuritis or erysipelas drops. "This ailment is similar to typhus, its symptoms are similar, too, so we can never be sure that another rise in temperature would not occur." [27]

Vulpian experimented on animals (1855), so did Drybovsky and Pelikan (1861). Frogs' hearts proved to be good subjects for experiments so they were often used later as well. [28] Kéthli and Láng, two Hungarians, published an article on *The Effect of the Digitalis on Heart Function* in the "Orvosi Hetilap" (Medical Weekly). Their experiments in the function of the heart on narcotized frogs and on frogs' hearts (in bell jars) confirmed that the frog's heart responds to the foxglove. Digitalis enhances the contracting force in the ventricle, later when the heart loses strength the contractions become weaker and eventually the heart stops. Experimenting on animals became popular, especially frogs proved to be good subjects. "Digitallin Naivelle" was put on the market and it was discovered in 1870 that the active component found in the foxglove was glycoside. [19] The first foxglove poisoning occurred in 1863 in Paris, when a homeopathic doctor, de la Pommerais, gave foxglove to a patient, who, as a result, started to vomit, complained of a terrible headache, had a very weak pulse and eventually died. The fact that a large amount of foxglove was found in the office of the physician caused suspicion, so thirteen days later the patient was disinterred. Extraction was made from the stomach content and the dried gastric ejection on the floor, and given to a frog, a dog and a rabbit, causing a decrease in the heart function of the animals, an increasing pulse-rate, finally total irregularity of the heart and a stop in systolic arrest. This was the first instance, when animal experiments --- based on Claude Bernard's methods --- were used as evidence in a court. As a result the physician was persecuted. [36]

*

Until the end of the 19th century, while pathology dominated medicine, the therapeutic advantages of the Digitalis were considered with suspicion. In the first half of the century the experiences gained during medical practice were regarded less important. It was considered more important that the opinions of the physician and the pathologist agree at the time of the autopsy.

The turning point in medical thinking occurred when the history of the illness itself started to be regarded as worthy of attention. [30] It became important that the physician finds out what actually caused the sickness. Withering and his followers used the Digitalis to cure dropsy without knowing what caused it. Was it the malfunction of the heart, the kidney, or something else? What were the first symptoms? Did they change during the course of the illness or did they remain the same? Was there only one symptom, or a whole group of symptoms? Did the state of the patient turn to the worse gradually? How long did the process take?

In 1827 Bright discovered that dropsy occurs after kidney disease. He treated 33 patients with Digitalis in 1856, but only two of them improved. [31] Later the physician Watson observed that the diuretic effect appeared in cardiac oedema [30], this new idea brought about some outstanding results. Martinet declares in his book published in 1827 that "the observers should be free prejudice... He must see things as they really are, not as he may wish them to be. The duty of

an observer that of a historian, from that he should never depart, his chief merit is: correctness and fidelity." [32]

The most widely used equipment of the internist, the phonendoscope, helped in the identification of heart murmurs and in the more extended use of the Digitalis. Fraser recommended Stropantin in 'k' form (the name was given by Livingston, it means 'kombi') and the so-called "Stosstherapie" which is faster than the Digitalis.

*

There were many scientists who tried to improve on the positive effects of the Digitalis. The most prominent among them were the German Schmiedeberg and Langendorf, who were able to perfuse isolated mammalian hearts, Sahli, Romberg, and last but not least the internationally acclaimed Frigyes Korányi. [33] The discovery of auricular fibrillation was announced in 1901; that is the "flimmern" of the atrium which contracts 350 to 400 times during one minute. The ventricle does not keep up with this very high rate. [28] The verb "flattern" also means a very fast movement, but not as fast as fibrillation is; the ventricle contracts 2:1 or 4:1 in this case. When the atrium and ventricle are arrhythmic the stimulation diminishes and starts descending from the sinus to the atrioventricular node (Aschoff-Tawara). Studies on systole and diastole were completed around 1905.

Cloetta in Zurich, Windaus in Göttingen and Jacobs in the Rockefeller Institute worked on the production of the drug later. After twenty years there were still arguments concerning the question whether the cardiac output increases or decreases under the effect of the Digitalis. The conclusion is that the Digitalis has a positive inotropic action by enhancing contraction in the heart (systole) and the outflow of the blood. [33]

The drug activates the reserve energy of the heart. Overdosing it causes the decrease of the contraction, thus a negative inotropic effect develops. The amount of the reserved energy depends on the actual state of the heart: if it is oedemic even after hypertension if heart failure develops. Digitalis helps the recovery of the reserve energy. [4]

*

New diuretic drugs appeared on the market in the second half of the 20th century which modified the therapy. The Hypothiazid and other drugs increased the excretion of fluid and Potassium, and this decreased the effectiveness of the drug, because it increased the Potassium intake. In 1970 the beta blockers were introduced, and very soon they became widely used. Other diuretics and the so-called long acting Nitrates were used as well. Calcium channel blockers which inhibited the movement of Calcium from the extracellular into the intracellular space were employed.

Overviewing the studies on the effects of the Digitalis, Mulrow and his co-workers came to the conclusion in 1984 that the results were contradictory 736 articles were published in English scientific literature between 1960 and 1982 which used Digitalis in the therapy of sinus rhythm and congestive heart failure. There were only two double blind experiments which resulted in useful conclusions. One stated that Digitalis can be left out of the treatment of sinus rhythm and congestive heart failure, that mostly means the omission of the drug from the treatment of elderly people. Where the heart failure is more serious and the cardiac output is diminished, the Digitalis treatment is to advantage. [35]

German literature came to similar conclusions. About 3 million people take Digitalis over the age of 65. This amounts to a high risk because about 20% of them develop an intoxication from

the drug. Erdmann observed that in 1984 German patients took 6 to 8 times more than they did in France, England and the USA. This data is particularly remarkable, because in Germany the consumption of antibiotics, psychopharmaceuticals and antidiabetics is only twice as much as it is in these other countries. In Erdmann's acute medical department the patients get catecholamin derivatives, Dopamin and Dobutamid. In left heart failure cases sublingual nitrates were prescribed. On the other hand in cases of atrium fibrillation and flutter prescribing Digitalis had good results. In the case of 56 of 200 patients treated with digitalis they stopped the therapy with this drug and they did not suffer any relapse. [36]

*

Overviewing the history of Digitalis treatment we see the ups and downs of the method. For a thousand years nobody thought seriously of treating cardiac patients. Hundred years of meticulous observation of heart function and therapy were necessary to work out the treatment methods for the ailments of the heart by the end of the 20th century. Laube's words have a deep meaning: *"I would not like to be a physician without the Digitalis."* How far we have gotten since the treatment procedure suggested by Laube! The well-known sayings: *"once Digitalis — always Digitalis"*, or *"experimental Digitalis therapy"* have lost their meaning. The foxglove will always bring good results in the treatment of patients suffering from heart diseases if the rules of the use of the drug are kept in mind.

APPENDIX

Firm indications for heart glucoside

- Tachyarrhythmia absoluta (atrium flimmern and flutter)
- Paroxysmal atrium flimmern and flutter
- Clear left heart insufficiency (III and IV, NYHA)*

No firm indications for heart glucoside

- Loading insufficiency (II, NYHA)*
- Giving preoperatively (beware of fast big doses!)
- Cardiomyopathy (inclusive restriction)

No indication for heart glucoside

- Sinus tachycardia
- Coronary disease without heart insufficiency
- Hypertony without heart insufficiency
- Prophylactic therapy

Contraindications for heart glucoside

- Atrio-ventricular block
- Sick sinus syndrome (without pacemaker)
- WPW syndrome
- Chamber tachycardia
- Aortic aneurysm
- Obstetric cardiomyopathy
- Carotis sinus syndrome

Erdmann, E.: Stellenwert der Herzglykoside in der Therapie der chronischen Herzinsuffizienz. *Klin. Wschr.* 62, 507, 1984.

Összefoglalás

A digitalis hosszú utat futott be az első felhasználásától napjainkban fontos szívgyógyszerként történő alkalmazásáig.

A gyűszűvirágot (*Digitalis sp.*) már H. Bock 1546-ban, L. Fuchs 1542-ben ajánlotta infusumként, Angliában Parkinson 1640-ben dicséri az epilepsia és a struma gyógykezelésében. Melius Juhász Péter 1578-ban leírja a gyűszűvirág kenőcsként való alkalmazását különböző betegségek esetén.

Vízható hatását Withering (1785) fedezte fel. Szívgyógyszerként történő bevezetése csak a XIX. században történik meg. Withering ugyan már említi az „An account of the Foxglove” című könyvéhez írt magyarázatában, hogy a digitalis „power of motion of heart”.

A XX. század felfedezései lehetővé tették az egyre tisztább hatóanyagok kinyerését a növényből. Ezt megelőzően a XIX. század első felében változás következett be az orvosi gondolkodásban is, a betegségek okainak feltárása vált hangsúlyossá, a terápiával szemben.

Az orvosi gondolkodás átalakulása, a technika gyors fejlődése hozzájárult az orvostudományban alkalmazott anyagok és terápiákhoz.

Német irodalmi adatok szerint napjainkban kb. 8 millió ember szed digitalis készítményt 65 év felett.

E gyógyszer igen jól felhasználható bizonyos szívbetegségek esetén, de helytelen alkalmazása több esetben vezetett a beteg halálához. Ha azonban betartják a digitalis kezelés arányosságait, a gyűszűvirág mindig eredményes lesz a szívbetegségek kezelésében.

BÉLA RINGELMANN, Prof. D. M. Semmelweis Library of the History of Medicine H-1023 Budapest, Török u. 12.

REFERENCES

1. Roddis, L. H.: *William Withering, the introduction of digitalis into medical practice*. Hoeberg, New York, 1936
2. Piepenbring, G. H.: *Auswahl der besten und wirksamsten Arzneimittel*. Ein Handbuch für Ärzte, Wundärzte und Apotheker. I. Band. Erfurt, 1796
3. Melius Juhász Péter: *Herbarium*. Kolozsvár, 1578 (New Edition: Magvető, Budapest, 1983)
4. Weese, H.: *Digitalis*. Thieme, Leipzig, 1936
5. Stennius, R.: *Die Geschichte der Digitalis purpurea und ihre Bedeutung in der Medizin bis etwa zum Jahre 1870*. Leipzig, 1916
6. Cullen: *Materia Medica*. (?). (Taken out of Bähr: *Digitalis purpurea*, etc.)
7. Ferriar: *On the medical properties of the Digitalis purpurea or Foxglove*. London, 1799
8. Beddoes: *An essay on pulmonary consumption*; in: *Contributions to physical and medical knowledge*. Bristol and London, 1799
9. Plagge, M. W.: *Handbuch der Pharmakodynamik: Aerzte, Wundaerzte und Studierende*. Braunschweig, 1847
10. Woodwille, W.: *Medical botany containing systematic and general descriptions etc*. London, 1790
11. Schrön: cit. op. Bähr.
12. Schiemann: *Dissertatio inauguralis de Digitalis purpurea*. Göttingen, 1786
13. Schmidt, J. A.: *Lehrbuch von der Methode, Arzneiformeln zu verfassen*. 2te Auflage. Wien, 1811
14. Fanzago, F.: *Sulla virtù della Digitale*. Padova, 1810
15. Kreyszig: *Herzkrankheiten*. Berlin, 1816
16. Bähr, B.: *Digitalis purpurea in ihren physiologischen und therapeutischen Wirkungen*. Leipzig, 1859
17. Vogt, Ph. F. W.: *Lehrbuch der Pharmakodynamik*. II. Band. Wien, 1825
18. Jahn, F.: *Auswahl der wirksamsten einfachen und zusammengesetzten Arzneimittel oder praktische Materia Medica nach den besten medizinischen Schriftstellern und eigene Erfahrung Bearbeitet*. I. Band. Erfurt, 1821
19. Schröder, W.: *Die pharmazeutisch-chemischen Produkte deutscher Apotheken zu Beginn des naturwissenschaftlich-industriellen Zeitalter*. Braunschweig, 1960
20. Issekutz, B.: *Die Geschichte der Arzneimittelforschung*. Budapest, 1971

21. Benedeki Enyedi Ó János: *Falusi emberek patikája* a falun lakó minden keresztény valláson levő tisztelendő papokhoz stb. Kolozsvár, 1801
22. Plenck, J.: *Pharmakologia medico-chirurgica specialis* etc. Buda, 1804
23. Diószegi S.: *Orvosi füvészkönyv* mint a „magyar füvészkönyv” praktika része. Debrecen, 1813
24. *Orvosi Tár*, 8, 97, 1833
25. Stegall: cit. op. Keele
26. Gyűszönke hatása typhusnál. *Orv. Hetil.* 5, 1862
27. Gyűszünke levelek (folia Digitalis titrata) hatásáról. *Gyógyászat*, 5, 714, 1865
28. Cushny, A. R.: *The action and use in medicine of Digitalis and its allies*. London, 1925
29. Kétli K., Láng G.: A digitalisnak hatása a szív működésére. *Orv. Hetil.* 9, 329, 1865
30. Keele, K. D.: Uses and abuses of medical History. *Brit. Med. J.* 2, 1251, 1966
31. Mitteilung über 33 durch vier Studienjahre (1850–1845) beobachtete Fälle von Morbus Bright-i. *Zeitschr. Ges. Aerzte Wien*, 12, 1, 1856
32. Martine: cit. op. Keele
33. *Grundlagen und Ergebnisse der Digitalis Therapie*. (Hoffmann–La Roche), Zürich, 1929
34. Korányi, F.: A szívbillentyűk viszonylagos elégtelenségéről. *Orv. Hetil.* 24, 551, 1980
35. Mulrow, C. D., Feussner, J. R., Veles, R.: Reevaluation of digitalis efficiency. *Ann. J. Med.* 101, 113, 1984
36. Erdmann, E.: Stellenwert der Herzglykoside in der Therapie der chronischen Herzinsuffizienz. *Klin. Wschr.* 62, 507, 1984
37. Magyary Kossa Gy.: *A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata*. Budapest, no date
38. Whitfield A. G. W.: William Withering and “An account of the foxglove”. *Quart. J. Med. New Series* 57, 709, 1985

BÉLA RINGELHANN, Prof. D. M.
Simmelweis Library of the
History of Medicine
H-1023 Budapest, Török u. 12.

ADATOK A BUDAI ÉS A PESTI GYÓGYSZERÉSZ-GRÉMIUM TÖRTÉNETÉHEZ

ZBORAY BERTALAN — CSANÁD VILMOS

Az egészségügy rendezéséről szóló több mint százéves — de több vonatkozásban ma is érvényes — 1876. évi XIV. törvénycikk határozottan kimondta, hogy a gyógyszerész az állam felügyelete alatt álló közegészségügyi intézmény, s mint ilyen nem tartozik az ipartörvény hatásköre alá. Intézkedett az állam felügyeleti jogáról, a gyógyszerész-tulajdonos felelősségéről. Lehetőséget adott a személyes jogosítvány átruházására, s kimondta, hogy a tulajdonos elhalálozása esetén a haszonélvezet az özvegyet, illetőleg a kiskorú gyermekeket illeti meg.

A törvény nem rendelkezett a gyógyszerészek érdekképviselésének kérdésében, illetve mellőzte az Országos Egyesület memorandumában javasolt gyógyszerészi kamara kérdését. Így érthető, hogy a törvény megjelenése után a már korábban létrehozott két érdekképviselési szerv működött tovább: az ország egész területére kiterjedő hatáskörű Magyarországi Gyógyszerész Egylet, amelynek alapítási éve 1872, valamint a Budapesti Gyógyszerész Testület, amely a budai és a pesti testületek (korábbi nevükön Grémium) egyesüléséből jött létre. A két múlt századbéli testület működését, illetve a működést bizonyító adatokat kívánjuk a továbbiakban ismertetni.

Amikor 1897-ben az említett országos egylet 25 éves jubileumát ünnepelte, Schédy Sándor¹ a „Gyógyszerési Hetilap” szerkesztő-tulajdonosa kapott megbízást az Egylet addig lefolyt éveinek története megírására. Schédy e munkájában a korábbi időről is tesz említést: „... a rendi képviselő már az 1816. évben szóvá tétetett ugyan, mindamellett társulási hajlam az 1833. évben nyilvánult meg határozottabb alakban...”. Ugyanis 1833. év nyarán Pest és Buda városok gyógyszerészei körlevelet intéztek kartársaikhoz felszólítván őket, hogy jelenjenek meg október 15-én Pest városában, hogy együttesen beszéljék meg teendőiket.

Schédy munkájában beszámol a gyűlésről, felsorolja a megjelenteket, ezek közt említi Ráth József budai és Székely Károly pesti senior (elnök) nevét. Így tehát bizonyosra vehető, hogy az említett időben már Budán is, Pesten is volt gyógyszerészi egyesülés.

Baradlai János és Bársony Elemér² gyógyszerészek századunk elején írt munkájukban ezt írják: „... a Budapesti Gyógyszerész Testület feljegyzései szerint az alakulás időpontja az 1809. év, e dátum azonban okmányilag nem bizonyítható...”. Baradlai még azt is megemlíti, hogy az Országos Levéltárban sem talált a Testület alapítására vagy működésére vonatkozó iratot.

A gyógyszerésztörténet neves kutatója és gyógyszerésztörténeti könyvtárunk névadója, Ernyey József is foglalkozott az Egyesület történetével a század elején. A Gyógyszerési Hetilapban megjelent dolgozatában említi, hogy a Helytartótanács 1816-ban a gyógyszerészek „előszervezkedését” feltételeesen jóváhagyta. Hogy milyen akadályok merültek fel, nem tudjuk, de a tervet elnyomták, és újabb 17 évre volt szükség, míg az országos egyesület terve újból előkerült. Ernyey nem tesz említést a kezdeményező gyógyszerészekről név szerint, s így feltehető, hogy az alább

¹ Schédy Sándor: *A Magyarországi Gyógyszerész Egylet 25 évi története*. Bp. 1897. 5.

² Baradlai János — Bársony Elemér: *A magyar gyógyszerészet története*. Bp. 1930. I. köt. 38.

ismertetendő okmányokkal nem találkozott, mert azok a Budapesti Gyógyszerészi Testületnél — és nem az Országos Levéltárban — voltak letéve.³

A Semmelweis Orvostörténeti Levéltárban őrzött és a „*Budai grémium iratai*” felirattal ellátott köteg lapjait időrendbe szedve, s az adatokat nyilvánosságra hozva reméljük, hogy a továbbiakban sikerül az említett két testület múlt századbeli működésére fényt deríteni. Az iratok korábbi sorsáról csak annyit említünk, hogy 1950-ben a gyógyszerértárak államosításakor megszüntetett két gyógyszerész egyesület könyvtárát Halmai János professzor vette át, és szállíttatta az egyetemre azzal, hogy a több ritkaságot tartalmazó gyűjteményt gyógyszerésztörténeti előadásaihoz fogja felhasználni. Az átvételkor akadhattak rá az említett régi, részben latin, részben német nyelvű iratokra. Az egész köteg később, a professzor halála után került hozzánk, az ekkor még az Orvostudományi Egyetem épületében (Üllői út 26.) működő Ernyey József-könyvtárba, majd később a Semmelweis Orvostörténeti Levéltárba.

A köteg több száz eredeti levelet — eredeti aláírásokkal és több helyen viaszpecséttel —, a Helytartótanácstól érkezett rendeletek másolatát és a gyógyszerész-senior (elnök) körlevelét tartalmazza. Az iratok kézzel írt sorszámozása valószínűvé teszi, hogy ezek az akkori elnök irattárát képezték. Igyekeztünk kiválogatni és időrendbe állítani azokat az iratokat, amelyek bizonyító erejűek lehetnek abból a szempontból, hogy a korabeli gyógyszerészek már a XIX. század elején a céhekhez hasonló egyesülést alkottak, közös ügyeik elintézésére és érdekeik védelmére. (Az eredeti számozást zárójelben közöljük.)

A legkorábbi irat egy 1815. november 16-án kelt másolat a budai tanács ülésének jegyzőkönyvéből. Érdeklődésünkre azért tarthat számot ez az irat, mert benne a tanács meghagyja a városi orvosoknak, hogy a budai grémium patikáit Szeth Kristóf „városi kapitánnyal” egyetértésben a *Normativum Sanitatis* előírásai szerint vizsgálják meg, és erről jelentést tegyenek. (26. sz.)

Egy másik irat 1816-ból — a Helytartótanács rendeletének másolata — újból és még részletesebben intézkedik a patikavizsgálatokról, amennyiben felsorolja, hogy a vizsgálatokat az orvosi *facultas praesese*, illetve dékánja, a kémia és a botanika professzorainak, továbbá a gyógyszerészek elnökeinek jelenlétében kell végezni. Arról is intézkedik, hogy a vizsgálatokért járó „*aranyakat*” milyen arányban kell a vizsgálók között elosztani. (25. sz.)

A két eredeti irat már kétségtelenül amellel szól, hogy Budán a gyógyszerész egyesülés bizonyos formában már létezett. A továbbiakban előkerült az a díszes és kalligrafikus írással készült német nyelvű kérvény is, amelyben az eredeti aláírással szereplő budai gyógyszerészek működéséhez a többség hozzájárulását kérték. Az irat dátumot nem tartalmaz, de az utolsó oldalon megtaláljuk *Palkovics* András orvosdoktor, Buda város főorvosa („*Urbis Budensis Physicus ordinarius primus*”) hozzájárulását, s az ő — ugyancsak latin nyelvű — támogató soraiban szereplő dátumból (1817. augusztus 23.) megállapítható a kérés beadásának időpontja.

A kérvény szövegében hivatkoznak a már működő és korábban (1796. június 12-én) engedélyezett bécsi grémiumra, amelynek nyomtatott működési szabályzata szintén megtalálható az iratok között. (106. sz.)

Ugyancsak hivatkoznak a Helytartótanács 1816. évi — már említett — rendeletére, amely szerint a gyógyszerészek elnöke (antistes) is tagja a gyógyszerértárakat vizsgáló bizottságnak. Eszerint tehát a többség már elismerte azt a korábbi gyakorlatot, hogy a gyógyszerészek ügyeit az elnök (senior) képviseli, illetve intézi.

Egy további fejezetben hangsúlyozzák, hogy a gyógyszerész-gyakornokok képzése szempontjából is fontos volna az egyesület létesítése, mert ez a szervezet alkalmas volna arra, hogy a fiatalokból erkölcsös (moralischen) és érdemes (würdig) polgárokat neveljen. (112. sz.)

³ Ernyey József: Kísérletek országos gyógyszerész egyesület alapítására. *Gyógyszerészi Hetilap* 1905. 51.; *Gyógyszerészi Közöny* 1906. 503., 567., 581.

sageu.

Prudentes ac Circumspecti
Notis honorandi!

In merito questionis per quemnam annua visi-
tatio Pharmacopolioreum Duda & Destini
fieri debeat? Illissimo loco subtrata sua
Charta hinc benigne describere dignata
est: visitationem Pharmacopolioreum
Duda et Destini quottannis cum interven-
tu Decanatus & Decani Facultatis Medicæ
Professoris item Chemiæ & Botanici, ac denique
Artistitum Pharmacopolioreum suscipere
debere; Taxam autem inter Artistitum hæc
ea ratione dividendam esse: ut singulo ho-
mini triennii prius loco nominatorum In
dividuosus $\frac{1}{4}$, Artistitibus autem in con-
creto pariter $\frac{1}{4}$ hujus Taxæ cedat;

Ad ipsam prout Civis huius Magister
erga Informationem datæ 20te Sep^{bris} a. c. eodem
in merito prestatam pro sui Directione
edocendis geminalibus Apothecariorum &
Physicis eo additis hinc intimatus: quod
Academicus Scientiarum Universitatis
Magister et per hunc facultatis Medicæ
Decanus ac denique Chemiæ & Botanici Profes-
sor, nec non Regii Protomedicus qua quos-
dam facultatis Medicæ Decanos abhinc con-
formiter, catenus edocti sint. Datum ex
Consilio Regio Leopoldi Hungar. Duda die 10te
Decemb^{ris} 1776. celebrato Convinctu benevoli
Josephus Palatinus m. p. Joannes Ladino-
vits m. p. Comes Gabriel Heglevits. m. p.

Oratum

Durch höchste Entschliessung vom 2ten Juny 1796 genehmigte, und zur unabweichlichen Befolgung vorgeschriebene

Ordnung und Geseze

f ü r d a s

Apotheker-Gremium des Bezirkes inner den Linien der k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien.

Erstens: Dieses Gremium besteht aus zween Vorstehern, und allen Apothekern, die zu Wien in- oder außer der Stadt inner den Linien eine öffentliche Apotheke besitzen, oder bey einer solchen Apotheke als ordentliche Provisoren angestellt sind.

Zweytens: Zwischen den Apothekern in- oder außer der Stadt, so wie auch zwischen den Besigern einer verkäuflichen Apotheke, und jenen, welche dazu eine Personalbefugniß ausüben, ist kein Unterschied, sondern jeder von Ihnen hat bey dem Gremium den Platz einzunehmen, der ihm von der Zeit an gebührt, als er eine öffentliche Apotheke angetreten, und den Bürgereid abgelegt hat; die Provisoren aber erhalten ihren Gremialplatz nach den wirklichen Apothekern, und unter sich nach der Zeit, als sie eine Provisorstelle ordnungsmässig übernommen haben.

Drittens: Das Gremium, oder der Versammlungsplatz ist immer in der Stadt bey dem Vorsteher, weswegen einer derselben in der Stadt zu wohnen hat.

Viertens: Eben so muß auch in Rücksicht der wissenschaftlichen Leitung der Notar der hiesigen medizinischen Fakultät zu demselben beygezogen werden.

Fünftens: Die Vorsteher dieses Gremiums werden von den gesammten Mitgliedern in Beyseyn des Notars der medizinischen Fakultät gewählt, wo sodann im Falle dabey einige Anstände obwalten sollten, die Anzeige an die Behörde zu geschehen haben wird.

Sechstens: Die einmal gewählten Vorsteher haben in ihrem Amte, wenn sie den vorgeschriebenen Pflichten vollkommen entsprechen, durch drey Jahre zu verbleiben, vor dem Ende des dritten Jahrs muß sodann von dem Gremium eine neue Wahl vorgenommen werden.

83.

Gände man hingegen, daß dem Lehrlinge noch einige wissenschaftliche Kenntnisse mangeln, oder daß er die nöthige Ausübungsfertigkeit noch nicht hinlänglich besitze, dann muß er noch so lange in der Lehre verbleiben, bis er nach wiederholter Prüfung über seine Kenntnisse und Fähigkeit ein allgemeines Genügen zu leisten vermag.

Alles dieses muß jedesmal in dem Gremiasprotokolle genau angemerkt werden.

Sämmtlichen Gliedern des Apothekergremiums wird die genaue Befolgung dieser Ordnung und Gesetze nachdrücklich eingeschärft, und haben die Vorsteher des Gremiums über die pünktliche Beobachtung derselben sorgfältig unter ihrer Aufsicht zu wachen.

(L. S.) Franz Graf von Saurau.

Ex Cons. Regimin. inf. Austriæ.

Wien, den 11. Junius 1796.

Joseph Fetto.

Euer Kaiserlich-Königliche Hoheit!
Hochlöbliche Königlich-Ungarische Statthalterey!

Seine Kaiserlich-Königlich Apostoli-
sche Majestät Friedrich besucht, All-
und zu Beförderung der Wohlfahrt der
Leute und zu Fortschaffung der Ma-
thematikischen Kunst, gesetzt, haben zu dem
Jahre 1796 bei in dem Aufsehung, Stadt
König, und der untergeordneten Behörden, nach
dem Aufseher in der gemeindefreien
der Gemein, zu bewahren, und durch
den eine bestimmte Aufsehung, und
nein Aufsehung, und zu geben
Allgemein, zu gemein, nach der
Leitung, durch in gemein, P. D. D.
der folgenden Provincial Gemein, y
bietet sich an, nach dem Aufseher, und
und der Eigentum, Aufseher, und in der
Königlichen Gemein, nach dem Seine
König, Apostolische Majestät, Seine

*Et adhibitis per supplicantes fundatis motibus salubris ac receptivum fore censu-
teri, ut more alienum ditionum Rea Caenensis Augustae et Cae. Regis
Premium Pharmaceuticum prope in Regno Hungaria, conprimis vero
in Metropolitana Civitate Budape. indicatur. Buda di 23. Augusti 1874*

*Adhuc. Balogh János
Medicine Doctor, et h. t. t.
Regis et Metropolitane
Civitis Budape. Officiarius
ord. gerens*

Az ügy folytatására vonatkozik a kötegben talált (51/40. sz.) másolat jellegű, latin nyelvű irat, amelyben a Helytartótanács értesíti a folyamodókat, hogy a kérelmet felterjesztette a legfelsőbb helyre. Az irat tartalmazza a Helytartótanács saját véleményét is, amit bizonyára a legfelsőbb helynek is tudomására hozott. Éspedig: 1. az ügy elbírálásánál tekintetbe kell venni a bécsi gyógyszerészekre vonatkozó rendeleteket; 2. a leendő grémium ne a protomedicus hatáskörébe tartozék, hanem a városi hatóságéba, mint a kereskedőké; és végül 3. nem szükséges országos grémiumot alapítani, hanem a vidéki gyógyszerészek is csak maradjanak meg eddigi hatóságaik felügyelete alatt. Az iratban 1818. márc. 22-es dátum szerepel, tehát a Helytartótanács sem sietett a válaszolással.

Nem csodálkozhatunk ezek után, hogy a Tanácsnak e részben elutasító állásfoglalása miatt a legfelsőbb hely sem adta beleegyezését a grémium hivatalos megalapításához, bár konkrét elutasítást sem találtunk! Bizonyára elfektették az ügyet, mert a gyógyszerészek elnöke, Ráth József gondosan megőrzött több — ennél kevésbé fontosabb — ügyre vonatkozó iratot is. Így megtaláltuk Sadler József⁴ — a későbbi professzor — akkor még a botanikai tanszék tanársegédének levelét, melyben a disszertációjáért küldött 300,— Ft tiszteletdíjat köszöni meg.

Egy másik, 1820. december 16-án kelt levélben Nentwich K. lippai gyógyszerész patikájának építéséhez kér segítséget, levelét így címezi: „An ... löbl Gremium des Wohlgebohren Herrn Apotheken in Pest und Ofen.” A kollégák küldtek is — a mellékelt kimutatás szerint — 115,— Ft-ot. (86. sz.)

1823. november 19-én kelt a harmadik levél, melyben Jelenik László szerdahelyi gyógyszerész leégett patikája felépítésére kér segítséget. A levél mellett található a gyűjtőív az adakozók aláírásával, a károsult nyugtája, valamint az egész ügyre vonatkozó levelezés. (82—85. sz.)

Érdeklődésre tarthat számot a Helytartótanácsnak 1830-ból származó és a gyógyszerészek részére kiadott két rendelete a klórmész (*Calcaria chlorata*) készletben tartásáról. 1830 januárjában az anyag előállítását, készletben tartását rendeli pestisjárvány esetére, de februárban már a kitört kolerajárvány elleni védekező anyagul írja elő. (45—49. sz.)

Az irattár további nagyszámú fennmaradt irata tehát azt bizonyítja, hogy a gyógyszerészeknek mind Budán, mind Pesten volt olyan működő egyesülése, aminek létezése országszerte ismert volt, hiszen ügyes-bajos dolgaikban — mint láttuk — még a vidéki gyógyszerészek is egyenesen a grémiumhoz fordultak.

E jó néhány év elteltével érkezünk el az 1833-as esztendőhöz, amikor — mint már fentebb említettem — újból előkerült a Gremium ügye.⁵ A 72-es számot viseli Lenhossék Mihály protomedi-

⁴ Studény János — Vondra Antal: *Hírneves gyógyszerészek*. Bp. 1929. 124.

⁵ Kempler Kurt: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón, 1888—1914*. Bp. 1984. 91.

Lexia.

Lieberster bewundernswürdiger Herr
Apotheker Herrmann!
Hochachtungsvoller Aufschluß Herrmann!

Für die vorstehende meine Inaugural Dissertation über Hochachtungsvoller
Herrmann zu schreiben, habe ich seitdem schon vielen Dank
ab, die geben mir sehr viel Freude, auch häufig für die,
mit der Lust, die ich auch mitwirkend die ich selbst zu nicht
wird, ich selbst zu wissen zu können. Ich selbst habe schon
mich in der Sache selbst die Apotheke Carl? Selbst
mich, müssen Sie mich auch Herrmann auf dem anderen
in der Sache selbst mich selbst mitwirkend zu der Sache
jüngere Pharmazeuten, wie ich selbst habe gesehen, selbst
selbst zu begreifen. Herrmann die glücklich die mich informieren,
daß ich selbst für mich

Herrmann? Apotheker Herrmann?

Reg. 17. 17. 1820.

Herrmann
H. H. H. H.

174

Perillustis Domini Pharmacopola.

Cum de solito more Domini Pestenses et Budenses pharma-
copolae sub finem mensis Junij ejusque anni
apud unum aut alterum seu Hungensem An-
tistitem eo seorsum convenire soleant, ut Antistitem pro fa-
cto eligant, qui pharmacopolitum utriusque Urbis
divisioni, de Regni Resolutione Regia per Hanc
statem Medicam peragendam, interveniant, reser-
vata communia pharmacopolarum Gregoria procurant,
Undemque Consensus hoc anno apud Adestram juxta
Ordinem receptum servandus sit, Adestram hinc
provoce, ut Dominos suos Collegas super Civitas
provoce, ut omnes proxima die Sabbathi, id est
22^a Junij hora 11^a a meridie apud Adestram
in praedictum finem conveniant, Commisarius Re-
gistrarius noster, qui officio suo secundum Regiam
nos Ede. Consilii Regii Urbis Hungarici et Pestis
Marii a. c. sub No. 3338 edictis Ordines fungens,
ad Conveniendum hunc eodem tempore comparituro.
Ut autem Regni Gratiasae Ordinationi plene satis-
fiat Adestra concernentem Dominum Commis-
sarium Magistratum Medicum, qui Conven-
tui hinc interveniat, requirendum habetis.

Ceterum reflectuntur Domini Pharmacopola
Budenses et Pestenses, ut dehinc nullum ambus
dironem atque praescripto alius praescripto eda-
mine elibentent, verum convocatis aliquos utri-
usque Urbis pharmaciae Magistros et facta quod

Pro Pharmacopola Pestis.

72

73

me insinuatione designandum Dñm Professore pro
 solenni quomodi acta et examine invitens. Conferes
 praeserea ad uberiores tironum informationem, si ii,
 "dem anno ultimus tirocinii praelectiones penes Rñm
 Scientiarum Universitatem us extraordinarii Audito,
 res exegerint. De porro itaque lectus hoc in obsequio
 ordo, ut post unum abhinc annum, quemadmodum
 Vienna, et in aliis Urbibus, in quibus medica res pde
 Facultas, obtinet, nullus ad examen Sodalitium
 amplius admittatur, nisi Testimonio comprobaverit,
 se praelectiones, pharmacopolas acceptiones, per
 unius anni scholastici decursum diligenter frequen-
 "tasse, et ceteroquin subintellecto, quod examina-
 "ria hae frequentatio in Studium pharmacologicum
 pro consequendo Magisterio impetrandum nullare
 "ius sit.

Unde die 16ta Junij 1833.

Michael Benkowsky
 Cons. Lthlis Regius,
 Regni Protonotarius &
 Fac. med. P. S. H.
 Praes.

Protocolum.

Septionis primae D.D. Pharmaciae Magisterorum una Pharmacopolarum Pestini et Budae discentium Professorum, ipsorum Magnifici Domini Michaelis a Lenkowsky Ecclae Consilii Regii et Hungari Consilarii, Regni Hungariae Protonotarii Ludovici medico-chirurgici Directoris et P. Familiae Tis Medice Praesidis die 22 Junii 1833. celebratae, sub praesidio D. Joannis Reisinger Hisp. Patrum. spe. Professoris tanquam ablegati P. Facultatis Medicae Pestinensis Comissarii, praesente D. Joanne Schweiger et D. A. Cillis Budensis Peratore et comisso Magistratu Comissario, considerantibus D.D. Pharmaciae amborum Urbium Magistris: Josepho Rask, Carolo Gömöry, Stephano Unger, Josepho Mühl, Francisco Pölz, Ignatio Wankel, Francisco Jagtschitz, Francisco Grünbauer, Josepho Hottel, Joanne Breganz, Alvaro Lucasovitz, Cammelo Boos et Josepho Wagner.

In hoc Consensu lecta et extractata sunt sequentia:
 pro actum est gratiosum
 Ascriptum Magnifici Domini

cusnak, az orvoskar igazgatójának latin nyelvű, pecsétetes levele Ráth József budai seniorhoz, melyben felszólítja őt, hogy a gyógyszerészek — régi szokás szerint — gyűljenek össze, hogy a következő évre újraválasszák az elnököt (senior-antistes). A gyűlés időpontjául 1833. június 22. du. 4 órát jelöli meg, s tudatja, hogy az ülésen az egyetem egyik professzora fog elnökölni. Lenhossék levelében az ülés tárgysorozatáról is intézkedik és felsorolja, hogy a gyógyszerértárvizsgálatok ügyét, valamint a gyakornokok (tiro) képzésének kérdését is tárgyalják meg, meghatározva a tanító-gyógyszerérmesterek számára kötelező tudnivalókat. A gyűlés jegyzőkönyvét azután aláírva terjeszték fel az orvoskarhoz, hogy az is — ha szükséges — kijavíthassa és megerősítse. (72. sz.)

A gyűlés, melyet a jegyzőkönyv „... *A budai és pesti gyógyszerérmesterek, gyógyszerértárlajdonosok első ülése*”-nek nevez, a megjelölt időben Reisinger János a természettudományok professzora, az orvoskar küldöttjei elnökletével folyt le. Jelen volt még Schweiger János Buda szabad királyi város szenátora mint a városi magisztrátus komisszáriusa.

A gyűlést követő események megértése érdekében érdemesnek tartjuk a jegyzőkönyv két fontos pontjának részletes ismertetését. Az 1. pont szerint felolvasták Lenhossék Mihály már ismertetett és tárgysorozatot előíró levelét. Ezután megejtették a seniorok megválasztását: Ráth József budai, Székely Károly pesti senior lett újból. A gyakornokok képzését illető előírásokat nem ismerteti részletesen a jegyzőkönyv, de hangsúlyozza, hogy azokat nem elég csak figyelembe venni, de azokhoz szigorúan ragaszkodni kell.

A 2. pont szerint: „... *mindkét város gyógyszerészeinek egyhangú beleegyezésével helyesnek találtatott egy privilegizált, centrális királyi gyógyszerész-grémium alapításának haszna és szükségessége*...”. Megbízta Ráth József, Unger István és Hollmann József budai, továbbá Gömör Károly, Székely Károly és Boór Sámuel pesti gyógyszerészeket, hogy a grémium tervezetét dolgozzák ki, szerezzék meg a dicső orvosi fakultás — esetleg szükséges — javítását és hozzájárulását, valamint ajánlását, hogy a kérvényt a „Legmagasabb Helyre” felterjeszthessék. Az iraton az elnöklő Reisinger professzor aláírásán kívül ott szerepel a megjelent 13 budai és pesti gyógyszerész aláírása is. (104. sz.)

Reisinger professzor 1833. július 24-én kelt újabb levélben hívta fel a két seniort a tervezet elkészítésére, és annak az orvoskarhoz való megküldésére. (105. sz.)

A protomedicus és az orvoskar megbízottjának említett jóindulatú támogatását tapasztalva, a gyógyszerészek bizonyára abban a hiszemben, hogy elérkezett egy országos, valamennyi gyógyszerészt magában foglaló egyesület megalapításának ideje, a pest-budaiaiak a pozsonyi és nagyszombati vezetőkkel karöltve körlevelet bocsátottak ki az ország valamennyi gyógyszerészéhez, felszólítva őket, hogy észrevételeiket — vagy esetleges sérelmeiket — írásban közöljék, hogy azokat a szerkesztendő kérvényben figyelembe vehessék. (8. sz.)

Ez a körlevél — sajnos — nem található az iratkötegben, tartalmára csak a Helytartótanács későbbi idevonatkozó rendeletéből következtethetünk.

Linzbauer Xavér Ferenc pesti professzor ismert törvénygyűjteményének III. kötetében megtaláljuk a Helytartótanácsnak 1833. dec. 17-én kelt 33 544. sz. rendeletét, amelyet a pozsonyi, a nagyszombati és a pesti városi tanácshoz intézett felszólítva őket, hogy szigorúan vizsgálják meg Riesz Antal, Schusztér Károly és Székely Károly gyógyszerészek dolgait, mert a nevezettek bizonyos gyógyszerésztsársulás nevében körlevelet bocsátottak ki, melyben az egészségügyi felügyelet megreformálását sürgetik. Vizsgálják ki azt, hogy a súlyosan kifogásolható körlevelet milyen céllal bocsátották ki, miért gyűjtöttek pénzt a költségekre stb. Ezt a körlevelet mielőtt nyomdába érkezett volna — az előírások szerint —, alávetették-e a szükséges cenzúrának, és melyik nyomdában nyomták. Az érdekeltek utasítandók, hogy minden további körlevél küldésétől és pénzgyűjtéstől tartózkodjanak.⁶

⁶ Linzbauer, X. F.: *Codex Sanitarius. Tom. III., sec. IV.* Buda, 1861.

Nobilis et Perillustres Domini, Dominorum
Pharmaceutarum Pestinensium et Budensium Antistites!

A dissolutum Protocollum Sessionis primae
Pharmaceutarum Pestinensium et Budensium dat^o 22 Junii
anni labentis celebratae praetatis Dominibus Vespis tan-
quam tempore illo singentibus Antistitibus dignissimis
cum in finem submitto; ut illud, nulla occurrente Reflexio-
ne, munde describi disponant, dein nominis sui subscrip-
tione roborant, ac tandem mihi remittant, quo Inlytae Sa-
cultati Medicae per me in proximo Eundem Consessu
subferri valeat.

Hac occasione solitas Dilectos Vespas
humilissime reflecto, ut delatum sibi laborem, de qua
organizando Grémio privilegiato pharmaceutico quo occupo
ad finem perducant, quo meo elaboratum hocce planum in
proxima Sessione secundum omnia sua puncta revideri
et si necesse fuerit emendari, ac tandem pro approbatio-
ne et commendatione S. Facultati Medicae subferri va-
leat.
Sigs. Pestini die 24 Julii 1833.

Ad Officia paratissimus
Joannes Reisinger
Deputatus a Facultate S. Medicae
Comparius et Praeses.

Verenissimae Caesares Regiae Haereditariae Principes,
 Archidux. Instruit Regni. Hungaricae Saluti!
 Exaltum Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum
 Gemino, Gemini, Benignissime, Fratresissimi!!

Summae Illustrissimae, Apodicticae Majestatis paternae sollicitudo curavit, quae
 ad varias incrementum Petitione medicorum, et ad maiorem per
 gelicorum Studii medici congruam Genique promovendi. A. 1796
 die 12° Junii clementer decrevit, ut Pharmacopoe-
 lae Metropolitanae Circuli Viennensis quatuordecim et illi
 in archiepiscopatus Suburbis degentes in consuetudinem unam Societatem
 regis constitutio, leges et statuta. Missimus hoc clementer quoque
 summae sunt. congruenter. Ad exemplum huius Genique summi
 Junii in curia haereditaria. Monarchiae Austriacae dilectibus
 complere, promissis Junii a longiori jam tempore sunt con-
 stituta, utique existant praevisionibusque in hunc modum
 ordinati Junii Summae Illustrissimae Majestatis in Regia que
 que hanc, in congruitate. Missimus Legati per Genique Fratres
 summi Intentionum Societatis Austriacae Caesares Regiae, et Exalti
 Consilii Locumtenentialis Hungarici die 16° Decembris 1836.
 1836° 22° publicati. apponere dequatuor est.

Summi Illustrissimae Imperatoris Austriacae Pharmacopoeiae de huius summae Ab-
 solutissimam hanc institutionem solum servare aliquid esse ex-
 treme voto ducti quia utique Petrius Cuius vixit summa ad summa
 hanc promovendum cum cum alacritate congruendi, cum in submissione

Az említett három vezető ellen megindított vizsgálat nyilvánvalóvá tette a gyógyszerészek előtt, hogy az országos egyesület megalakításának ideje még nem érkezett el, mert a legfelsőbb hely még mindig félt minden újítástól, sőt a szervezkedést és pénzgyűjtést forradalmi tevékenységnek minősítette. Hogy a vizsgálatot komolyan vették, arra nézve megemlítjük, hogy pl. *Schusztér* Károly nagyszombati gyógyszerésznek csak hosszas huzavona után, a szász király közbenjárásával sikerült tisztáznia magát.⁷

Az ügy hullámai a harmincas években azután lassan lecsillapodtak, s a két grémium Budán is, Pesten is csendben tovább dolgozott. Budán *Ráth* Józsefet 1835-ben *Unger* István váltotta fel, Pesten pedig *Székely* Károlyt *Gömör*y Károly követte az elnökségben.

Néhány év elteltével azután mintha megenyhült volna a Helytartótanács, mert *Linzbauer* — már említett — törvénygyűjteményében találtunk egy 1836. okt. 4-én kelt rendelkezést az országos protomedicusnak címezve, hogy szerkesszen a grémiumok működését szabályozó instructiót, tekintetbe véve a gyógyszerészek 1834. ápr. 8-án kelt 9722. számú felterjesztését.⁸

Az ügy folytatása azután az a leirat, amely 1837. dec. 10-i dátummal érkezett a budai tanácshoz. A tanács ebben elismeri a grémiumok létesítésének szükségességét, nemcsak azért, hogy a gyógyszerészek felett — az eddig is gyakorolt — állami ellenőrzés minél tökéletesebb legyen, hanem azért is, hogy a gyógyszerészek minden kiadott rendelkezésről pontosan értesüljenek. A gyógyszerészképzés szempontjából is üdvösnek tartja a grémiumalakítást, mert a gyakornokok (tíró) vizsgáztatása szigorúbb és megfelelőbb lesz. A rendelet előírja, hogy grémiumok alakíthatók nemcsak a szabad királyi városokban — ahol rendszerint több patika működik —, hanem a törvényhatóságok (megyék) területén is úgy, hogy a vidék gyógyszeréseit a megyeszékhelyen alakítandó grémium fogja össze. Megadja a rendelkezés a grémiumok szervezetét is. Elnöke (antistes) egy, évenként nyílt szavazással választott érdemes gyógyszerész, tagjai a patikatulajdonosok (seniores) és az özvegyi tulajdonban levő — illetve a szerzetesi patikák gondnokai, a provizorok.

Ezzel tehát a gyógyszerészek által 1817-ben megindított és kb. 20 évig húzódó akció egy időre befejeződött. A Helytartótanács pompás latinságú és a szenvedő emberiség érdekeit hangoztató leirata megengedte a helyi testületek megalakítását, de az országos egyesület megalakítását elhallgatta — vagyis nem engedélyezte.

A következő évek még hoztak annyi változást, hogy 1842. nov. 30-án elrendelik, hogy *Stáhl*y Ignác főorvos elnökségével összeülő bizottság tárgyalja meg a két város Buda és Pest grémiuma egyesülésének feltételeit, illetve ennek a közös grémiumnak már 1840-ben elkészített alapszabálytervezetét. A tervezetet letárgyalták, de a Helytartótanács ezt is csak évek múlva, 1847-ben hagyta jóvá.

A kétnyelvű (német és magyar) és nyomtatásban is kiadott Alapszabály már több példányban fennmaradt. Bársony Elemér munkájában teljes szövegét már leközölte,⁹ de tartalma — rendkívüli jelentősége miatt — érdeklődésünkre tarthat számot, mert ez olyan jogokat biztosított „A buda-pesti” gyógyszerészek testületének, amelyek több vonatkozásban megközelítik a gyógyszerészek évtizedek óta hangoztatott óhajait, de amelyek teljes megvalósulását csak a következő évtizedek hozták meg.

Az alapszabály II csoportra bontva, 66 §-ba foglalva rögzíti a tagok jogait, illetve kötelességeit. A 2. § szerint tag lehet a gyógyszerész tulajdonosa, bérletje vagy gondoka, tehát az okleveles alkalmazottak nem. Érdekessége a rendelkezésnek, hogy Buda és Pest városokon kívül megemlíti Óbuda gyógyszeréseit is, pedig ez a helység még akkor Pest megyéhez tartozott. A következő pontok a tagok egymás iránti jó viszonyát szorgalmazzák, a segítők számára bizonyítvány kiadá-

⁷ Ernyey József: Kísérletek országos gyógyszerész egyesület alapítására. *Gyógyszerészi Közlöny* 1906. 567.

⁸ *Linzbauer* i. m. sec. V. 174.

⁹ *Baradlai* — *Bársony* i. m. II. köt. 41.

Hauptgrundsätze

für das

vereinigte Apotheker-Gremium von Ofen und Pesth.

A. Zweck des Gremiums.

§. 1.

Der Zweck des Gremiums ist Vereinigung und Eintracht der Apotheker, gegenseitige Beförderung merkantilischer Verhältnisse, Betrieb der inneren Angelegenheiten des Apotheker-Standes, und Erleichterung aller dazureinschlagenden Sorgen, höhere Ausbildung der Apotheker, und Vervollkommnung der Pharmazie im Vaterlande, in ihrem ganzen Umfange.

B. Mitglieder des Vereins, deren Rechte und Pflichten.

§. 2.

Alle in den k. Freistädten Ofen, Pesth und Alt-Ofen wohnenden Apotheken-Eigenthümer, dann Pächter und Provisoren, so lange diese eine in den genannten Städten liegende Apotheke verwalten, sind wirkliche Mitglieder des Gremiums.

§. 3.

Alle Mitglieder des Gremiums haben das Recht geeignete Vorschläge zu machen, und jedes der Mitglieder ohne Ausnahme hat gleiche Stimme, in streitigen Fällen entscheidet die absolute Stimmenmehrheit durch Ballotage.

§. 4.

Jedes Mitglied genießt den Vortheil der Journale, Bücher-Sammlungen und sonstigen in der Folge entstehenden Emolumente mit gleichen Rechten.

§. 5.

Die Apotheken-Eigenthümer, Pächter und Provisoren in den genannten Städten sind verpflichtet beim Austritt einer öffentlichen Apotheke dieses sogleich dem ersten Vorsteher anzuzeigen, sich dem Gremio einzuverleiben, die Gremial-Statuten zu unterschreiben, und die Incorporations-Gebühr zu erlegen.

§. 6.

Die Apotheken-Vorsteher verpflichten sich, wie es sich von selbst versteht, gegenseitig verträglich und freundschaftlich zu leben, sollte sich jedoch der Eine durch den Andern auf irgend eine Art beeinträchtigt, gekrankt oder verletzt fühlen, so hat der Betheiligte dieses dem Vokal-Vorsteher zu melden, der dann zu veranlassen hat, daß der Vorsteher der andern Stadt die Angelegen-

Nemes városi Tanács !

A' budapesti gyógyszerészek egy testületbe (Grémium) való elrendezése módosított, 's legfelsőbb helyen is legkegy. helybenhagyott alapszabályainak magyar és német nyelven egy-egy példánya ezen tanácsnak azon meghagyással tétetik át : hogy ezen alapszabályok 15-ik §-sának értelménél fogva a' két testvér-város egyetértőleg egy biztost kinevezvén, általa a' keb. gyógyszer-árúsokat a' legkegy. megadott engedelemről olly móddal értesitse hogy ezen alapszabályok szigorú megtartását kötelességüknek ösmerjék, 's azokban semminemű változtatásokat ne tegyenek, ha csak ez iránt felsőbb, 's illetőleg legfelsőbb jóváhagyás előbb ki nem eszközöltetik. Kelt Budán a' Magyar királyi Helytartó Tanács 1847-ik évi Szent Iván-hó 1-sőjén tartott üléséből.

E' városi Tanácsnak jóakarói

Gróf Keglevics Gábor s. k.

Nyékly Mihály s. k.

Pap Antal s. k.

II. ábra Az alapszabály kiegészítése

sát teszik kötelezővé. A tanítványok számára 4 év gyakornokságot ír elő és vizsgáztatásukra a főorvos és orvoskari professzorok kívül gyógyszerész jelenlétét is meghatározza. A következő 12 pont a testület vezetése és belső ügyvitele felől intézkedik. Meghatározza, hogy az első és másodelnök közül az egyik mindig pesti, a másik budai legyen. Felsorolja a vezetendő hivatalos könyveket és intézkedik a megrendelendő külföldi szaklapok (főleg német nyelvűek) száma felől. A lapok kikölcsönözhetőek!

A tervezetet szerkesztők gondosságára vall a következő 40 pont, melyben a tisztségviselők: elnök, másodelnök, első és másodtitoknok, könyvtárnok, pénztárnok és gyűjteményőrök teendőit illetve kötelességeit — ha röviden is — meghatározza.

Az engedély birtokában az eddig is jól működő budapesti egyesület (grémium) bizonyára megválasztotta a felsorolt tisztségviselőket, bár erről pontos adataink nincsenek.

Ezután következett el az 1848. év, amelynek forradalmi mozgalmi megremegették egész Európát. Az első felelős magyar minisztérium kinevezése után a fővárosban működő gyógyszerész-testület is alkalmasnak ítélte az időt, hogy lépéseket tegyen a gyógyszerészek valamennyi régen hangoztatott kívánságának teljesítése érdekében. *Würtzler* Vilmos pesti és *Hollmann* József budai

elnökök aláírása szerepel azon a beadványon, melyet ők *Klauzál* Gábor földművelésipar- és kereskedelemügyi miniszterhez — mint a gyógyszerészet akkori felügyeleti hatóságához — adtak be. Ebben minisztériumi képviseletet kértek a gyógyszerészi ügyek intézésére, engedélyt országos egyesület megalakítására, a vizsgálati díjak eltörlését, a Magyar Gyógyszerkönyv megszerkesztését, a gyógyszerértári jogok adományozásának csökkentését és végül a közlapok részére adandó engedmények megszüntetését.

Klauzál miniszter — dicséretére legyen mondvá — rövidesen, még június 25-én választ is adott a kérésre, tudatta, hogy *Wagner* Dániel pesti gyógyszerészt kinevezte minisztériumába a gyógyszerészi ügyek intézésére. A többi pont elintézését későbbi időpontra halasztotta, elintézésüktől nem zárkózott el. Határozott elutasítást csak az országos egyesület kérdésében tanúsított, ami az akkori, kialakulóban levő — mondhatnánk zavaros — időben könnyen érthető. A politikai és főleg a katonai helyzet ismert alakulása azután csakhamar megíúsította a szépen induló ígéretek végrehajtását. Természetesen az abszolutizmus évei alatt szó sem lehetett efféle újítások bevezetéséről, de még megtárgyalásáról sem. A buda-pesti egyesület tehát csendben dolgozott tovább a régi kérések között.

Az abszolutizmus alatt azonban rohamosan romlott a gyógyszerészek gazdasági helyzete. A Bach-uralom nem ismerte el tudományos pályának és társadalmi osztálynak a gyógyszerészi kart, s az iparosok közé sorolta őket. Összeírta ugyan 1855-ben az ún. reáljogú — vagyis szabadon eladható — patikákat, de egyre-másra adott patikanyitási engedélyt nem törődve azzal, hogy az új tulajdonosok meg tudnak-e élni, s nem teszik tönkre a már működő gyógyszerházakat. Ezek a körülmények azután — főleg a vidéken élő gyógyszerészeket — szervezkedésre bírták. Kezdték keresni az egymással való érintkezést, visszaemlékezve *Würtzler Vilmos* és *Hollmann József* pest-budai elnökök 1848-as próbálkozására, akik az országos egyesület gondolatát felvetették. *Deák Ferenc* fellépése után a hatóságok is engedtek, s ha nem is cselekedtek, de meghallgatták a javaslatokat.¹⁰

Ilyen körülmények között 1861 februárjában a debreceni gyógyszerészek *Tamássy Károly* vezetésével kérvényt nyújtottak be a Helytartótanácsához. Ennek első pontjában kérik az egészségügyi osztálynál gyógyszerész alkalmazását, a másodikban az árszabály módosítását s a harmadikban egy gyógyszerészi egyesület megalakulásának engedélyezését. A budai Helytartótanács váratlan gyorsasággal megadott engedélye alapján *Tamássy* március 13-ra hívta össze az alakuló ülést, ahol őt egyhangúlag elnökké választották meg. Megemlítsre érdemes, hogy *Tamássy* igen népszerű ember volt városában, 1848-ban, mint a helyi nemzetőrség parancsnoka fogoly osztrák tiszteket mentett ki a feldühödött néptömeg kezei közül. Feltehető, hogy ez a magatartása is közrejátszott az említett kérvény elintézésekor.

Ezekben az években a pest-budai gyógyszerészek sem maradtak télenek. Az újonnan megindult Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén hallatták hangjukat. Ismeretes, hogy még 1841-ben *Bene Ferenc* és *Bugát Pál*, a pesti egyetem orvostanári valósították meg és vezették — az említett elnevezés alatt — az ország különböző városaiban tartott tudós-összejöveteleket. A tagok között már az első időkben megtaláljuk a gyógyszerészek neveit, sőt néhány előadásuk anyagát is. 1863-ban a Magyar Tudományos Akadémia másodelnökének, báró *Eötvös József*nek sikerült a Helytartótanácsnál kieszközölnie a Vándorgyűlések megrendezésére szóló engedélyt. *Eötvös* 1863. szeptember 22-re, Pestre hívta össze a IX. Vándorgyűlést, ahol a megjelent pesti és vidéki gyógyszerészek, szám szerint 38-an¹¹ szakosztályt alakítottak, melynek elnöke *Ráth Péter*, a budai, alelnöke *Jármay Gusztáv*, a pesti grémium elnökei voltak. Az ülésen tudományos előadások nem hangzottak el, de részletesen megtárgyalták *Schédy Sándor* gyógyszer-

¹⁰ Baradlai — Bársony i. m. II. köt. 84.

¹¹ *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésének Munkálatai*. Pest, 1864.

rész — az 1862-ben általa megindított Gyógyszerészi Hetilap szerkesztője — által ismertett három pontból álló javaslatot. Az első pont az országos egyesület megalakításának szükségességéről szól, a második országos gyógyszerész-kiállítás tervét veti fel, míg a harmadik művegyészeti intézet (gyógyszergyár) felállítását sürgeti. Az ülésről felvett rövid jegyzőkönyv nem tünteti fel a hozzászólók számát, csak annyit említ, hogy a szakosztály pesti és vidéki gyógyszerészekből álló bizottságot választott meg az Országos Gyógyszerész Testület alapszabályainak kidolgozására. A tagok nevét ugyancsak nem sikerült megállapítanunk.

A következő évben (1864) Marosvásárhelyre látogattak a Vándorgyűlések résztvevői. Itt külön gyógyszerészi szakosztályt nem alakítottak, de annyi megállapítható,¹² hogy Ráth Péter budai elnök a megjelent 33 gyógyszerész értekezletén beszámolt a készülő közegészségi törvény tervezetéről, amelynek a gyógyszerészetről szóló pontjaiba 5 pontot javasolt felvenni, köztük az országos egyesület megalakításának ügyét is. Bejelentette, hogy az itt elfogadott pontokról szóló jegyzőkönyvet, a törvénytervezettel foglalkozó pesti bizottsághoz fogja felterjeszteni, melynek elnöke Havas Ignác.

Pozsonyban, az 1865. augusztus 29-én megnyitott XI. Vándorgyűlésen Grósz Lajos főorvos bemutatta a készülő, a közegészségügy rendezését célzó törvénytervezetet. Ennek IV. fejezete 13 pontban foglalkozik a gyógyszerészettel. Több — már ismert rendelkezés mellett — leszögezi, hogy aki gyógyszertárát eladta, újat nem kaphat, s hogy egynél több gyógyszertárat sem nem birtokolhat, sem nem vezethet senki. Újítás volt, hogy gyakornokul csak 8 gimnáziumi osztályt végzett ifjút lehet felvenni. Mint ismeretes, ez a rendelkezés csak kb. 50 év múlva valósult meg. Végül, említésre méltó az is, hogy a tervezet felmenti a katonáskodás alól a gyógyszerészeket, sőt a gyakornokokat is.

Az 1866-os év a keletről behurcolt kolerajárvány jegyében indult, s így a Vándorgyűlést sem tartották meg. Az egyesülésre való törekvés akkor már a vidéki gyógyszerészek körében is megerősödött. A debreceniek példáját követve a nagyváradiak is gyűlést tartottak, de végül is a debreceniekhez való csatlakozást határozták el, s így jött létre a „*Debrecen-Biharmegyei Gyógyszerész Testület*”. Még ebben az évben megkapta az engedélyt Léván a Bars és Hont megyei és Kassán az Orvos-gyógyszerészeti Egylet is.

A kiegyezés éve, 1867, az ünnepségeken kívül azt hozta a gyógyszerésztársadalomnak, hogy engedélyt nyertek országos nagygyűlés megrendezésére, ahol az ügyek lassú intézése miatt aggódók több mint 150-en gyűltek össze. Az élénk vita után elfogadott 12 pontból álló javaslat felölelte a pálya minden fontos kérdését és a gyógyszerészek összességének kívánságát. A javaslatot rövidesen nyolctagú küldöttség — Róth Pál erdélyi gyógyszerész vezetésével — adta át br. Wenckheim Béla belügyminiszternek, aki jóindulatúan fogadta őket, sőt arra is ígéretet tett, hogy annak idején tanácsaikat és támogatásaikat is ki fogja kérni. Bár a gyógyszerészek bizakodó hangulatban oszlottak szét, mégis jónak látták újabb helyi egyesülések alakítását, remélve, hogy az egyesületek hangja elő fogja segíteni a régen húzódó ügyek elintézését. Így jött létre a szepesi, a Sopron megyei és a temesi, majd a Szatmár megyei orvos-gyógyszerész egylet.

Mindezek az orvos-gyógyszerészi szervezkedések és a képviselőházban elhangzott interpelláció, arra bírták Wenckheim belügyminisztert, hogy 1868 februárjában ankétot hívjon össze a közegészségügy rendezése érdekében. A meghívott orvosprofesszorok és minisztérium orvostisztviselőin kívül sikerült a két grémiumelnöknek, Ráth Péternek és Jármay Gusztávnak is meghívást nyernie. Bár a miniszter felemlítette, hogy előtte fekszik két gyógyszerészi javaslat, de ezek tárgyalásra nem kerültek, csupán a Balassa és professzortársai által készített tervezet, amely teljesen figyelmen kívül hagyja a gyógyszerészi ügyet, illetve a már említett javaslatokat. A gyógyszerészek csalódását még fokozta a júliusban megjelent kinevezési rendelet, amely szerint az orvosta-

¹² I. m. Pest, 1865.

gok mellett, Ráth Péter testületi elnök — aki az eddigiekben a legnagyobb szorgalmat fejtette ki — és Müller Bernát pesti gyógyszerész csak rendkívüli tagsági kinevezést kapott. Ráth Péter ennek ellenére az év folyamán lezajlott egri Vándorgyűlésen — beszámolva eddigi erőfeszítéseiről — újból felhívta a gyógyszerészeket vidéki testületek alapítására, remélve, hogy ezek működése is latba fog esni a közegészségügy általános rendezésénél.

Az év folyamán megalakult Közegészségi Tanács rövidesen mégis megkezdte munkáját. A korszerű egészségügyi törvényjavaslat kidolgozására négy bizottságot alakítottak. Az elsőben — amely a gyógyszerési ügyekkel is kellett hogy foglalkozzon — helyet kapott Ráth Péter testületi elnök, a Tanács rendkívüli tagja is. Rövidesen ismertté vált a gyógyszerészetre vonatkozó tervezet is, amely alapját képezte a később megjelent (1876) törvénynek, de addig még több változtatáson és bővítésen esett át. Külön bizottság foglalkozott az első magyar Gyógyszerkönyv szerkesztésével, amely méltó társa kellett hogy legyen — Than professzor, elnök szerint — az újonnan megjelent VI. osztrák Gyógyszerkönyvnek. A szerkesztőbizottság négy orvostagja mellett — négy gyógyszerész (Than, Ráth Péter, Müller Bernát és Jármay Gusztáv) is részt vett a munkában, bár Ráth Péter időközben megbetegedett s lemondása folytán, neve már nem szerepel a megjelent műben.

A Gyógyszerkönyv megjelenése és több szintén nagy fontosságú ügy (taxakérdés, méterrendszer bevezetése stb.) elintézése után, az 1872. év hozta meg az Országos Gyógyszerész Egylet megalakulását. Az eddigiekben felsorolt törekvések és javaslatok mellett nem hallgathatjuk el Schédy Sándor lapszerkesztő és budafoki gyógyszerész szerepét sem, aki lapjában számtalanszor sürgette és ébren tartotta a gondolatot.

Az egyesülést létrehozó bizottságban az ismert pest-budai (Ráth, Jármay, Kiss Károly, Fauser) gyógyszerészek mellett, ott találjuk a vidék legismertebb gyógyszeréseit (Tamássy K. debreceni, dr. Hintz György kolozsvári, dr. Szabó Gyula miskolci, Katona Zsigmond kecskeméti, Rohrbachl Antal szegedi gyógyszerészeket) is.

1872. május 6-án mondta ki a megalakulást, s az alakuló gyűlésen — az akkori viszonyokat tekintetbe véve — rendkívül sokan, 91-en jelentek meg az ország szinte minden részéből, amikor még az ország gyógyszeréseinek legalább fele alkalmazott nélkül dolgozott, s így nem hagyhatta el patikáját. Az egylet első elnökének a nagy tekintélyű Ráth Péter budai testületi elnököt választották, aki azonban csupán egy évig viselte e tisztelet, mert egészségi állapota miatt a következő évben lemondott, és rövidesen, 1873. október 7-én meghalt.

•

A felsorolt adatok vitán felül igazolják azt a tényt, hogy a XIX. század eleje óta működő pest-budai gyógyszerész testületek jelentős szerepet játszottak a gyógyszerési közéletben. Vezetőiknek kimagasló szerepük volt a kar életében, agilitásuktól függött, hogy a közvélemény érdeklődését fel lehet-e kelteni a gyógyszerészet és a közegészségügy általános kérdései iránt. Elnökeik — különösen Ráth Péter — többször hatásosan védelmezték a gyógyszerészek érdekét és személyes fellépésükkel sikerült a gyógyszerészet ügyét olyan törvénnyel rendezni, amely — sok tekintetben — napjainkban is alapvető fontosságú.

Zusammenfassung

Die ehemaligen Schriftstücke der Pharmazeutischen Gremien von Buda und Pest wurden im Archiv des Semelews Instituts untergebracht. Durch die Vorstellung der wichtigeren Schriftstücke möchten die Verfasser beweisen, wie bedeutend die Rolle der seit Anfang des 19. Jahrhunderts wirkenden Gremien im öffentlichen pharmazeutischen Leben war. Ihre führenden Persönlichkeiten spielten eine wichtige Rolle im Leben der pharmazeutischen Fakultät; es hang von ihrer Agilität ab, ob das Interesse der öffentlichen Meinung in die

Richtung der allgemeinen Fragen der Pharmazie und des öffentlichen Gesundheitswesens gelenkt werden konnte.

Ihre Präsidenten — von denen Peter Rath hervortrat — verteidigten wirksam das Interesse der Apothekern, und es gelang ihnen die Angelegenheit der Pharmazie gesetzlich zu regeln. Dieses geschah im Rahmen des 14. Gesetzartikels im Jahre 1876; laut dessen Aussage die Apothekern unter staatlicher Aufsicht stehenden Institutionen des öffentlichen Gesundheitswesens wurden, und als solche nicht dem Industriegesetz unterlagen.

BERTALAN ZBORAY, D. Pharm. pharmacist
J. Ernyey Library of the History of Pharmacy
H—1084, Budapest, Mátyás tér 10.

VILMOS CSANÁD teacher
J. Ernyey Library of the History of Pharmacy
H—1084, Budapest, Mátyás tér 10.

A MAGYARORSZÁGI BETEGÁPOLÓ IRGALMAS REND MŰKÖDÉSE (1867—1918)

SASVÁRI LÁSZLÓ

IA katolikus egyház szerzetesrendjei közül nem egy kifejezetten azzal az emberbaráti céllal alakult, hogy feladata a betegek ápolása, gondozása. A számos férfi rend közül hazánkban az újkorban csak egy, az irgalmasok rendje tudott gyökeret verni. Ezt a társulatot Istenes Szent János (meghalt 1550-ben) alapította spanyol földön, Granadában. 1572-ben kapták meg a jóváhagyást, és a Szent Ágostonnak tulajdonított szabályzatot követték. A török háborúk idején a rend már ismert volt Közép-Európában. Nevét a latin *misericordia* (irgalom) szóból kapta, s az volt a célja, „*hogy szegény és elhagyott betegeket vallás és nemzetiségi különbség nélkül ingyen gyógyítson, ápoljon, testileg úgy mint lelkileg*”.¹

Az irgalmasok rendje zárt testületet alkotott, életét a szerzetesi szabályok irányították. A jelölteknek egy év újonc-időt kellett vállalniuk. A rendben való bennmaradásukról ezalatt két ízben rendi gyűlés, a káptalan szavazott. Két év elteltével volt egy harmadik szavazás is. A fiatal rendtagok először egy meghatározott időre tettek szerzetesi fogadalmat, s csak a beöltöztéstől (az újonc-idő kezdőnapjától) számított 6 évre volt lehetséges egy végleges, ünnepélyes fogadalomnak a letétele. (Ez az ünnepélyes fogadalom azonban a XIX. század végén a magyar rendtartományban, egyházfegyelmi okok miatt, tiltva volt.) A rend élén a generális rendfőnök állott, az egyes rendtartományok élén a tartományfőnök (provinciális), akit 6 évre választottak. A rendházak előjárója pedig általában a perjel (prior) volt. A tartományfőnök munkáját négy tanácsos (definitor) segítette. A rendtagok között csak annyi lelkész lehetett, ahány intézményük volt.

Ausztriában 1605-ben telepedtek le az irgalmasok Feldsburgban. 1856—57-ben a Habsburg-birodalom területén 29 házuk volt, s az előbbi évek november 1. és október 31. közötti időszakában 20 747 beteget ápoltak. (Négy helyen — nem magyarországi intézetekben — nőket is ápoltak a kórházaikban, a legtöbbet Zágrábban.)² Az 1856-os évtől már önálló magyarországi rendtartomány alakult, ehhez tartozott a zágrábi intézet is. 1863-ban az irgalmas rend főbb adatai:³

Az egész világon volt	99 rendház	1159 rendtaggal
Ausztriában—Csenországbán	15 rendház	274 rendtaggal
Magyarországon	14 rendház	161 rendtaggal

A magyar rendtartomány kialakításának a gondolata már 1848-ban felvetődött. Eötvös József kultuszminiszter 1848. szeptember 7-én kelt levelében értesítette Branizsa Kelemen rendtagot, hogy helyettes tartományfőnöknek kinevezik, mert elhatározták egy magyar rendtartomány (pro-

¹ Emlékirat az Istenes Szent Jánosról nevezett irgalmasrend magyar tartománya Budapest (budai) rend és kórházának újjáépítése és 1903. szeptember 29-én történt ünnepélyes felavatása alkalmára. H. é. n. 10. -- (a továbbiakban: Emlékirat)

² Pest megyei Levéltár (a továbbiakban PmL) XII. 12. Nyomtatott betegkimutatás az 1856/57. évből.

³ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) P. 1258. 1. tétel 2. csomó, nyomtatott olasz nyelvű kimutatás.

vincia) felállítását.⁴ A káptalani gyűlést 1848. október 22-re tűzték ki, melyen ezután Branizsa Kelemen meg is erősítették hivatalában.⁵

A magyar rendtartomány tényleges megvalósulása — adminisztratív okokból — 1856-ban történt meg Scitovszky hercegprímás javaslata alapján (az osztrák konkordátum évében a kialakult helyzet nyomán). A tartományfőnökség 1856—1903 között Pozsonyban volt, ezután Budapesten működött. A létszám ezt követően csökkent, s a századforduló első éveiben 100—110 fő körül mozgott.⁶

Az irgalmas rend tevékenysége meghatározta az egyes feladatokat is, amelyek ugyanebben az időben a következők:⁷

év	1904	1906	1909
lelkész	8	9	10
orvos	3	3	5
sebész	1	1	—
gyógyszerész	17	18	18
gyógyszerészsegéd	4	11	7
teológus	4	3	3
orvostanhallgató	1	2	5
gyógyszerészhallgató	4	2	3
orvossegéd és betegápoló	25	29	34
rendházigazda	7	8	7
gyógyszerészgyakornok	13	9	10
újonc	14	15	10

A lelkészek és teológusok száma nagyjából megfelelt a szükségesnek, az orvosok száma már kevésbé. Tekintélyes számot jelentett a gyógyszerészekben dolgozóké. A betegápolók azonban kevesen voltak. Nézzük meg ezeket részleteiben, egyben azt is vizsgálva, mit tett a rend tagjainak képzéséért.

Az irgalmas rendi növendékek előzetesen kérvényben jelezték tanulási szándékukat a rendi vezetőséggel. Ha a jóváhagyást megkapták, akkor megkezdheték tanulmányaikat. Az 1870. évben a felsőbb tanulmányokat folytatni kívánók megoszlása a következő volt:

gyógyszerész tanfolyamra	8 fő
teológiai tanulmányokra	4 fő
orvosi tanulmányokra	5 fő ⁸

(Ekkor még az egyetemen a gyógyszerészeti tanulmányokhoz elegendő volt a VI. gimnáziumi osztály végbizonyítványa.)

Az egyetemi tanulmányok költségeihez a rend segélyért folyamodott 1870 tavaszán Eötvös József miniszterhez. Ekkor 9 egyetemi hallgatójuk volt, akiknek taníttatási költségeit a rend viselte, négyen Bécsben, öten Pesten tanultak. A rend központi pénzalapjában deficit mutatkozott, ezért kérték a segélyt.⁹ A kérelemnek a miniszter helyt adott azon indoklással, hogy az irgalmasok a

⁴ PmL XII. 12. 1848. szept. 22-én kelt irat.

⁵ Uo. 1848. okt. 22-én kelt irat.

⁶ Szöllőssy Károly: *Az osztrák—magyar monarchia összes szerzetes rendjeinek történeti és statisztikai rajza különös tekintettel azok irodalmi és tanügyi működésére*. Arad 1878. 54—5.

⁷ *A magyar Betegápoló irgalmas rend névtára*... Bp. 1904., 1906., 1909. — (a továbbiakban: *Névtár*).

⁸ OL P. 1258. 1. t. 2. cs.

⁹ Uo. 1870. III. 30.

közjő, a társadalom érdekében emberbaráti tevékenységet folytatnak. (Bizonyos összegű segílyt ezentúl minden évben kaptak, még az első világháború éveiben is!)

A beiskolázási kíváncsnak nem tudtak mindig eleget tenni. 1903-ban a provinciális levelet küldött a rendi kormányzó tanácsosoknak, javasolják, hogy a három jelentkező közül ki legyen az, aki gyógyszerési egyetemi tanulmányokra mehet. Egyet lehet csak küldeni, mivel nagy hiány mutatkozott gyógyszerérti segédszemélyzetben, de általában mondhatni rendtagokban.¹⁰ Az 1913–14-es tanévben teológiára jelentkezett 2 fő, gyógyszerészetre 4 fő, azonban ez utóbbira csak ketten mehettek. Orvosi tanulmányokra nem jelentkezett senki.¹¹

Az orvosi végzettségükkel nagyon sok nehézség adódott. 1878-ban a káptalani ülés úgy határozott, hogy ha valaki kilép, annak az oklevelét tegyék be a rendház levéltárába, és kilátásba helyezték: ha az orvosi végzettségük körében tovább folytatódna a kilépések, rendtagokat a továbbiakban orvosi tanulmányokra nem küldenek.¹² 1884-ben egy kilépett, volt irgalmas rendi orvos a pozsonyi törvényszékhez beadott keresettel kérte oklevele kiadását. Az ügy nagy port vert fel, a hírek eljutottak a hercegprímásig. Simor János esztergomi érsek ekkor levelet intézett a tartományfőnökhöz, melyben hangoztatta, ne engedjék egyetemre a rendtagokat. Legyenek azok csak betegápolók. Alkalmazzanak világi orvosokat és gyógyszerészeket.¹³

Ez a kérdés az Esztergommal folytatott levelezésben többszörösen visszatért. A rend vezetői már korábban is megfogalmazták idevonatkozó véleményüket. Ürghe Imre budai perjel (később provinciális) 1850-ben már kifejtette, hogy különösen gyógyszerészekre nagy szüksége van a rendnek. Egy világi gyógyszerész alkalmazása négyszer annyiba kerül, mint egy rendtag munkáltatása. Sok kórház fenntartását pedig a gyógyszerházak jövedelméből fedezik.¹⁴ Ez a vélemény a továbbiakban sem változott a tartományfőnökök részéről, s ez a magyarázata a gyógyszerérti beosztottak viszonylag magas számának a rendtagok körében. Ez érezhető volt a rendi vezetésben is, elég ha annyit mondunk, hogy a vizsgált időszak tartományfőnökei is mind gyógyszerészek voltak.

A magyar rendtartomány főnöke 1859 és 1871 között Gelentsér Privát volt, egyben budai perjel. Utóda Ürghe Imre, kiről az előbbieken már szó volt. Nevét 1873-ban változtatta belügyminiszteri és primási engedéllyel Ferencfire. Nehéz időben állott mindkettő a rendtartomány élén. 1882-től Fűzy Szaniszló a tartományfőnök. Hivatalának átvételekor a rendben igen nagy lazaság uralkodott. Erélyes fellépéséért sok kellemetlenségben, sőt még rágalmasban is volt része. Célkitűzése szerint egységes irányt kívánt elérni. Ehhez tartozott: a vallásosság ápolása, a szerzeteshez illő magaviselet, a kiszabott hivatalos teendők pontos teljesítése. Fűzy hivatalba lépése előtt előfordult a rend vagyonának a hűtlen kezelése is. (Mivel elődje betegeskedett, ezt kihasználva egyesek II év alatt semmilyen számadást nem adtak be.) Igen sok volt a panasz az orvosokra, a sok vizszozás felszámolására Fűzy Szaniszló intézkedéseket tett.¹⁵ Fűzy a rend vagyonának a gyarapítására is gondolt, s ezért foglalkozott a budai Lukács fürdő megvételének a szándékával. A kincstár el akarta adni, s Fűzy a konkurenciától kívánta volna megmenteni a szomszédos Császár fürdőt, mely az irgalmas rend tulajdona volt.¹⁶ A tartományfőnök végül munkásságáért és érdemeiért a Ferenc József-rend lovagkeresztjét kapta.¹⁷ Ám az irgalmas rendben Fűzy Szaniszló kitüntetését nem fogadták osztatlan örömmel. Egyik rendtársa a rend vagyonának hűtlen kezelésével vádolta meg. E vádak alaposnak és indokoltnak látszottak, s úgy tűnt, a kilépések, vádaskodás-

¹⁰ Uo. I. t. 3. cs. 1903. jún. 9.

¹¹ Uo. I. t. 4. cs. 1913. júl. 26.

¹² Uo. I. t. 3. cs. 1878. máj. 13.

¹³ Uo. 91/1884.

¹⁴ Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban PL) Scitovszky Cat. 22. Misericordiani. 1850. nov. 4.

¹⁵ Uo. Simor Cat. 22. 7/6. alcsozó, 2181/1882.

¹⁶ Uo. 1516/1883.

¹⁷ Uo. 1429/1884. és 5332/1884.

A rend jelvénye, a gránátalma, motívumként az egykori budai irgalmas rendi gyógyszerház (ma: ORFI felvételi iroda) falfestésén

sok elszaporodtával, hogy a magyar rendtartomány felbomlásnak indult. Az esztergomi prímás ekkor egy levélben megkockáztatta azt a véleményt, hogy az irgalmas rend működése a betegápolás területén apácákkal pótolható.¹⁸

A történetek ellenére a század utolsó éveiben újra kitüntetésre terjesztették fel Fűzyt. Ez alkalomból információ is készült személyéről. Ebbe belekerült, hogy sokat tett a rendért, annak fe-

¹⁸ Uo. 6187/1884.

gyelméért, szívén viselte annak anyagi gondjait. A szakolcai rendházat rendbe hozatta a tehetősebb egri, nagyváradi és szatmári rendházak nyújtotta segítyből. Sokszor túlzott következetességgel szigorú volt, s emiatt sok esetben neheztelést váltott ki.¹⁹

Utóda Thuróczy Kornél volt 1903-tól. Nevéhez fűződik a rend budai kórháza új épületének az emelése. Igyekezett a rend fegyelmét is rendezni. Erről tanúskodnak kiadott körlevelei is. 1905 decemberében felemlíti, hogy egyes rendtagok viselkedése miatt még az egyházi hatóságok is szót emeltek. Kirívó volt egyesek ruházódása. Ugyanakkor a kórházakból hiányzott a modern berendezés, nehézségekbe ütközött az egészségügyi előírások megvalósítása. Sok helyen csak a fogászattal törődtek (mivel az perselyadományokat is jelentett!) s az „alorvosok” nem tartózkodtak a betegek között.²⁰ Gyors változás nem történt. 1906-ban hasonló hangnemben kellett a tartományfőnököknek nyilatkoznia. Megemlíti azokat a hibákat, melyeket a rend generálisa is tapasztalt magyarországi látogatása során: a templomok elhanyagoltak, főleg ahol a rendi lelkészek gondozzák. Sok tekintetben a kórházak sem megfelelőek, sok panasz hangzik el. Az alorvosok ridegek a betegekkel. (Megjegyzés: az alorvos az irgalmas rendben nem okleveles orvost jelentett, hanem orvossegédet, főbetegápolót!) Csökken a beteglétszám. A gyógyszereszyakornokok képzésével nem törődnek, és nem gazdálkodnak takarékosan a gyógyszerekkel.²¹

A következő évben a generális maga adott ki körlevelet látogatásának, vizitációjának a tapasztalatairól. Kiemelten említi meg a budapesti, pozsonyi és zágrábi kórházakat, megjegyzi azonban, hogy az előljárók lakásai ne legyenek fényűzőek. A betegek helyzetét tárgyalva említi a fehérműkben való fogyatékosságot. Sok esetben a felszolgált étel nem megfelelő. Felhívja a figyelmet, hogy az ételek kiosztásánál (a gyógyszerháznál dolgozókat kivéve) legyenek jelen a rendtagok. (A szabályzatok hangsúlyozták a magatehetetlen betegek etetését!) A lelkészeket nagyon elmarasztalja. Követelményként említi a közös szerzetesi életet, s a lakrészek elkülönítését, a klauzúrát.²²

Az erőfeszítések lassan eredményt hoztak, mert 1911-ben a rendtartomány visszanyerte azt a jogát, hogy tagjai végleges, ünnepélyes fogadalmat tehetnek.²³ (Mint arra utaltunk: az ünnepélyes fogadalom letételének a lehetősége a XIX. sz. második felében a sok fegyelmi eset és kilépések gyakorisága miatt fel volt függesztve!)

*

A kiegyezés után két évvel, 1869-ben a 14 intézet ágyszáma 794 volt, az évi betegforgalom 11 858 fő. Nőket csak a zágrábi kórházban ápoltak.

Elmeosztályok működtek Zágrábban (47 ágy a férfiak, 30 a nők részére) és Budán (80 ágy a férfiak és 40 a nők számára). Elmebetegeket azonban másutt is ápoltak a rendi hagyományoknak megfelelően, s alapítványok nélkül az egyes intézeteknél még a következő ágyszám állott az elmebetegek rendelkezésére:²⁴

Pozsony	15 ágy
Eger	20 ágy
Szepesváralja	5 ágy
Pápa	4 ágy
Szatmár	3 ágy

¹⁹ Uo. Vaszary Cat. 22. 4. doboz, 2941/1898.

²⁰ PmL XII. 12. Körlevél 1905. dec.

²¹ Uo. Körlevél 1906. dec.

²² Uo. Körlevél 1907. jan.

²³ Uo. Körlevél 1911. dec.

²⁴ PL. Simor Cat. 22. 7/6. aics. 4747/1870.

A kórházak fenntartása nagy terheket jelentett a rend számára, ezért adománygyűjtési jogot kértek az ország egész területére. Az adományok gyűjtése nem volt mindig zökkenőmentes. Az adománygyűjtési jogot az esztergomi prímás is jóváhagyta, de felhívta a figyelmet arra, hogy az esetleges kellemetlenségek az egész rendet rossz hírbe hozzák.²⁵ Az adományok mellett egyes alapítványok, a kisebb birtokok-gazdaságok, valamint a gyógyszerárak jövedelme biztosította az egyes házak fenntartását. (Pl. Vácott 1872 januárjában-februárjában a bevételnek majdnem a felét a gyógyszerár adta!)

Meg kell említenünk még az irgalmasok foghúzó tevékenységét is. Idősebb budai lakosok még ma is emlékeznek arra, hogy a foghúzás — érzéstelenítés nélkül — ingyenes volt, az esetleges perselyadomány mindenkinek a tetszésére volt bízva. Egyes helyeken ezt a tevékenységet abbahagyták, mint például Vácott, mert az 1908-as leltárban már az olvasható, hogy a 2 — jellegzetes — alacsony foghúzó szék a padláson van, használaton kívül.²⁶

Az 1890-es évektől a rend kórházainak a statisztikai adatait évente nyomtatásban is közzétették, „Jelentés az Irgalmas-rend budapesti valamint a magyar szent korona területén levő többi kórházának és elmeegógyintézetének... évi működése” címmel. E kiadványok kórház történeti tanulmányokat és orvosi tudományos dolgozatokat is tartalmaztak.

A magyar rendtartományhoz a következő rendházak tartoztak az alapítási évek sorrendjében:

hely	alapítás
Szepesváralja	1650
Pozsony	1669
Eger	1726
Temesvár	1737
Pápa	1757
Nagyvárad	1760
Kismarton	1760
Vác	1763
Pécs	1796
Szakolca	1796
Pozsony, üdülőház	1802
Zágráb	1804
Buda	1815
Szatmár	1834

(Egyes források más alapítási éveket említenek, a legbiztosabbnak látszóakat vettük figyelembe. 1751—1781 között irgalmasok teljesítettek szolgálatot a pesti invalidus — akkori időkből keletkezett magyar szóval: hadastyán — házban. A tervekből nem valósult meg a pesti Rókus-kórház átvétele és keszthelyi letelepedésük sem. Viszont 1858-ban rövid időre átvették a temesvári köz-kórházat.)²⁷

Szepesváralja

Ez volt az első irgalmas rendi intézmény Magyarországon. 1650-ben alapította Lubomirszky Szaniszló herceg, és 1772-ig a lengyel rendtartományhoz tartozott.²⁸ 14 ágyas kórház volt. 1868-ban összesen 295 beteget ápoltak, 1871-ben pedig már 304-et. Ekkor 8 szerzetes működött

²⁵ Uo. 2707/1880.

²⁶ PmL XII. 12. Leltár 1908.

²⁷ A szerzőtől összefoglaló nagyobb terjedelmű kéziratot tanulmány: *Betegápoló irgalmas rend (1867—1918)* Bp. 1983. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Adattár.

²⁸ Névtár 1906. 20.

itt, és 11 alkalmazott segítette a munkájukat.²⁹ (Az alkalmazottak megoszlása: cséplő 2, kocsi 2, tehenész 1, kertész 1, laboráns 1, szakácsné 1, kórházi asszony 1, szolgálo 2. — A foglalkozási ágakból látható, hogy dolgozók fele a gazdaságban dolgozott.)

Súlyos problémát jelentett az 1900-as évekre a kórház elhanyagolt, elavult állapota. Az átalakítást a felsőbb szervek is sürgették. Közadakozásból kívánták újjáépíteni. Javaslat hangzott el olyan átalakításra, hogy a kórtermek ablakai az udvarra nézzenek, az utca felől a folyosó húzódjon, ami egyben társalgóul szolgál.³⁰ Egy másik terv szerint az emeleten lett volna két kórterem, 1 műtő, a földszinten egy kisebb kórterem, foghúzó, rendelő, fürdőszoba és raktár.³¹ Az újjáépítés azonban nem kezdődött meg, mert a költségeket magasnak találták. Felmerült az az ötlet, hogy 100–120 fős elmebetegrészeletet kellene létesíteni.³²

Az első világháború mindent megakasztott. A háború éveiben nem volt jelentős a kórház működése, 1918 után pedig Szepesváralja Csehszlovákiához került.

Pozsony

Szelepcsényi György prímás alapította 1669-ben, de végleges formájában 1723 után épült fel.³³ 1870-ben a kórház felosztása a következő:

a) nagy kórterem	48 ágygal
b) kisebb kórterem	14 ágygal
c) a kereskedelmi társulat két szobája	3 ágygal
d) elmebetegosztály	14 kabinnal
e) elmebeteg-szoba	1 ágygal
összesen	80 fő részére. ³⁴

1893-ban szerződés jött létre a pozsonyi kórház és a pozsonyi kerületi betegsegélyező pénztár között. A kórház az utalvánnyal küldött betegeket veszi fel, a súlyos eseteknél az utalványt utólagosan állítják ki. Mivel magánkórház, a felvételtől kizárva a járványos, a trachomás, az elmebeteg, a műtétet igénylő eset. 20 hétig lehet a beteg a kórházban, indokolt esetben előbb elbocsátható, az elbocsátottakról a betegsegélyező gondoskodik. Napi ápolási díjként személyenként a betegsegélyező 50 krajcárt fizet.³⁵ 1910-ben a budapesti postaigazgatóság a pozsonyi postaszemélyzet betegsegélyzői orvosának az irgalmas rendi orvost nevezte ki.³⁶

A pozsonyi kórház újjáépítése szükségessé vált, de komoly anyagi gondjaik voltak. A gyógyszerterről olvashatjuk 1916-ban egy átadási jegyzőkönyvben: „A gyógyszerter átalában alapos javításra szorul. Az edényzet pótlása nagyon szükséges. Már eddig is meg kellett volna ezt valósítani, azonban a mai súlyos viszonyok nagyobb mérvű munkálatok teljesítésére és tetemesebb beszerzések eszközzésére nem alkalmasak.”³⁷

1910 táján a felére csökkent a betegek létszáma a kórházban, ez viszont azt eredményezte, hogy az itt levő növendékeket nem tudták foglalkoztatni. (Itt volt ekkor a noviciátus is, és itt Pozsonyban tanultak a kapucinusok teológiáján az irgalmas rendi teológusok is!) 1913-ban 13 növendék

²⁹ OL. P. 1258. 10. cs. 1869. aug. 1. kórodai kimutatás és 1870. okt. 1.

³⁰ Uo. 1905. dec. 11.

³¹ Uo. 1908. jún. 1.

³² Uo. 1. t. 4. cs. 1909. máj. 8. jegyzőkönyv.

³³ *Névtár* 1909. 20—1. és *Emlékirat* 12.

³⁴ OL. P. 1258. 10. cs. 1870. jan. 2.

³⁵ Uo. 1893. jan. 5.

³⁶ Uo. 1910. szept. 23.

³⁷ Uo. 1916. márc. 18.

és 4 jelölt volt Pozsonyban, de még 3–4 fő elhelyezhető lett volna.³⁸ A háború éveiben azonban már nem kedveztek a rend fejlődésének. 1916-ban egy levélben már ezt olvashatjuk: „Ezen két növendék távozával a novitiatus teljesen üres lesz.”³⁹ Két év múlva pedig Pozsony is elkerült a magyar rendtartománytól.

Eger

A városban az irgalmasokat Erdődy Gábor püspök hívta be 1726-ban, a rendház és a templom építése azonban elhúzódott.⁴⁰

1870. január és december között az ápolott betegek száma 610 fő, 1871-ben 565 fő, ugyanakkor az ápoltak száma a tébolydában 30.⁴¹ Az ágyak száma a kórházban még 1906-ban is csak 32.⁴² De 1909-re az ágyszám 100, sőt hamarosan már 120 beteget tudnak befogadni egyszerre, mivel a rend bőkezűségéből sor került az intézet megnagyobbítására. Bel-, sebészeti, bőr- és nőgyógyászati osztályok működtek ekkor, valamint bujakórosztály, fogászat, orvosi és röntgenlaboratórium.⁴³

Szólnunk kell az egri irgalmas rendi elmeegógyintézetről is. II. József rendelkezése óta ápoltak itt elmebetegeket. 1906-ban 80, 1909-ben 220 elmebeteget tudtak elhelyezni. Az ezzel járó építkezésekhez a rend 30 000 korona értékű kölcsönt kívánt felvenni. A tőke elegendőnek bizonyult, és az építkezések 1909-re befejeződtek.⁴⁴

Az egri irgalmas rendi kórház mellett gyógyszerár is működött. Neves, sajátos termékük volt az ún. Egri víz. Csak a színe emlékeztetett vízre, aromatikus, alkoholos növényi kivonat volt, étvágyjavítónak használták.⁴⁵

Temesvár

III. Károly alapította a temesvári intézetet 1737-ben, a gyógyszerár azonban csak 1855-ben nyílt meg.⁴⁶ 1871. január 1-től december 31-ig 343 beteget vettek fel.⁴⁷ A kórház anyagi gondokkal küszködött. Még Mária Terézia engedélyezett a kórháznak segélyt, s ezt folyamatosan fizették a tartományfőnökök kérésére. 1871-ben 1500 Ft-ot.⁴⁸ A további években is folyósították.

A XIX. század második felében különösebb a kórház fejlesztésében nem történt. 1908-ban új perjel került Temesvárra, ennek szándékában állt az általános javítás: festés, új ágyak beszerzése. A takarékoságot azonban szem előtt kívánta tartani.⁴⁹ A város azonban ennél többet akart, új szanatóriumszerű kórház emelését a régi helyett.

A betegforgalom az 1910-es években alacsony volt, s a háború kitörése után nem is vettek fel polgári beteget. Amikor a főorvos elhunyt, bár voltak jelentkezők az állásra, azt nem töltötték be, mert az intézet katonai tartalékkórház volt, s a katonaeorvos látta el.⁵⁰ A katonaság 1917-ben

³⁸ Uo. 48/1913., 1913. szept. 28.

³⁹ Uo. 29/1916., 1916. máj. 10.

⁴⁰ *Névtár* 1909. 22. és *Emlékirat* 15.

⁴¹ OL P. 1258. II. cs.

⁴² *Névtár* 1906. 19.

⁴³ *Népegészségügy* (1929) 467–8.

⁴⁴ OL P. 1258. I. t. 4. cs. 1909. máj. 8-i tanácsülési jegyzőkönyv.

⁴⁵ Ringelhann Béla: Az egri megyei kórház. *Az egri múzeum évkönyve IV* Eger 1966. 210.

⁴⁶ *Névtár* 1909. 26.

⁴⁷ OL P. 1258. 12. cs., betegkimutatás 1871.

⁴⁸ Uo. I. t. 2. cs. 137/1871.

⁴⁹ Uo. 12. cs. 1908. júl. 10.

⁵⁰ Uo. 1915. ápr. 15.

a kórházat elhagyta, s csak ekkor töltötték be a főorvosi állást, és vettek fel polgári betegeket.⁵¹ Rövidesen Temesvár megszállás alá került, s a kapcsolatok megszakadtak a magyar rendtartománnyal.

Pápa

Az intézet Esterházy Ferenc kancellár és Esterházy Károly püspök alapítása 1757-ből.⁵² Még az 1900-as években is egy nagy terem volt berendezve 22 ágygal. Volt ezen felül 5 szoba 28 ágygal háborús vagy járványos időkre.⁵³ Rövidesen modernizálták, de azt megelőzően még viták folytak arról, hogy építsenek-e egy új állami kórházat a városban. Az irgalmas rend véleményét is kérték, s ők sajátjuk bővítése mellett foglaltak állást, indoklásul hozva, hogy ez kevésbé lenne költséges a városnak.⁵⁴

Az irgalmas rend egykori kórháza ma a városi tanács gyógyintézete, az épület műemlék jellegű. (Jelenleg 234 ágyas.) A kapualjból nyílik az 1757-től működő gyógyszerház, melynek eredeti berendezéséből kevés maradt.⁵⁵

Nagyvárad

1760-ban jött létre az intézet Gyöngyössi György kanonok adományából, ehhez azután más jelentős adományok és alapítványok is járultak.⁵⁶

1870-ben az évi betegforgalom 495 fő volt, a levelezés ekkor még német nyelvű.⁵⁷ Kis intézet volt, ennek ellenére nem kerülte el a zaklatásokat, melyek eléggé gyakorta ismétlődtek névtelen levelekkel, hírlapi cikkekkel, a város gyorsan polgárosodó, de egyben szabadelvű légköre közismert. Ennek folyománya volt, hogy bármilyen kis szabálytalanságra azonnal véleményt nyilvánítottak a közvélemény hangadói.

A századforduló utáni években a perjel dr. Wimmer Julián rendtag orvos, akinek a figyelmére sok dologra kiterjedt. Jelezte a tartományfőnököknek még 1909-ben, hogy a nagyváradai kórház háború esetén a harctérrel betegeket nem tud fogadni. Nincs mellékhelyiség, műtő, kötöző, s csak egy terem van. A belgyógyászati eseteket a többiekétől nem tudják elkülöníteni. Van egy papi betegszobájuk (2 ágyas), összesen 22 ágygal rendelkeznek. Szükség esetén, ha a folyosót is igénybe veszik, 50 belgyógyászati beteget tudnak elhelyezni.⁵⁸

A nagyváradai kórház engedélyt kapott felszerelési hiányainak a pótlására. A provinciális annak a véleményének adott hangot, hogy legfeljebb csak sebesülteket ápolnak.⁵⁹ Az első világháború előtti években a betegforgalom egyébként is visszaesett. 30 sebesült elhelyezésének a lehetőségét jelentették végül,⁶⁰ s 29 katonát kaptak.

⁵¹ Uo. 1917. jún. 15.

⁵² Kis István: *A pápai plébánia története*. Veszprém 1908. 43.

⁵³ Kaposy Lúcián: *Pápa város egyetemes leírása*. Pápa 1905. 330.

⁵⁴ OL P. 1258. I. t. 4. cs. 1913. VII. 7.

⁵⁵ Gerő László—Seidl-mayer János: *Pápa*. Bp. 1959. 142.

⁵⁶ *Névtár* 1909. 27.

⁵⁷ OL P. 1258. 14. cs. betegkimutatás 1870.

⁵⁸ Uo. 21/1909.

⁵⁹ Uo. I. t. 4. cs. 1909. ápr. 5.

⁶⁰ Uo. 14. cs. 1914. aug. 15.

Kismarton

1760-ban alapította Esterházy Pál herceg.⁶¹ Mindvégig a kis, csendes intézetek közé tartozott. Anyagilag nem volt valami bőséggel ellátva. Alapítvány volt 8 betegre és 7 rendtagra. A kórház 15 ágyas volt. Pénzért beteget vagy elmebeteget nem ápoltak.⁶² Jól jellemzi a helyzetet a következő levélrészlet: „*Ide, egy kis kórodába, nem szükséges épen valami gyakorlott orvos, hanem egy asszisztens, egy idősebb rendtárs, ki kevéssel is megelégszik, ki a sekrestyési szolgálatot szívesen megteszi, valami tanulmányi pályát nem igényel, ki 3 forintos havi honoráriummal megelégszik.*”⁶³ (Másutt volt 50–60 forintos honorárium is!)

A kórház nagyobb átalakításon nem esett át, a helyzethez és a lehetőségekhez mérten igyekeztek karbantartani, és a felszerelést rendbe tenni. A pártfogó Esterházy család kérte, hogy az orvos is rendtag legyen. Ezt a kérést teljesítették.⁶⁴ Az 1910-es éveket tömören jellemzi a következő megállapítás: „*Az egészség dühöng az egész vidéken, az orvosoknak és így nekünk sincs semmi dolgunk.*”⁶⁵ A háború kitörése után 30 sebesültet vállaltak.

A kismartoni rendház az első világháború után az osztrák rendtartományhoz került, s az egyetlen, mely az egykori magyar irgalmas rendi házakból ma is fennáll!

Vác

Migazzi Kristóf püspök kezdeményezte a váci irgalmas rendi intézmény létrejöttét 1763-ban. 1792-ben, egy épületcsere után alakították ki 12 ágyas kórházukat Kreutzer Abdon irgalmas rendi orvos közreműködésével.⁶⁶ A rendi személyzettel való ellátottság 1870-ben a következő volt: 1 fő perjel, 1 fő alperjel, 1 fő vikárius és főgyógyszerész, 1 fő orvos és 1 gyógyszerészgyakornok.⁶⁷ Általában a további években 6 szerzetes teljesített szolgálatot Vácott, ez a szám a századfordulón 4-re csökkent.

Megvan az 1870-es évekből a kórház leírása is. A telek 732 öl területű, az épület (toronnyal ellátva) 338 öl területet foglalt el, a kóroda az első emeleten volt, 22 öl területű (míg a házfőnöki lakosztály: 22 $\frac{3}{4}$ öl!).⁶⁸ Vácott is a gyógyszerész biztosította a jövedelem tekintélyes részét a tőkék kamatai mellett. Kisebb méretű volt a boreladás, csekély értéket képviselt a templomi perselyből és a harangozás díjából befolyt összeg. A tőkék nagyjából betegalapítványokból, kisebb részben misealapítványokból származtak. A befektetés módja: különböző kötvények, valamint betét a Váci Takarékpénztárnál.⁶⁹ Olykor járt ápolási díj egyes intézmények betegeiért, például a váci püspökség fizetett az irgalmasoknál ápolat alkalmazottaiért.⁷⁰ Az „*Irgalmas rendi gyógyszerész a gránátalmához*” cégfeliratú patika 1808-ban vásárlás útján került a rend birtokába. Utcai ajtaját 1873-ban nyitották meg.

⁶¹ *Névtár* 1909. 26.

⁶² OL P. 1258. 15. cs. 1869. dec. 20.

⁶³ Uo. 239/1870. 1870. nov. 22.

⁶⁴ Uo. 69/1909.

⁶⁵ Uo. 148/1911.

⁶⁶ PmL XII. 12. Leltár 1873.

⁶⁷ Uo. Inventárium 1870.

⁶⁸ Uo. Leltár 1873.

⁶⁹ Uo. Tőkekönyv 1877.

⁷⁰ Uo. Tőkekönyv 1881.

Pécs

Pécsett az irgalmasok 1796-ban a volt kapucinus rendházat kapták meg. Alapítványokból és hagyatékokból fejlesztették. A kórház 40 ágyas volt. 1873-tól a nagyszoba mellett létesült egy kisebb betegszoba.⁷¹ 24 ágy volt a belgyógyászati, 8 a sebészeti esetek számára. 2 szobában 8 ágyat tartottak fenn a járványos betegeknek. Csak férfi betegeket ápoltak, de minden ingyenes volt: a kórházi ruházat, az ételmezés, a gyógyszerek, a betegápolás, a kezelés. A kórház a korviszonyoknak megfelelt. 1904-ben modern műtő létesült. Ambuláns kezelés és foghúzás is folyt.⁷²

Szokolca

Eredetileg mint jezsuita rendház és mint jezsuita patika működött. Az irgalmas rendi intézet az egykori zárdaépületben 1796-ban létesült.⁷³ A kis intézetek közé tartozott, az ágyak száma 14 volt. Az elhanyagolt, elavult intézetben az állapotok csak a századforduló után változtak meg valamelyest. Pénz nem állott rendelkezésre, 1903-ban a Császár fürdőből kiselejtezett bútorokat, Pozsonyból pedig ablakokat kértek.⁷⁴ A kórházat kimeszelték. A munkák idején a betegek a II. emeleten voltak elhelyezve. Itt két egymásba nyíló kórterem, valamint egy különszoba volt. Elmebeteg papokat is ápoltak Szokolcán. A kerti házban egy szoba volt fenntartva járványkórház céljaira.⁷⁵

A gyógyszerár állapota is igen siralmas volt: „A gyógyszerár mellékhelyiségei is sok gondozásra és körültekintő felkarolásra szorulnak, amennyiben a mostani állapotban még igen sok kívánnivalót hagynak maguk után. A gyógyszerkészlet — nem különben az expedíáláshoz szükséges eszköz- és edényfelszerelés — a körülmények és a forgalomhoz mérten megvan, ez azonban csak a legkisebb forgalommal és a legszerűbb igényekkel szemben mondható kielégítőnek.”⁷⁶ Egy tisztiorvosi vizsgálat megállapította, hogy egyes gyógyszerek törött edényekben vannak, s a felszerelés ládáiban van szerteszét. Felhívta a figyelmet, hogy a gyógyszerkönyv III. kiadása szerinti állapotot kell megteremteni.⁷⁷

Az első világháború kitörése után 42 katonát ápoltak a Vöröskereszt költségén — ezek különféle adományokat kaptak; 20 sebesültet pedig a rend költségén ápoltak — de ezeknek a Vöröskereszt nem juttatott semmit, viszont követelte a megfelelő kórházi felszerelést.⁷⁸ A vita odáig fajult, hogy a Vöröskereszt tervbe vette részlegének a megszüntetését.⁷⁹

Pozsony, üdülőház

A lábadozó betegek részére alapította 1802-ben Reidiger Máté rendfőnök. 12 ággyal rendelkezett, a szolgálatot a pozsonyi kórházban levő rendtagok látták el. Az üdülőház története domus-át 1884-ig vezették. A századfordulón már nem működött. Úgy hasznosították, hogy bérbe adták. Így 1910-ben arról kellett dönteni, hogy egy kávéfőzőnek adják-e ki részlegesen, vagy az egész épületet egy hitelszövetkezetnek.⁸⁰

⁷¹ Kimutatás az irgalmas rend pécsi kórházában 1911. évben ápolt betegekről. Pécs 1912. 15.

⁷² Uo. 17.

⁷³ Névtár 1909. 30.

⁷⁴ OL P. 1258. 17. cs. 1903. febr. 4. és jún. 4.

⁷⁵ Uo. 85/1908.

⁷⁶ Uo. 1913. szept. 10. jegyzőkönyv.

⁷⁷ Uo. 1913. ápr. 3.

⁷⁸ Uo. 82/1914.

⁷⁹ Uo. 14/1916.

⁸⁰ Uo. 10. cs. 54/1910.

Zágráb

Ez a kórház ugyan Horvátország területén feküdt, de a magyar rendtartományhoz tartozott. 1804-ben alapította az akkori zágrábi püspök, Verhovác Miksa. Kezdetben 40 ágyas, 1860 és 1880 között a megnagyobbítására került sor, ágyszáma ezután: 560. Horvátországi országos közkórházként működött.⁸¹

A horvátországi kormányval éles vitája volt a rendnek a század első évtizedében, mivel az ápolási díjakat a rend fel akarta emelni. A kórház fenntartásában anyagi nehézségek mutatkoztak. A kormányzat vitatta a felemelés jogosságát. Egy új 700 ágyas kórház felépítésének a gondolata is felvetődött.⁸²

Buda (Budapest)

1806-ban Marczibányi István a Császár fürdőt az irgalmas rendnek adományozta, hogy a közelben felépítendő budai kórházukat annak a jövedelméből tartsák fenn. (A megnyitás 1815-ben volt.) A meginduláskor az ágyak száma 74. Az 1870-es években a kórház 120 beteget tudott fogadni egyszerre. Ekkor is csak férfiakat ápoltak, de felekezeti különbség nélkül. Az alapítványi ágyak betegein kívül fogadhattak olyanokat is, akiket Buda városa utalt be. Ezeket a betegeket a (rég) János-kórház vette fel, és onnan irányították át őket. Ugyanakkor az irgalmas rendi gyógyszerár 50 %-os engedménnyel adott át gyógyszereket a János-kórháznak. A rendi létszám általában úgy alakult, hogy kb. 10 betegre jutott egy rendtag.⁸³

1861-ben vették meg a kórházzal szemben álló primási nyaraló épületét az elmebetegek elhelyezésére. E részlegben 170 ágygal rendelkeztek.⁸⁴ Az elmeosztály a századfordulón szűnt meg. Fennállásával a XIX. század folyamán az akkor még hiányzó állami intézetet pótolta. A betegeket a Belügyminisztérium és Pest megye hatóságai utalták be.⁸⁵ 1901–3-ban a kórház átépítéskor ideiglenesen itt helyezték el a kórházi betegeket, majd az épületet 1903-ban az utca rendezése miatt lebontották. Maga a kórházépület is bontásra került elavultsága miatt, s a helyén épült fel a ma is álló kórház 1901–3-ban (jelenleg az ORFI központi épülete). Az új kórház 300 ágyas volt, és 20 rendtag működött benne.⁸⁶ Nőket is felvettek már.

Az irgalmas rend az első világháborús sebesültek részére hazai kórházaiban 1914 októberétől 1910 ágyat biztosított, valamint lehetőséget ápolónők képzésére. A háború kitörésétől 1914. december 31-ig 886 sebesültet ápoltak a budai kórházban. (Az ország összes irgalmas rendi kórházaiban 4105-öt.) A budai kórházban 1914-ben a fekvő betegek száma 3913, a járó betegeké 66 924 (!) volt. A kórház osztályai: belgyógyászat, sebészet, szemészet, nőgyógyászat, bőrgyógyászat, fül-orr-gégeosztály, gyermekgyógyászat — ennek vezetője dr. Heim Pál volt — és fogászat.⁸⁷

A rend budai működéséről szólva említést kell tennünk a Császár fürdőről is. A fürdőt általában bérbe adta a rend. Ám a XIX. század közepén nagyarányú építkezésekbe kezdtek, és ez súlyos anyagi helyzetet teremtett. Véglegesen az ügyek csak akkor rendeződtek, amikor a századforduló után Thuróczy Kornél tartományfőnök erélyes kézzel szabályozta a Császár fürdő működését. Erre vonatkozó intézkedéseit nyomtatásban is kiadta.⁸⁸

⁸¹ Névár 1906. 28. és Névár 1909. 31.

⁸² OL P. 1258. I. t. 4. cs. 1912. jún. 5. káptalani ülés jegyzőkönyve.

⁸³ Gerlóczy Gyula—Dulácska Géza: *Budapest és környéke természetrajzi orvosi leírása*. Bp. 1879., II. rész, 251–3.

⁸⁴ Engländerné Brüll Klára: *Orvosok és kórházak Pest-Budán*. Bp. 1930., 90.

⁸⁵ Gerlóczy—Dulácska i. m. 252.

⁸⁶ Névár 1909. 18–9.

⁸⁷ Jelentés az irgalmas rend budapesti, valamint a magyar szent korona területén levő többi kórházának és elmeegógyintézetének 1914. évi működéséről. H. é. n. 3–5., 40.

⁸⁸ Utastás a Császárfürdő kegyes alapítványánál alkalmazott szolgaszemélyzet részére. Bp. 1905. — Szolgálati utastás a „Császár fürdő” segédszemélyzete részére. Bp. 1905. — A Marczibányi féle „Császár fürdő” kegyes alapítvány szabályzata. Bp. 1905.

Thuróczy elérte, hogy a rend a Császár fürdő ügyeinek az intézésében autonómiát kapott, s az eredmények a bevételek emelkedésében is megmutatkoztak.⁸⁹

Szatmárnémeti

Hám János püspök alapítása. A rendház 1834-ben, a gyógyszerház 1839-ben nyílt meg. Az ágyak száma 1906-ban 23, 1909-ben már 60.⁹⁰

*

Tanulmányunkban megpróbáltunk áttekintést adni az irgalmas rend hazai tevékenységéről. Jelen-
tős forrás számunkra az eddig nemigen vizsgált levéltári anyag. (A magyar orvostörténelem számára is jelentős!) A levéltári források további tanulmányozása szükséges a kép finomításához. Írásunkban az egyes kórházak történetét tekintve aránytalanságok tapasztalhatók, s ezek feloldására további kutatások szükségesek. Reméljük, e fogyatékoktól eltekintve sikerült átfogó képet adnunk az irgalmasok működéséről, amely egyben a korabeli hazai egészségügyi állapotok megismerésében is előbbre visz.

Zusammenfassung

Von den männlichen Krankenpfleger-Orden der katholischen Kirche war in Ungarn in der Neuzeit bloß der Orden der Barmherzigen Brüder verbreitet gewesen. Dieser Orden wurde vom Hl. Johannes von Gott (†1550) in Spanien gegründet. Zur Zeit der Türkenkriege war er in Mittel-Europa schon bekannt. Die Ordensbrüder ließen sich 1665 in Österreich nieder, zwischen 1856—57 besaßen sie im Habsburg Reich 29 Häuser. Seit 1856 funktionierte in Ungarn eine selbständige Provinz, die 1863 14 Häuser und 163 Mitglieder Zählte. Von den Ordensbrüdern haben mehrere eine höhere Schulausbildung errungen, in kleinerer Zahl als Ärzte, in größerer Zahl als Apotheker. Der Zeitgeist wirkte auf die Ordensbrüder und ihre Disziplin, es gab Gründe zur Unzufriedenheit. Beträchtliche Ergebnisse konnten mit strengem Kraftaufwand erst in den ersten Jahrzehnten des XIX. Jahrhunderts erreicht werden.

Die Barmherzigen Brüder haben traditionsgemäß auch Geisteskranken gepflegt, und neben all ihren Krankenhäusern eine Apotheke funktionieren lassen. Ihr Aushängeschild trug im allgemeinen das Zeichen des Ordens, einen Granatapfel.

Die ungarländischen Institute sind zwischen 1650—1834 zustande gekommen. Mehrere von ihnen wurden in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts umgebaut und modernisiert (Budapest, Eger usw.). Im ersten Weltkrieg nahmen sie auch aktiv an der Pflege der Verwundeten teil.

LÁSZLÓ SASVÁRI, D. Ph. teacher
H-1066 Budapest, Dessewffy u. 43.

⁸⁹ PL Vaszary Cat. 22. 4. doboz. 1885/1905.

⁹⁰ *Névtár* 1906 és 1909.

A NŐK EGYETEMI TANULMÁNYAINAK KÉRDÉSE A BUDAPESTI ORVOSTUDOMÁNYI KARON 1896—1926

SZÖGI LÁSZLÓ

A XIX. század közepétől kezdődően előbb az Egyesült Államokban, majd Európa legtöbb országában is megnyíltak az egyetemek kapui a tanulni vágyó nők előtt. Az 1890-es évek elején már csak kevés európai országban tagadták meg a felvételre jelentkező nők kérését. A legkonzervatívabbnak a cári Oroszország és Németország mellett éppen Ausztria—Magyarország mutatkozott. A magyar polgári átalakulás történetében oly fontos 1867-es kiegyezés után a magyar sajtóban egyre több olyan cikk jelent meg, amely követelte az egyetemek megnyitását a nők számára, az első fázisban azokon a fakultásokon, amelyek a nők alkatának, személyiségének leginkább megfelelő pályákra képezték hallgatóikat. E pályák közül első helyen az orvosi, a gyógyszerészeti és tanári hivatások állottak.

Az első világháború előtt Magyarországon mindössze két tudományegyetem működött. A legrégibb, az 1635-ben alapított, ekkor már budapesti székhelyű egyetemen 1769 óta működött orvosi fakultás. Sokkal fiatalabb volt az erdélyi Kolozsváron 1872-ben alapított egyetem, de a városban 1775-től már folyt orvos-sebészeti oktatás. A budapesti orvoskarra nőket nem vettek fel, csupán egy rövid tanfolyamra jelentkezhetek azok, akik szülésszónők kívántak lenni. A magyarországi publicisztikában az 1870-es, 1880-as években egyre többen követelték az orvosi pálya megnyitását a nők előtt. Ezt, a liberalizmus elveivel összhangban levő követelést a két magyar egyetem orvosi karának tanári testülete is magáévá tette, és nem ellenezte volna az orvosi fakultások már korábbi megnyitását a nők előtt. A legelső magyar orvosnő, Hugonnai Vilma Svájcban szerzett orvosi oklevelének nosztrifikálása kapcsán derül ki — e kérdéssel jelen dolgozatunkban részletesebben nem foglalkozunk —, hogy elsősorban a kormányzat, a kultuszminiszter, Trefort Ágoston tagadó álláspontja volt a fő akadálya a nők egyetemi tanulmányainak az 1880-as években.

AZ ELSŐ NŐI HALLGATÓK AZ ORVOSI KARON 1896—1914

A magyarországi társadalomfejlődés az 1890-es évek közepén jutott el a nők egyetemi tanulmányai kérdésének megoldásáig. Az új kultuszminiszter 1894-ben kérte fel a budapesti orvosi kar tanárait hivatalos nyilatkozatra a nők egyetemi képzésének kérdéséről. Az 1895. április 2-i kari ülésen a professzorok egyhangúlag az orvosi és gyógyszerészeti pályák megnyitását javasolták, de egyelőre úgy, hogy minden jelentkezőt egyenként vizsgálnak meg, és a felvételre engedélyt esetenként mindig a miniszter ad a tanári testület javaslata alapján. 1895. december végén e szellemben jelent meg az a rendelet, amely az orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészeti karokat megnyitotta Magyarországon a nők előtt, korábban, mint a birodalom másik részében, Ausztriában.

A századfordulóig a budapesti orvosi karra évenként mindössze 3—7 nő iratkozott be. 1903-ban emelkedik 40 fölé a nőhallgatók száma a karon. Még az 1895—96-os tanévben nosztrifikálta a budapesti orvosi kar Hugonnai Vilma zürichi oklevelét, így 1897. május 14-én végre hazájában is orvosdoktorrá avatták az első magyar orvosnőt.

1903 után újra komoly társadalmi viták kiindulópontja lett az egyetemi nőkérdés. A nőhallgatók létszámának növekedésével egyes professzorok a színvonal csökkenésétől féltek, és a reakciós nézetek erősödésének engedve a felvétel korlátozását kezdték emlegetni. Ugyanekkor a szintén nagyobb erőre kapó feminista mozgalom célul tűzte ki valamennyi egyetemi fakultás teljes megnyitását a nők előtt. A budapesti orvosi karon ekkor még változatlanul liberálisan kezelték a nők felvételét, és lényegében az érettségi vizsga eredményétől függetlenül minden jelentkező nőt felvettek. Ennek ellenére figyelemre méltó már az is, hogy néhány tanár e gyakorlatot csak azért támogatta — mint ez a jegyzőkönyvekből kiderül —, mert úgy vélte, így hamarabb bizonyosodik be, hogy a nők orvosi pályára bocsátása elhibázott lépés volt. A karon az 1910-es évek elején a nőhallgatók aránya 5—6% között volt, és ez a szám erősen elmaradt a bölcsészeti kar 14—24%-os arányától. Érthető, hogy az első világháború előtt a nők egyetemi tanulmányaival kapcsolatban éppen az orvosi kar foglalta el a viszonylag liberálisabb álláspontot. Amikor 1911 elején az egyetem mind a négy karának véleményeznie kellett a Feministák Egyesületének előterjesztését, az orvosi kar volt az egyetlen, amely egyhangúlag pártolta a nők felsőfokú tanulási lehetőségeinek további kiterjesztését, így a jogi és műszaki pályák megnyitását. 1912—1913-ban azonban már a karon is érezhető volt a konzervatívabb, reakciósabb felfogású tanárok befolyásának erősödése. A nők magántanári képesítésének ügyében a kar lényegében nem foglalt állást, illetve állásfoglalását a nők egyetemi tanulmányai kérdésének végleges szabályozásáig elhalasztotta.

VITÁK A NŐK TANULÁSI LEHETŐSÉGEINEK KITERJESZTÉSÉRŐL (1914—1919)

Az első világháború kitörése a magyar egyetemek oktatási tevékenységét is nagymértékben befolyásolta. A férfi hallgatók egy részét katonai szolgálatra hívták be, és természetesen csökkent az egyetemre beiratkozott férfiak száma is. Ezzel egyidőben nagyobb számban jelentkeztek nők a különböző egyetemi fakultásokra. A budapesti orvosi karon az 1914/15-ös tanév első félévében 220 nő iratkozott be, ami kb. 50-nél volt több, mint az előző tanévben. Az 1917/18-as tanévre a nőhallgatók száma már 576 főre nőtt, ami már a hallgatók 28,4%-át jelentette. Ebben a helyzetben egyetemi és kari érdek is volt a nők felvételét még korlátozó rendelkezések felszámolása, hiszen most már a hallgatók igen jelentős rétegéről volt szó. Az orvosi kar már 1914. szeptember 1-jén kérte az összes felvételi korlátozás eltörlését, és 1915 nyarán a budapesti egyetem tanácsa is ilyen szerlemben foglalt állást, de csak a már megnyitott fakultásokat illetően.

Ebben az időben erősen foglalkoztatta a magyar orvostársadalmat a hadiorvosi szolgálat kérdése, hiszen a háború elhúzódása miatt már idősebb orvosokat is behívtak katonai szolgálatra. Az orvosi kar 1915. február 16-i ülésén javaslatot tett orvosnőknek katonai orvosi szolgálatra való igénybevétele. Tauffer Vilmos egyetemi tanár, a javaslat előterjesztője, aki korábban ellenezte a nők egyetemi képzését, most már alkalmasnak tartotta őket jelentősebb katonai orvosi feladatok ellátására is. Tauffer és több más professzor állásfoglalását azonban nemcsak szakmai szempontok indokolták, hanem az idősebb férfi orvosok katonai szolgálat alól való mentesítésének szándéka is.

Markbreiter Irén magántanári képesítésével kapcsolatban az orvosi kar 1917. november 20-i ülésén kisebb vita bontakozott ki. Míg Grósz Emil nem látta akadályát a nők habilitálásának, addig Liebermann Leó professzor úgy vélte; „*abból, hogy a facultás bebocsátotta a nőket, mint hallgatókat, nem következik, hogy ezen a téren tovább is kelljen haladnia*”. Bárony János professzor sem pártolta egyelőre nők magántanári habilitálását. A kar e kérdéssel már csak az 1918-as polgári forradalom győzelme után foglalkozott újból. 1918. december 10-i ülésén úgy döntött, hogy „*bár eltérők a vélemények abban, hogy kívánatos e a nők orvosi pályára való tódulása, de mégis aki a doktori címet megszerzi, habilitatiojának elvi akadályai nem lehet*”. A háború befejezése előtt, bár miniszteri előterjesztés is történt, mégsem született döntés valamennyi egyetemi fakultás megnyitásáról.

A nők teljes egyetemi egyenjogúsítására csak az 1918-as forradalom győzelme után került sor. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918. december 7-én megjelent rendeletével valamennyi felvételi korlátozást megszüntette, és minden világi pályát megnyitott a nők előtt. A felvételi korlátozások megszüntetése tovább növelte a nőhallgatók számát, de arányuk a háborúból visszatért férfi orvosok számának óriási növekedésével csökkent. Az 1918/19-es tanév második félévében az orvosi karon 769 nő tanult, vagyis 212 fővel több, mint egy évvel korábban, arányuk ennek ellenére ekkor már csak 11,78% volt. A budapesti orvosi karra e tanévben rendkívüli hallgatóként már orosz nemzetiségű hallgató is bekerült.

A NŐK FELVÉTELÉNEK TELJES KORLÁTOZÁSA 1919 ŐSZÉN

Az első magyar szocialista forradalom, a Magyar Tanácsköztársaság leverése után teljesen más politikai légkörben kezdődött meg az 1919/20-as egyetemi tanév. Az egyetemen és így az orvosi karon is azok a tanárok lettek a hangadók, akik konzervatív nézeteikről voltak ismertek, s akik korábban sem örültek a női emancipáció egyetemi térnyerésének.

Az orvosi kar testülete már 1919. augusztus 26-i ülésén foglalkozott a hatalmasra duzzadt hallgatói létszám kérdésével, és magáévá tette a Hoór Károly, Bársony János, Bókay Árpád, Liebermann Leó és még néhány professzor által képviselt álláspontot, a numerus clausus bevezetését. Nem kívánunk e felvételi korlátozó intézkedés minden részletével foglalkozni, csupán azokat az elemeket említjük meg, amelyek a nők egyetemi felvételét érintik. A javaslat előterjesztői abból indultak ki, hogy a háborús években a férfi hallgatókat ért hátrányokat most a nők felvételének korlátozásával lehet kiegyenlíteni. E teljesen hibás kiindulópont mellett azt hangoztatták, hogy „a nők orvosi pályára való bocsátása... általános csalódást eredményezett. Egy részük testileg, némelyik morálisan is tönkrement”. A bizottság végső javaslatában még tovább is ment, amikor kimondta: „újabb nőhallgató az Orvosi Karra egyáltalában ne vétessék fel, azontúl pedig csupán azok, akik a 22 éves kort már betöltötték”. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, amelyik egyébként is az általános numerus clausus törvény előkészítésén dolgozott, az orvosi kar fenti határozatát tudomásul vette, majd abba is beleegyezett, hogy a kar a nők felvételének korlátozását az 1920/21-es tanévre is kiterjesztette. A kar ezt a felvételi gyakorlatát később felsőbb jóváhagyás nélkül is egészen 1926-ig fenntartotta.

A magyarországi konszolidáció előrehaladtával a kormányzat az 1920-as évek elején viszonylag jelentős erőket fordított a felsőoktatás fejlesztésére. Kiépült a még 1914-ben alapított debreceni tudományegyetem és létrejött Szegeden és Pécsen két új tudományegyetem, így a kisebb területű Magyarországon már négy egyetemen lehetett orvosi tanulmányokat folytatni. A három vidéki tudományegyetem orvosi fakultásai mindenütt felvették a nőhallgatókat, így 1922 után a budapesti orvosi kar gyakorlata egyre tarthatatlanabbá vált. 1923 tavaszán a Feministák Egyesülete fordult a miniszterhez azzal a kéréssel, hogy orvosolja ezt az igazságtalan helyzetet. Beadványukban helyesen állapították meg, hogy „az orvosi gyakorlat egyes ágaiban, így a nőgyógyászatban és a gyermekgyógyászatban a nők munkája nélkülözhetetlen, s így visszautasításuk nemcsak a jog és méltányosság szempontjából súlyos sérelem, de gyakorlati szempontból is káros”. Csaknem ezzel egyidőben kérte a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége is a minisztert a nőhallgatók felvételét korlátozó intézkedések megszüntetésére. A budapesti orvosi karon ezeket az előterjesztéseket mindig Hoór Károly egyetemi tanár véleményezte, és igen konzervatív álláspontja sokáig többségi vélemény maradt, bár a kar tanárai között ebben az időben is voltak olyanok, akik egyetértettek a nők felvételével. A konzervatív többség egyébként azt is sérelmezte, hogy az újonnan alakult szegedi, de különösen a pécsi egyetemre nagyobb számban vettek fel nőhallgatókat, anélkül, hogy felvételit politikájukat a budapesti orvosi karral egyeztetették volna. A

forrásokból érezhető, hogy a húszas évek első felében a budapesti orvosi kar tanárainak egy része sérelmezte a korábbi kizárólagos szerep elvesztését, az orvosképzés ilyen mértékű decentralizálását. Ennek a nézetnek annyi alapja volt, hogy miközben a kormány jelentős összegeket költött a vidéki orvosi fakultások fejlesztésére, a fővárosban erre már nem jutott elég pénz. Feltehetően ez is közrejátszott a kar rendkívül merev felvételi politikájának fenntartásában. A kar annyira ragaszkodott reakciós, 1919-es határozatához, hogy még 1925 végén is megtagadta olyan hallgató-nők indexének aláírását, akik ugyan a bölcsészkarra iratkoztak be, de orvoscari előadásokat látogattak, hogy így kerüljék meg az őket kizáró intézkedéseket.

Az orvosi kart végül is miniszteri rendelet kényszerítette felvételi rendjének módosítására. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter 1926. augusztus 6-án kiadott rendeletében leszögezte, hogy az orvosi kar a két utolsó tanévben még annyi hallgatót sem vett fel, amennyit a numerus clausus szerint felvehetett volna. Így még a jelentkezők magas számával sem lehet indokolni „a Karnak szabályokba ütköző és törvényt sértő eljárását”. A miniszter egyben elrendelte, hogy az 1926/27-es tanévtől kezdve a budapesti orvosi karra jelentkező nőket, a szabályok adta keretek között újra fel kell venni.

Ezzel az intézkedéssel végleg lezárult a nők egyetemi tanulmányainak kérdése a budapesti tudományegyetem orvosi fakultásán.*

Zusammenfassung

In den 1890er Jahren wurde das Ansuchen der Frauen zu den Universitätsstudien nur in wenigen europäischen Ländern zurückgewiesen. Im Jahre 1894 wurden die Professoren der Budapester Medizinischen Fakultät vom Kulturminister zu einer Stellungnahme bezüglich der Universitätsausbildung der Frauen aufgefordert. 1895 erschien die Anordnung darüber, dass die Aufnahme einer Studentin in jedem Fall von einer ministeriellen Bewilligung abhängig sei, und nur aufgrund der Proposition des Lehrkörpers. An der medizinischen Fakultät war am Anfang der 1910er Jahren die Zahl der Studentinnen auf 5–6 Prozent gestiegen. Diese Zahl erhöhte sich während des Krieges. Am Anfang der 1920er Jahren wurde die Aufnahme der Frauen auf die medizinische Fakultät in Budapest beschränkt, in der Provinz (Szeged, Pécs, Debrecen) dagegen wurden mehrere aufgenommen. Die aufnahmebeschränkenden Massnahmen wurden mit der am 6. August 1926. erschienenen Anordnung des Ministers des Religion- und Unterrichtswesens gestrichen.

IRODALOM

Nagyné Szegvári Katalin — Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken. I. Felsőoktatástörténeti kiadványok.* 4. Bp. 1976.

Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. *Felsőoktatástörténeti kiadványok.* 1. Bp. 1969.

Jáki László: Nőhallgatók részvétele a felsőoktatásban 1894–1941. *Demográfia* 1962, 2. 219–228.

Ósy József: Nőhallgatók az egyetemeken és főiskolákon. *Statistikai Szemle* 1969, 6. 590–597.

LÁSZLÓ SZÖGI, D. Ph.

Archives of the Eötvös Loránd University

H-1083 Budapest, Kun Béla tér 2.

* A cikkhez felhasznált levéltári források a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárában találhatóak: Az orvostudományi kar tanácsulési jegyzőkönyvei; 1895/96–1925/26 tanévek. — Az orvostudományi kar dékáni hivatalának iratai: 663/1895–96, 2000/1912–13, 3522/1914–15, 6508/1914–15, 4966/1915–16, 4196/1919–20, 7353/1919–20, 8413/1920–21, 5112/1922–23, 2267/1923–24, 2906/1923–24, 1620/1924–25, 2082/1925–26, 3707/1925–26, 6747/1925–26. sz. iratok.

CONTRIBUTION OF DR. ODO BUJWID TO THE DEVELOPMENT OF ESPERANTO

EUGENIUSZ KUCHARZ

Espерanto — an international, artificial language was created by Polish physician Lewis Lazarus Zamenhof (1859—1917) in 1887. The creation of Esperanto was connected to the idea of mutual cooperation and understanding of people from various countries. A few years after creation of Esperanto, the new international activity came into being, i. e. Esperanto movement. The basis of the movement was an international language which gave opportunity to literary, professional and social contacts among people.

Dr. Zamenhof, creator of Esperanto, popularized the language, mostly among his colleagues. A lot of the first Esperantists were physicians from various countries. One of them was Odo Bujwid — an eminent Polish microbiologist.

Odo Felix Bujwid was born on the 30th of November 1857 in Vilna. His father was a participant of the Polish Insurrection for independence against Russia in 1863 („The January Insurrection”), and was arrested. In 1866 the family Bujwid moved to Warsaw, and lived under very poor conditions. Primary and secondary school Bujwid passed in Warsaw. In 1872 his parents died and Odo's family was worse off then earlier. The fifteen years old Odo Bujwid had to work for keeping himself and his younger sisters. Under extremaly difficult conditions, working as crammer, he prepared for secondary school finals and in 1879 entered the Faculty of Medicine of the University of Warsaw [34, 35, 36].

He was found as talented student and decided to study microbiology, the new fascinating discipline at those times. In the years of Bujwid's university studies the famous discoveries of Robert Koch and Louis Pasteur were carried out. Bujwid's fascination to these scientists was realized in his futher studies in Berlin and Paris [27, 28, 29, 32, 33].

Bujwid was the first who established the institute for inoculation against rabits in Poland, and it was the first institute founded out of France. Bujwid's institute was opened in Warsaw in 1886 [8, 9]. He was also the founder of the first bacteriological laboratory in Poland (1885), and he organized there training courses for Polish physicians in bacteriology [34, 35].

Bujwid improved the method for preparation of tuberculin. In 1885 he introduced the term “tuberculin”. This finding is frequently attributed to Robert Koch [13, 14, 17, 18, 21, 22, 23].

In 1893, Bujwid got a post of head of the Department of Hygiene and Bacteriology at the Jagiellonian University in Cracow. In this year he created the laboratory for production sera and vaccines [15]. Rest of his creative life he passed in Cracow. He travelled frequently abroad, attended numerous congresses and was an active and progressive in social affairs [5, 6]. Bujwid published nearly four hundred of papers [10, 11, 40].

Odo Bujwid died on the 26th of December 1942 in Cracow, at time of terrible nazi occupation [12, 37].

The contacts of Bujwid with Zamenhof began probably during their university studies. Zamen-

Fig. 1. Odo Bujwid (photo about 1937). From the collection of Bujwid Memorial Museum in Cracow.

hof studied medicine in Warsaw (1881—1885) and they studied four years together. It is possible that they became friends and Zamenhof as the university student inspired Bujwid to the activity for the international language.

In short time after the publication of the first handbook of Esperanto the language became popular. The first Esperanto newspaper was published in Nürnberg in 1893 and the first Esperanto-club was founded in Nürnberg in 1888. The first world congress of Esperantists took place in 1905 in Boulogne sur Mer. From this year world congresses (so-called "Universala Kongreso") were organized yearly.

The 8th World Esperanto-Congress (La Oka Universala Kongreso) was held in Cracow, August 11th — 18 th, 1912. The meeting was attended by 948 participants from 28 countries. It was the last Congress in which take part the creator of Esperanto — Dr. Zamenhof. The Congress was organized in the 25th anniversary of the language creation.

Odo Bujwid was actively involved into Esperanto movement. In 1912 he took the post of the president of the organizing committee. Congress in Cracow was found very successfull. The cultural program — integral part of the meeting included presentation of opera "Halka" by Stanislaus Moniuszko and theater performance of "Mazepa" by Julius Slowacki both in Esperanto version

ODO BUJWID.

PROFESORO DE JAGELONA UNIVERSITATO EN KRAKOVO

KVIN PRELEGOJ PRI BAKTERIOJ

SKIZO PRI ĜENERALAJ PRINCIPAJ
DE BAKTERIOLOGIO EN APLIKO

AL INFEKTAJ MALSANOJ

KUN ALDONO DE REMARKOJ

PRI SERUMOJ KURACAJ

INOKULOJ PROFILAKTIKAJ

KAJ DESINFEKTADO

KUN TABELO DE PROPRAJ MIKROFOTOGRAFIAJ SURPRENOJ.

ESPERANTIGIS EMIL OEFFELER.

KRAKOVO 1912.

ĈEFTENEJO: GEBETHNER & K-^{io} EN KRAKOVO.

Fig. 2. Title page of “Kvin prelegoj.....” by Bujwid. From the collection of the Jagiellonian Library, Cracow.

DE L'HIGIENO DE JAGELONA
UNIVERSITATO EN KRAKOVO

ODO BUJWID
PROFESORO DE JAGELONA UNIVERSITATO EN KRAKOVO

La apliko
de radioj ultraviolaj al
sterilizo de l'akvo

KRAKOVO 1912.

Fig. 3. Title page of "La apliko....." by Bujwid. From the collection of the Jagiellonian Library, Cracow.

La Instituto de l'Higieno de Jagelona Universitato en Krakovo.

**PLUAJ EKSPERIMENTOJ PRI LA DESINEKTADO
PER DILUITA ALKOHOLO.**

PREZENTIS

ODO BUJWID

PROFESORO DE JAGELONA UNIVERSITATO EN KRAKOVO.

Komence de l'kuranta jaro mi publikigis komune kun kolego Szulc verkitan disertacion,¹⁾ en kiu mi prezentis la rezultojn de l'agado de 500/0 alkoholo por la desinfektado de la supraĵo de l'manoj. Mi akcentis tiam, ke oni devas turni pli zorgan atenton al la eraro, kiu sufiĉe ĝenerale estas farata: oni uzas alkoholon fortan, kiu estas en tiu ĉi rilato tute senvalora, oni ankaŭ aplikas senbezone aliajn rimedojn, kiel sublimaton k. t. p. kiujn oni devis delonge forigi de la desinfektantaj rimedoj kiel senvalorajn, aŭ eĉ malutilajn.

Ĝis nun ekzemple ni uzas tiajn rimedojn kiel lisoformo, kiu ne posedas desinfektajn proprecojn kompare kun diluita alkoholo, 30/0 fenolo, 20/0 lisolo, 10/0 lisokloro aŭ klormetakresolkalio.

La uzado de la diluita alkoholo por la desinfekto ne estas nova. Epstein, Bertarelli, Ahlfeld rekomendis tiun rimedon kiel perfekte desinfektantan. Mikulicz estis unu el tiuj, kiuj malgraŭ granda aliloke montrata kriticismo enkondukis la aplikadon de alkoholo sur eraran vojon.

Ni povas opinii, ke ĝuste la aŭtoritato de Mikulicz estis la kaŭzo de tio, ke oni aplikis alkoholon en malgusta maniero. Mikulicz rifuzis atribui al alkoholo proprecojn desinfektajn konsiderante ĝin kiel rimedon, kiu nur fiksas kaj koaguligas. Ĝi estis

¹⁾ Gaz. lekarska (Gazeto kuracista) Nr. 6, 1912.

Fig. 4. Title page of "Pluaj eksperimentol....." by Bujwid. From the collection of the Jagiellonian Library, Cracow.

[30]. The opera performance was the first one presented in Esperanto in the world [20]. The excursion to old salt-mine in Wieliczka and Zakopane Spa were enjoyed by the participants.

During the Congress the meetings of Esperantist-physicians and scientists took part. Bujwid was elected the vice-president of International Association of Scientist-Esperantists (Internacia Scienca Asocio Esperantistoj) [7].

Participants of the Congress were received the first handbook of microbiology printed in Esperanto. The book by Bujwid, entitled "*Five lectures on bacteria.*" An essay on general basis of bacteriology as applied to in infections diseases with additional remarks on treatment with sera, prophylaxis with inoculation and disinfection was translated in to Esperanto by Bujwid and Dr. Emil Pfeffer — the famous physician-Esperantist [1]. The Bujwid's book was a famous handbook for the first time published in Polish language in 1887 and a few times re-edited as well as edited in Russian language.

Odo Bujwid also prepared other books on medicine in Esperanto. He was the author of: "*La apliko de radioj ultraviolaj al sterilizo de l'akvo*" ("Application of UV-rays in sterilization of water"), Cracow 1912 and "*Pluaj eksperimentoj pri la desinektado per diluita alkoholo*" ("Further experiments on disinfection with diluted alcoholic solutions"), Cracow 1912 [2, 3].

Odo Bujwid introduced a few colleagues into Esperanto movement, some of them took part in the organization of the congress: Dr. Stefan Mikolajski, Dr. Chramiec, Dr. Dubrowich. After the Cracow Congress in 1912 Odo Bujwid was very active in Esperanto movement. He took part in various meetings and congresses.

Bujwid was an active participant of Esperanto movement in Poland. He was the president of the Polish Federation of Esperanto Societies (Tutpola Federacio de Esperanto Societoj). He was elected to this post during the First Polish Congress of Esperantists (La Unna Tutpola Esperanto-Kongreso) held in Cracow in 1922. The Congress was organized by Bujwid [38]. In 1924 Bujwid organized the congress for unity of the various Esperanto organization founded in Poland.

A new organization: Polish Congress of Esperanto Delegates (Pola Esperanto Delegitaro) was founded and Bujwid was elected the president of this association. He was the editor-in-chief of the journal "*Pola Esperantisto*" ("The Polish Esperantist") as well as orranged lectures in Esperanto in the Polish Radio [25]. He was also active in the international Esperanto movement. He was honorary member of the World Esperanto Association (Universala Esperanto-Asocio), International Association of Scientist-Esperantists (Internacia Scienca Asocio Esperantistoj) and Tutmonda Esperantista Kuracista Asocio (Worlds Association of Physicians-Esperantists.) He was also the vice-president of this organisation (1913—1914). In 1938 Bujwid published a famous paper on application of Esperanto to medicine [4].

As a tribute to Bujwid's contribution to science and Esperanto the great Esperanto poet Kolomoj Kalocsay (also physician) dedicated Bujwid the following short Esperanto poem:

*Bujwid — kun monde fama scio,
Prelegas kaj eksperimentas,
Ke por ni agas li kaj sentas,
Fieras rajte Polonio.*

*Nin pri l'bakteriologio
Li en libreto orientas,
Bujwid — kun monde fama scio,
Prelegas kaj eksperimentas.*

*Per sago kaj reputacio,
Movadon polan li cementas,
Ho kiam seron li inventas
Del'kontrauverda bakterio?*

Bujwid — kun monde fama scio.

The last, tragic days of Bujwid also connected with Esperanto. Nazi occupants controlled his house and the eighty-five years old scientist was examined because the occupant soliders found Esperanto books in Bujwid's house. Esperanto as language created by a jewish phisician were prohibited under Nazi occupation.

It is very difficult to summarize the all facts of contribution of Odo Bujwid to Esperanto. It is possible that some documents are still unknown and this aspect of Bujwid's achievement needs further studies.

ADDENDUM

The New Discovered Letter of Dr. Lewis Lazarus Zamenhof to Dr. Odo Bujwid.

The life and achievements of Dr. Lazarus Lewis Zamenhof — the creator of Esperanto was a subject of numerous books and papers. His works and correspondence were edited as well [19, 24, 26, 39].

The aim of the present addendum is to publish still unknown letter of Dr. Zamenhof send from Warsaw to Dr. Bujwid (Cracow) in 1916. The original of this letter was found in the Bujwid Memorial Museum in Cracow. The letter referred to the death of Dr. Alexander Zamenhof (1877—1916) — the younger brother of L. L. Zamenhof. He was collaborator of Esperanto medical journal "*Internacia Medicina Revuo*". He died as colonel in Russian army in Dinaburg. The letter was written in German and his original text is as following:*

I wish to acknowledge my thanks to Mr Czesław Odo Mostowski, for kind sending me the photocopy of the letter, and to Mrs Helen Julska for valuable remarks on the german text of the letter.

*D^{ro} L. L. Zamenhof
Varsovio, str. Królewska 41*

23/X. 1916

Lieber Kollege!

*Ich habe Ihren Brief v. 10/X. erhalten und ich drücke Ihnen und den anderen Freunden—
Esperantisten meinen innigsten Dank aus für Ihr Mitgefühl anlässlich [?] meines Bruders Alexander. Ich bitte Sie mir freundlichst mitteilen zu wollen, aus welcher Quelle Sie die Nachricht haben, denn ausser eine Zeitungs-Notiz, die wir in einer hiesigen Zeitung gelesen haben und die den Galizischen Blättern entnommen sein soll, — haben wir bis jetzt direkt keine Nachricht erhalten, und wir wissen nicht, woher die Zeitungs-Notiz stammt. Wenn Sie die Möglichkeit haben, mir irgend welche Information zu erteilen, werde ich Ihnen sehr dankbar sein.*

*Ihr ergebener
Zamenhof*

*Acknowledgements

Dr. L. L. Zamenhof

Varsovio, str. Długa 14-15. 10/10/1916

23/10/1916

23/10/1916

Lieber Kollege!

Ich habe Ihren Brief v. 10/10
erhalten; und ich drücke Ihnen
und den anderen Freunden-Logo
meinen herzlichsten
Gruß und für Ihr Mitgefühl
anlässlich meines Bruders Alexander.
Ich bitte Sie, mir freundlicher
mitteilen zu wollen, aus welcher
Quelle Sie die Nachricht
haben, denn außer einer Zeitung
Notiz, die wir in einer hiesigen

Fig. 5. Letter of Zamenhof to Bujwid. From the collection of Bujwid Memorial Museum in Cracow.

Összefoglalás

Az esperantó nyelvet L. L. Zamenhof lengyel orvos teremtette meg 1887-ben, és néhány év múlva már esperantó mozgalom foglalkozott kiművelésével és elterjesztésével. Zamenhof elsősorban saját kollégái körében népszerűsítette az esperantót, ezért első művelői között igen sok volt az orvos. Közéjük tartozott Odo Felix Bujwid (Vilna, 1857 — Krakó, 1942), a kiváló mikrobiológus. 1893-tól kezdve a krakkói Jagelló Egyetem Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézetének volt vezetője. A szerzők orvosi tevékenysége mellett elsősorban esperantista működését tárja fel.

REFERENCES

1. Bujwid, O.: *Kvin prelegoj pri bakterioj*: Skizo pri generala principoj de bakteriologio en apliko al infektoj malsanaj kun aldono de rimarkoj pri serumoj, inokuloj profilaktikaj kaj desinfektado. (Five lectures on bacteria. An essay on general basis of bacteriology as applied to infectious diseases with additional remarks on treatment with sera, prophylaxis with inoculation and disinfection). Cracow 1912.
2. Bujwid, O.: *La apliko de radioj ultraviolaj al sterilizo de l'akvo*. (Application of UV-rays in sterilization of water). Institute of Hygiene, Jagiellonian University, Cracow 1912.
3. Bujwid, O.: *Pluaj eksperimentoj pri la desinektado per diluita alkoholo*. (Further experiments on disinfection with diluted alcoholic solutions). Institute of Hygiene, Jagiellonian University, Cracow 1912.
4. Bujwid, O.: Międzynarodowy język lekarski. (International medical language). *Medycyna współczesna* 1938, 4, 662.
5. Chromiczewski, J.: Odon Bujwid. *Acta Microbiologica Polonica*, 1960, 60, 9—32.
6. Chrząściejewski, A.: Odon Bujwid — pionier mikrobiologii polskiej i działacz społeczny. (Odon Bujwid — the pioneer in Polish microbiology and social worker). *Przegląd Lekarski* 1969, 28, 782—784.
7. Courtinat, L.: *Historio de Esperanto*. (History of Esperanto). Bellerive-sur-Allier 1968.
8. Czerwiński, A.: Odo Bujwid — polski Pasteur. (Odon Bujwid as Pasteur in Poland). *Gazeta Krakowska* 1958, 30, 4.
9. Dratwer, I.: Prof. dr. Odo Bujwid. W 100-lecie urodzin. (Professor Odo Bujwid. The centenary of his birth). *Problemy* 1957, 13, 908.
10. Drobner, B.: Fanatyk nauki. (Enthusiast of science). *Problemy* 1954, 10, 501.
11. Dzierzanowski, R.: O. Bujwid. *Slużba Zdrowia* 1962, 14, 8.
12. Gołbowa, B.: Odon Bujwid. *Przegląd Lekarski* 1945, 1, 165—166.
13. Hodakowski, T.: W setną rocznicę urodzin dr-a Odo Bujwida. (On centenary of the birth of Dr. Odon Bujwid). *Echo Krakowskie* 1957, 280, 2.
14. Jastrzębski, T.: Sylwetki twórców mikrobiologii polskiej, stosowanej, ludzkiej i weterynaryjnej. Prof. dr Odo Bujwid. (Figures of creator of human and veterinary, applied microbiology in Poland). *Nowiny Weterynaryjne* 1973, 4, 393—395.
15. Kasprzak, M.: Pionierzy higieny w Polsce. (Pioneers of hygiene in Poland). *Slużba Zdrowia* 1951, 25, 4.
16. Kordylewski, L.: Odo Bujwid pioniro bakteriologii esperantisto. (Odo Bujwid — the pioneer in bacteriology and Esperantist). *Pola Esperantisto*, 1980, 4, 7 and 12.
17. Kucharz, E.: Odo Bujwid — the pioneer in microbiology in Poland. *XXVI International Congress of the History of Medicine*, Plovdiv 1978, Abstracts, p. 247—248.
18. Kucharz, E.: Odo Bujwid — the pioneer in microbiology in Poland. *XXVIe Congrès International d'Histoire de la Médecine, Actes du Congrès*, vol. II, Sofia 1981, p. 128—129.
19. Ludovikito — Ito Kanzi.: *Iam kompletigota plena verkaro de L. L. Zamenhof*. (The complete works of L. L. Zamenhof). Kameoka 1973.
20. Moniuszko, S.: *Halka (opera with libretto by Wolski)*, translated to Esperanto by A. Grabowski, Paris 1912.
21. Mostowski, J.: *Tuberkulina i jej przygotowanie*. (Tuberculin and its preparation). *Przegląd Lekarski* 1950, 7, 288—290.
22. Mostowski, C. O.: Co zrobiłem? (What have I done?) *Przekrój* 1983, no. 1977, p. 18—19.
23. Mostowski, J. — Dydak, J. — Żizka, Z.: Odon Bujwid jako badacz prętka gruźlicy. (Odon Bujwid as the investigator of Mycobacterium tuberculosis). *Gruźlica* 1964, 32, 387—398.

24. Oberrrtman, A. — Jung T.: *La lastaj tagoj de dr-o L. L. Zamenhof*. (The last years of Dr. L. L. Zamenhof). Warsaw 1921.
25. Opoka, W. — Kucharz, E.: Vivo kaj agado de Odo Bujwid — Pola kuracisto kaj esperantisto. (Live and achievements of Odo Bujwid — the Polish physician and Esperantist). *III. Internacia Medicina Esperanto Konferenco*, Ruse 1981, Sciencaj prelegoj, p. 160—165.
26. Privat, E.: *Vivo de Zamenhof* (Life of Zamenhof). Dresden 1920.
27. Przybylkiewicz, Z.: Odo Bujwid. In: *Sześćsetlecie medycyny krakowskiej*. Academia Medica Cracoviensis, Cracow 1963, vol. 1, p. 265—280.
28. Przybylkiewicz, Z.: Odo Bujwid. *Polski Tygodnik Lekarski*, 1965, 20, 194—195.
29. Przybylkiewicz, Z.: Odo Bujwid. *Postępy Mikrobiologii*, 1968, 2, 9—12.
30. Slowacki, J.: *Mazepa* (tragedy in five parts), translated to Esperanto by A. Grabowski, Paris 1912.
31. Szaflarski, J.: Odo Bujwid pionier polskiej mikrobiologii lekarskiej i weterynaryjnej. (Odo Bujwid — pioneer of Polish medical and veterinary microbiology). *Medycyna Weterynaryjna*, 1962, 28, 705—707.
32. Szpilczyński, S.: Kontakty Odon Bujwida z Ludwikiem Pasteurem. (Contacts of Odo Bujwid and Louis Pasteur). *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 1973, 18, 811—812.
33. Szpilczyński, S.: Odon Bujwid, premier disciple de Pasteur en Pologne. (Odo Bujwid — the first pupil of Pasteur in Poland). *Histoire des Sciences Medicales*, 1973, 7, 346—348.
34. Ślopek, S.: Setna rocznica urodzin pioniera polskiej mikrobiologii Odon Bujwida (Centenary of the birth of Odo Bujwid — the pioneer in microbiology in Poland). *Postępy Higieny i Medycyny Doświadczalnej*, 1957, 11, 489—490.
35. Ślopek, S.: In commemoration of the centenary of the birth of Odo Bujwid, Polish pioneer in bacteriology and hygiene. *Polish Medical History and Science Bulletin*, 1959, 2, 35.
36. Toporowicz, K.: Prof. dr. med. Odo Feliks Karol Bujwid. (Professor Odo Felix Carol Bujwid). *Wychowanie fizyczne i sport*, 1972, 16, 119—120.
37. Walter, F.: Zmarli podczas wojny profesorowie i docenci Wydziału Lekarskiego (Professors and Associate Professors of the Medical Faculty who died during the war). In: *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939—1945*, Cracow 1946, p. 55—60.
38. Wiesenfeld, E.: Bujwid Odo. In: *Enciklopedia de Esperanto*. Budapest 1933, p. 72—73.
39. Zamenhof, L. L.: *Verkaro*. Leipzig 1929.
40. Zechenter, W.: Wielkie muzeum w małym pokoju. W 30-lecie śmierci prof Odon Bujwida. (The great museum in a small room. On the 30th anniversary of the death of Professor Odo Bujwid). *Życie literackie*, 1972, 22, 12.

EUGENE J. KUCHARZ, D. M., D. Ph.
Milwaukee County Medical Complex
8700 West Wisconsin Avenue
Milwaukee, Wisconsin 53226 USA

LÉS ÉCOLES SCIENTIFIQUES DANS LA MÉDECINE BULGARE APRÈS L'ANNÉE 1918

MILADIN APOSTOLOV

Le développement des connaissances scientifiques ne peut être compris et, dans un certain sens, dirigé et programmé, qu'en étudiant les causes de la naissance des écoles scientifiques, les relations entre elles, l'organisation de la collaboration scientifique des équipes de recherche, le rôle des facteurs stimulants ou empêchant tous ces processus.

Le rôle des équipes scientifiques augmente tout particulièrement dans les conditions de la révolution scientifique et technique, lorsque le lien entre la science et l'activité pratique ou la production devient tellement important.

Nous prétendons catégoriquement nous distinguer de ceux, qui essaient d'expliquer le développement des connaissances scientifiques uniquement par l'apparition, l'évolution et la succession des écoles scientifiques. Tout en les estimant hautement nous ne désirons pas déprécier le rôle, la contribution et l'importance des équipes de recherche ou des savants isolés, qui se trouvent hors d'eux.

Nous sommes arrivés à une définition, qui reflète nos conceptions sur l'école — équipe de recherche, qui comprend obligatoirement les éléments suivants: 1. Le „leader” — un ou plusieurs, qui génèrent des idées et dirigent les recherches de l'école scientifique; 2. Des apports scientifiques essentiels du dirigeant ou de ses collaborateurs (des propres théories scientifiques, des principes, des vues, des méthodes de traitement ou de laboratoire), qui sont admis et appliqués dans le pays et à l'étranger; 3. Une autorité publique de l'équipe dirigeante et du groupe de recherche; 4. L'existence d'élèves et de successeurs, la prise de soins pour la formation de jeunes cadres scientifiques et pour la continuité de générations de l'école scientifique; 5. Une signification sociale des problèmes scientifiques, c'est à dire, que les problèmes élaborés correspondent aux intérêts et aux besoins de la société; 6. Une association des principes et des méthodes de l'équipe de recherche; 7. Un style de travail caractéristique; 8. Des relations internes et externes efficaces, afin d'obtenir une information scientifique contemporaine et complète.

Nous nous sommes limités à explorer la naissance et l'évolution des écoles scientifiques de médecine en Bulgarie après la création de la Faculté de Médecine à Sofia en 1918, à éclaircir l'influence des écoles scientifiques et des savants européens sur les directeurs de ces écoles, à suivre la formation des idées scientifiques dirigeantes (paradigmes) de chaque école scientifique, à systématiser ses résultats, à tracer les directions et les problèmes les plus importants de l'école, à analyser l'oeuvre du directeur sur le plan scientifique, à rechercher des preuves témoignant du prestige national et international de l'école, à analyser les qualités personnelles du „Leader”, les effets du travail de recherche sur la pratique clinique et sur la santé publique, l'influence qu'exercent les structures socio-économiques et socio-politiques sur les équipes scientifiques.

On peut déterminer deux périodes dans le développement des écoles scientifiques de médecine en Bulgarie: la période capitaliste, entre les années 1918—1944, lorsqu'on pose les fondements de plusieurs branches des sciences médico-biologiques — les premières chaires, cliniques, instituts

et équipes scientifiques sont formés, et la période socialiste, à partir de l'année 1944 jusqu'à nos jours, qui se caractérise par l'agrandissement des écoles scientifiques déjà fondées, par les relations étroites, existant entre leur activité et la pratique, par l'important support matériel et moral dont elles jouissent, par l'élargissement de leur base matérielle et technique, par l'apparition de nouvelles écoles et par l'introduction des produits de la révolution scientifique et technique.

Le nombre général des écoles scientifiques étudiées et non-étudiées (supposées) dans le domaine des sciences médico-biologiques, d'hygiène, cliniques et de la stomatologie dépasse vingt cinq.

Nous avons porté la plus grande attention aux „leader”, à leur oeuvre scientifique dirigeante et unifiante, à leurs résultats, à leur méthode de travail etc.

Le fondateur de l'école scientifique de biologie en Bulgarie, l'académicien *Methodi Popov* (1881—1954) est membre de „Léopoldine” à Halle, de l'Académie des sciences de Bulgarie et de plusieurs d'autres sociétés scientifiques. Dans le domaine de la biologie, ses collaborateurs (dont l'actuel Ministre de la Santé publique — R. Popivanov, V. H. Valtchanov etc.) et lui, jouissent d'une célébrité mondiale, grâce à l'élaboration de la doctrine de stimulation des fonctions vitales. Nous désirons souligner spécialement, que le biologiste et physicien hongrois P. Gurko déclare, que son compatriote Fecher a confirmé les conception de Methodi Popov par de multiples expérimentations au cours de plusieurs années.

Il est l'élève du célèbre biologiste allemand Richard Hertwig de Munich et de l'école biologique allemande, tout en subissant en même temps l'influence favorable de l'école biologique française. Il ne faut pas négliger le fait que Methodi Popov se comportait de façon critique envers la génétique de Mitchurin—Lissenko et envers la vulgarisation décrétée de certaines idées scientifiques, ce qui prouve, à notre avis, l'esprit créateur de son activité et explique la réalisation de ses succès indéniables.

Dans le domaine de la microbiologie, une école scientifique est fondée par *Vladimir Marcov* (1883—1962), qui fait ses études et sa spécialisation en Allemagne. Grâce à leurs découvertes, le leader et ses élèves jouissent d'une célébrité mondiale — ils découvrent de nouvelles espèces de microorganismes, ils créent la doctrine des subanticorps, ce qui représente une priorité importante de la science médicale bulgare, ils découvrent les antibiotiques volatils, ils élaborent une technologie originelle pour la production de la pénicillinase etc. Les résultats de ses recherches trouvent place dans plusieurs livres et manuels fondamentaux de microbiologie, édités en langue allemande, française et hongroise.

Dans le domaine de la morphologie et plus spécialement de la histologie et de l'embryologie, l'école scientifique est fondée par l'académicien *Assen Hadjiolov* (né en 1903). Il est membre de plusieurs sociétés et académies des sciences, y compris l'Académie hongroise des sciences (depuis 1953), il devient docteur honoris causa de l'Université de Médecine de Budapest (depuis 1969). L'académicien A. Hadjiolov et ses collaborateurs (G. Jordanov, P. Petcov, Iv. Georgiev etc.) contribuent à l'enrichissement de presque tous les domaines de la histologie et de l'embryologie et ils deviennent célèbres dans le monde entier en élaborant une classification originelle des tissus et une théorie entière sur la structure tissulaire et organoïde des organismes vivants; ils élaborent les problèmes théoriques, expérimentaux et méthodiques de la histochimie et de la histophysiologie des lipides etc. Ses recherches sur l'analyse lumineuse des cellules et des tissus sont les premières dans la science.

Le fondateur de la physiologie bulgare, l'académicien *Dimitar Orachovatz* (1892—1963) est aussi le fondateur et le dirigeant de la première école scientifique de physiologie. Il débute dans le domaine de la science avec une grande réalisation scientifique, liée au nom de son professeur Joseph Barcroft (Cambridge) — la découverte de la fonction de réservoir de la rate (en collaboration avec Barcroft et Weiss). Parmi les savants qui apprécient hautement les contributions de D. Orachovatz est aussi l'investigateur hongrois Szentágothai.

Dans le domaine de l'hygiène, les savants bulgares n'arrivent pas à fonder d'école scientifique.

Les plus nombreuses écoles scientifiques sont fondées dans le domaine des sciences cliniques, mais nous n'en avons exploré que trois — celle de Paraskev Stoyanov, celle de Luben Popov et celle de Guéorgui Ousounov.

Paraskev Stoyanov (1871—1940) fonde une école scientifique dans le domaine de la chirurgie bulgare immédiatement après, 1918.

Les bases de la dermatologie et de la vénérologie en Bulgarie sont posées par Bogomil Béron mais c'est *Luben Popov* (1891—1975) qui réussit à fonder une école scientifique solide aux apports scientifiques importants. Le leader détermine des unités nosologiques distinctes, admises en Bulgarie et à l'étranger (syndroma cataracto-comedonicum congenitale, le symptôme du Popov chez le psoriasis etc.), élabore le problème de la réactivité de la peau, améliore la terminologie de la dermatologie clinique et crée une classification originelle des dermatoses. Ses collaborateurs réalisent de succès importants dans le domaine de la mycologie (V. Balabanov), des cancers de la peau et des états précancéreux (Kr. Balabanov) etc. La méthode de Popov pour le traitement de la maladie de Düring juit d'une grande popularité. Le leader établit de nombreux contacts avec des savants de tous les pays, y compris avec F. Földvári de Budapest.

L'académicien *Guéorgui Ousounov* (1904—1971) est le fondateur d'une école scientifique de psychiatrie et neuropathologie (qui ne prétend pas d'être la première ou l'unique). Ses collaborateurs (S. Bojinov, K. Zaimov, Iv. Temcov, Iv. Guéorguiev, Chr. Christosov, Vl. Ivanov, B. Jordanov, V. Milev etc.) et lui, étudient les psychoses causées par des intoxications en aboutissant à des conclusions originelles, déterminant une nouvelle forme clinique de l'encephalopathie causée par l'alcool, effectuent avec succès des recherches étiologiques sur la panencéphalite hyperkinétique progressive et enfin, ils examinent à fond les maladies inflammatoires du système nerveux. Les conceptions de G. Ousounov et son travail sur les psychoses causées par l'atébrine, deviennent populaires dans les pays occidentaux, après leur inclusion dans „L'histoire mondiale de la Psychiatrie” (World History of Psychiatry, New York, 1975, p. 381).

En conclusion nous allons mentionner que:

La plupart des leaders des écoles scientifiques de la médecine bulgare possèdent une conception scientifique matérialiste qui évolue jusqu'au matérialisme dialectique en s'opposant aux conceptions idéalistes ou matérialistes-mécaniques qui dominaient dans la philosophie, en agissant contre les conceptions racistes ou eugéniques, en se différenciant du fonctionnalisme idéaliste dans la science, du technicisme et du biologisme de certaines écoles scientifiques de médecine en Allemagne.

Lors de la crise socio-économique, idéologique et scientifique au cours des années de la dictature fasciste (jusqu'à l'année 1944), le développement des écoles scientifiques est retardé et leur base matérielle s'aggrave. Après la victoire de la Révolution socialiste sont créées de nouvelles relations socio-économiques et un climat social et psychologique favorables au développement des écoles scientifiques.

L'histoire de la médecine bulgare se caractérise par l'existence d'une continuité bien marquée, par l'évolution logique des idées scientifiques et des relations étroites entre les savants des différentes générations.

Les premières écoles bulgares de médecine sont édifiées sur la base des chaires, des cliniques et des instituts de la Faculté de médecine de Sofia et, plus tard, aussi sur la base de l'Académie bulgare des sciences.

Les écoles scientifiques dirigent leur activité vers les besoins de la clinique et de la prévention des maladies, c'est à dire — vers la pratique clinique et ambulatoire et, dans certains cas (comme par exemple, l'écoles scientifiques de biologie et de microbiologie) — vers les besoins de l'industrie et l'agriculture.

Les représentants les plus remarquables des écoles de médecine biologique et clinique jouissent d'une grande autorité grâce à leurs réussites, liées aux besoins de l'État et du peuple, grâce à leur démocratisme et de leur patriotisme.

L'État socialiste stimule de façon matérielle et morale les écoles scientifiques. Dans les sept écoles que nous avons étudiées 15 savants sont des lauréats du Prix de Dimitrov.

L'influence exercée par les écoles scientifiques européennes avancées et les savants les plus remarquables sur les écoles bulgares que nous avons étudiées est forte et durable, surtout celle des écoles et des savants allemands, français, russe et anglais.

Les écoles scientifiques bulgares à leur tour ont exercés et exercent toujours une certaine influence sur les spécialistes, les savants et les écoles scientifiques de plusieurs pays d'Europe, d'Asie et d'Afrique.

L'intérêt de notre société à fonder des écoles scientifiques exige que les efforts des historiens de la science, et plus spécialement ceux de la médecine, soient dirigés de la façon la plus efficace, malgré les difficultés, vers la création des écoles, vers leur découverte à temps et leur stimulation et l'accélération de la genèse des écoles scientifiques, pour l'organisation optimale du travail des équipes scientifiques.

Összefoglalás

A tudományos ismeretek fejlődésében igen nagy szerepet játszanak a különböző iskolák, szakmai irányzatok, csoportosulások. A modern időkben egy elszigetelt tudós nem érhet el igazán nagy eredményeket. A szerző cikkének első részében kísérletet tesz arra, hogy a „tudományos iskola” ismérveit meghatározza általánosságban. Nyolc kritériumot sorol fel, majd ezek alapján sorra veszi a bulgáriai orvos-biológiai iskolákat 1918-tól. Két nagy korszakot különböztet meg. 1. Az 1918 és 1944 közötti ún. kapitalista korszakban az egyes szakági tudományok (mikrobiológia, dermatológia, fiziológia stb.) erőteljes fejlődésnek indultak Bulgáriában. 2. Az 1944 utáni korszakban a társadalmi-politikai változások segítették az orvostudomány fejlődését is. E két korszakon belül összesen 15 különféle orvosi iskolát különböztet meg, s ismerteti ezek legkiemelkedőbb képviselőinek munkásságát. Többek között Methodi Popov akadémikusét, Vladimir Markov mikrobiológusét, Paraskev Sztojanov sebészét, Georgi Uszunov neuropatológusét stb. E kiemelkedő személyiségek munkája és követőik, tanítványaik tevékenysége határozta meg az orvosi és biológiai tudományok fejlődését Bulgáriában 1918 és 1944 között.

MILADIN APOSTOLOV, Prof. D. M.
Medical Academy
Belo More st. 8.
Sofia 1527 Bulgaria

A KÍGYÓ MINT A GYÓGYSZERÉSZET ÉS AZ ORVOSLÁS SZIMBÓLUMA

WACŁAW JARONIEWSKI

Már évezredek óta foglalkoztatja az emberi képzeletet a kígyó alakja, amely egyszerre ébresztett rettegést és rémületet, bámulatot és megbecsülést. Fontos szerepet játszott a kígyó a mitológiában és a különböző népek mondavilágában is.

A kígyó csodaerejébe vetett hit főleg a kígyó testének más élőlényektől különböző formáján alapult. Vonzó, keskeny, fényes és átható szem és gyönyörűen színezett bőr jellemzi. Gyorsan, csendesen és folyamatos, formás mozgással jelenik meg, és váratlanul, hirtelen tűnik el. Időszakonként leveti bőrének külső rétegét, és akkor még gyönyörűbbnek, színesebbnek tűnik, mint azelőtt. Az ókorban azt hitték, hogy a kígyó ilyen módon megfiatalodik.¹ A mítoszokban a kígyónak hosszú életet és sokszor halhatatlanságot tulajdonítottak.

Mindig nagy tiszteletet és félelmet ébresztett a kígyóméreg meglepő ereje. Az egyszerű emberek ez is a kígyó természetfeletti erejében való hitre készítette. Már ősidők óta hirdették a mondákban, hogy a kígyó, ez a titokzatos lény, meg tudja menteni az emberek életét, vagy szenvedést és halált hozhat rájuk. A kígyó helyet kapott az istenek között, és idővel a bölcsesség szimbóluma lett: az orvoslás, tudás, gazdagság előrelátó, jótevő istenévé vált.

Az i. e. IV. évezred közepén és a III. évezredben a sumérok megalapították Dél-Mezopotámiában az általunk ismert legrégebbi civilizációt, ez jelentős hatást gyakorolt az ókori közel-keleti kultúrára.² A suméroknál kell keresni a kígyókultusz és e kultusz medicinával való kapcsolatának kezdetét. A fennmaradt írások tanúsítják, hogy a sumérok a kígyó bőrét és testének más részeit főhasználták a gyógyításban. Igen korai emlék az i. e. XXI. századból való gudeai váza, mely a sumér Lagosz város uralkodójáé volt (jelenleg a Louvre-ban őrzik). Ez két kígyóhoz hasonló sárkányt ábrázol, amelyek egy függőleges botra tekerednek. A kép Ningisszidát akarja szimbolizálni, az orvosok védőszellemét, aki az emberek egészségén őrökdi. Ezt az ábrázolást az évezredekkel későbbi Aesculapius-bot elődjének lehet tekinteni.³

Az az ókori hit, amely szerint a kígyó vissza tudja adni a fiatalságot, szintén a suméroktól származik. Sugalmazza ezt a babiloni Gilgames eposz. Gilgames a mítoszok szerint a sumér Uruk városának a vezére volt. Mikor menekülni próbált a halál elől, találkozott Utnapistimmal, aki éppen akkor menekült meg az özönvíztől, s tőle tudta meg, hogy a tenger fenekén van az „életadó növény”, amelynek lenyelése a megfiatalodást és a halhatatlanságot biztosítja.

Nagy fáradság árán sikerült megszereznie a növényt, amelyet magával vitt szülőföldjére, Uruk városába. Útközben leszállt egy kútba, hogy vizet vegyen, az „életadó növény” pedig a kút mellé tette. Ekkor a gonoszság istenei által küldött kígyó felfalta azt, s azóta fiatalodik meg időnként a kígyó ledobva bőrének külső rétegét.

¹ Schelenz, H.: *Geschichte der Pharmazie*. Hildesheim, 1962. 89.

² Bieliński, M.: *Zapomniany świat*. PIW, Varsó, 1969. 397.

³ Bieliński, M.: *Zapomniany świat*. PIW, Varsó, 1969. 397.

A közel-keleti népek mondáiban, vallásaiban nem kis szerepet játszott a kígyó, mint gonosz szellem, ám mint az emberi élet és egészség szimbóluma is. Babilonban és Asszíriában az Ilu-Siru-t (Kígyó isten-t) tisztelték, alakját határköveken és kastélyok, templomok bejáratánál helyezték el, hogy megölje a támadókat, és elkeresse a gonosz démonokat, akik legtöbbször kígyóbőrbe bújva hoztak rosszat az emberekre. Fontos helyet foglalt el a kígyó a babiloni mágiaiban is.

Sok más állattól eltérően a kígyó már a Biblia elején szerepel. Igaz, nem csapja be Évát, de átadta neki a „*lelki mérget*”⁴ „*A kígyó pedig minden mezei vadnál, melyet az Úr Isten teremtett vala, ravaszabb vala*” (Teremtés 3, 1–15). Így lett a kígyó a bibliai gonosz szimbóluma, ravasz és átkozott állat. A Biblia más alkalommal is említi a kígyót. Amikor Mózes és Áron engedélyt kér az izraelitáknak Egyiptomból való távozására, a fáraó előtt botot kígyóvá változtatnak (Exodus 7, 6–13).⁵ A mérges kígyók sok kellemetlenséget okoztak az Egyiptomból menekülő izraelitáknak. Marásuktól sok ember meghalt. A Biblia a gyógyítás lehetőségét is megadja a kígyónak. Az Úr parancsot adott Mózesnek, hogy öntsenek vörösrézből kígyót, és helyezték el a tábor bejáratánál egy oszlopon. Ha valakit megmárt a kígyó, és ránézett a rézből készült kígyóra, az meggyógyult. (Mózes IV. 21, 6–9).

Népszerű volt a kígyókultusz Egyiptomban is.⁶ Az ókori Egyiptom hitvilága nem volt egységes, eleinte majdnem minden városnak, falunak volt saját védőistene. Idővel, ha valamelyik város vezető szerepet kapott az országban, akkor a védőistenségének megszűnt a tekintélye, és a környék többi településének saját isteneit azonosítani kellett vele. Ennek a szokásnak több ezer éves gyakorlata megnehezítette a vallásban való eligazodást.⁷ Az ókori Egyiptomban az istenek tiszteletével párhuzamosan élt az állatkultusz is, az egyik állatot szépsége, a másikat hasznossága miatt tisztelték. Ezt a tiszteletet elnyerték olyan félelmet keltő állatok is, mint például a krokodil vagy a kígyó. Az egyiptomiak gyakran ábrázolták isteneiket emberi testtel, és állati fejjel is.

Egyiptom történetének kezdetén az egész országot Karnaktól a Földközi-tengerig egy Harusem nevű törzs foglalta el, ők egy sólyomisten védelme alatt harcoltak. Ez az isten lett azután az ókori Egyiptom védője. Az V. dinasztia idejében (i. e. 2560–2420) Horus-kultusz alakult ki. Azután Ré, azaz a nap tisztelete jutott uralomra, két Héliopolisz városban, napkorong alakjában ábrázolták, melyet a sólyom szárnyaival körbe vett. A XII. dinasztia (i. e. 1991–1778) legfontosabb istene Amon volt, akit Tébában tiszteltek. Tiszteletét Ré napistenével (Amon-Ré) kapcsolták össze. Amon nagy hatalmú papjai ellen felkelt IV. Amonphisz fáraó (i. e. 1377–1358), elhagyta Tébát, és megalapította az új fővárost a Nílus partján, az előzőtől északra, Achet-Aton néven (= napkorong horizontja). Megparancsolta, hogy Tébában semmisítsenek meg mindent, ami Amon istenre emlékeztet. A fáraó saját nevét is, Ehnatonra változtatta: jelentése, aki kedves Aton istennek. Ez a vallás megszűnt Ehnaton halálával, Amon pedig visszatért az egyiptomi istenek panteonjába. Nem tisztázott az Ozirisz- (halálisten-) kultusz kezdete. Őt általában trónon ülve a halottak felett ítélkezve ábrázolták.

A legrégebbi Ré-képmások a napkorongot a szent ureusz kígyóval körbe véve ábrázolják. Ez a szent kígyó a Naja-haje, az áspiskígyó, azaz az egyiptomi kobra volt. Egyiptomban őt tartották az erő, a papi és királyi hatalom közös szimbólumának. Az egyiptomiak úgy hitték, hogy ő a nap sugarából támad. Amikor a fáraó kivonult, hogy a népnek istenként megmutatkozzék, felvette a szent ureusz kígyóval ékesített koronáját, mely drágakövekkel volt díszítve. Ré isten papjai és Ízisz istennő papnői élő kígyókat viseltek kezükben a papá avatás szertartásán. Mint a paradicsomban

⁴ Russell, F. E.: *Snake venom poisoning*. J. B. Lippincott Co, Philadelphia, Toronto, 1980. 517.

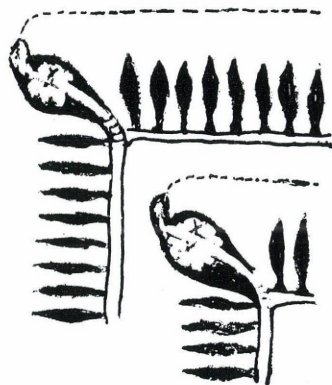
⁵ Jaroniewski, W.: *Gady jadownite*. WS i P., Varsó, 1973. 32.

⁶ Montet, P.: *Zycie codziennie w Egipcie*. PIW, Varsó, 1964. 224.

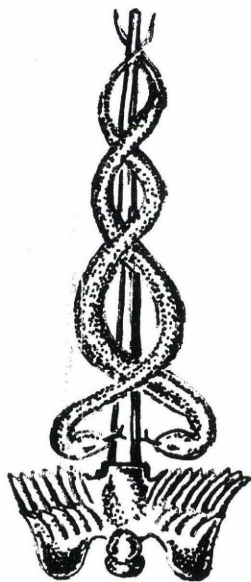
⁷ Erman, A.: *Life in ancient Egypt*. New York, 1971. 259.

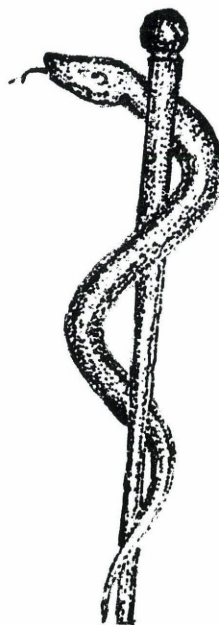
A kobra mint a papság szimbóluma Egyiptomban

A kobra mint ókori fallfestésmotívum

Hermesnek, az istenek küldöttjének szimbóluma

Aszklépiosz botja

a fát, úgy őrizték a szent ciprusokat az ureusz kígyók. Egyes tudósok a kobraiban annak a kígyónak az első ábrázolását látják, amely ma is él az afrikai szavannákon, ez a Naja-haje. Néha látható a kígyó koronára, vagy botra csavarodva, mint Isten jóságának szimbóluma is.

Az ókori Egyiptomban (i. e. 2778–2300) nagy tekintélye volt Szechmet istennő orvos-papjainak. Az istennő fiát, Imhotepet tartották a medicina megalapítójának.⁸ Ma Imhotepet történelmi személynek fogadjuk el. Először Héliopoliszban töltött be magasabb papi funkciót, ezzel párhuzamosan Dzsószer (i. e. 28. sz.) a fáraó főépítészé és orvosa volt. Ő használtatott elsőnek nagy csiszolt kőtömböket Dzsószer lépcsős piramisának építéséhez.⁹ Körülbelül az i. e. VI. században Imhotepet már általánosan a medicina istenének tartották.

Az ókori görögök szívesen merítették az egyiptomi kultúrából. A kígyónak nagyobb tekintélye volt a görögöknél, mint a zsidóknál vagy később a keresztény tradícióban. A görögök néha kígyókat tartottak lakásukban, ez emlékeztette őket közeli hozzátartozójuk halálára. A görög mitológiában a kígyót az isteni akarat teljesítőjének tartották, de szimbóluma volt a bölcsességnek, az egészségnek, az emberi életnek és a termékenységnek is.

A görög mitológiában sűrűn jelentkezik a kígyó. Ismert a Héraklész-monda: Héraklész még kis csecsemő volt, mikor a bosszúálló Héra, Zeusz felesége két kígyót küldött, hogy öljék meg, de Héraklész kis kezecskéjével megfojtotta őket.¹⁰ A Laokoön-mondában fojtották meg Laokoönt két fiával együtt, amikor a tengerparton áldozatot mutattak be az isteneknek. A mitológiából ismert a Cerberus, a háromfejű, sárkányfarkú, szőrös szörny, ki Hadész kapujára vigyázott: ő is a mérges kígyókat jelképezte.

A görög mitológiából ismert szimbólumokhoz tartozik Hermész, az istenek küldöttje, a lélek vezetője a halál világában, védőistene az utasoknak, kereskedőknek, pásztoroknak, feltalálóknek, költőknek, tolvajoknak. Aszklépiosz az orvosok, a gyógyítás istene. Mindkettőjük mellett ábrázolt kígyó az istent jeleníti meg, aki mindenható ura az életnek és a halálnak. Már nagyon korán tisztelték a kígyót a Peloponnészoszon, az V. századtól az argoszi Epidaurosz lett az Aszklépiosz-kultusz központja, amely népes zarándoklatokat vonzott az egész Hellaszból.

A mitológia szerint Aszklépiosz Apollón és Korónisz nimfa fia volt, akit Kheirón kentaur nevelt, tőle tanulta meg az orvosi ismereteket sőt fölül is múlta mesterét. Betegeket gyógyított, és haldoklóknak adta vissza az erejét, megérintve őket a bottal, amely köré kígyó tekeredett. Épionéval házasodott össze, és több gyerekük született. Fiai is híres orvosok lettek: Makháón és Podaleiriosz, a két sebész, akik a trójai háborúban is részt vettek: leányai Hügeia és Panakeia, akik jól ismerték az erősítő, nyugtató és fájdalomcsillapító gyógynövényeket. Aszklépiosz Zeusz villámcsapásától halt meg, mikor leszállt az alvilágba, mert túllépte korlátait, Artemisz kérésére ugyanis megpróbálta a tévedésből megölt Orionnak visszaadni életét.

Az Aszklépiosz-bot sumér, majd egyiptomi eredetű. Nem tudni, hogy az ezekben az országokban élő Elophe longissima (Laurenti) kígyó volt-e, amelyet így ábrázoltak. Ez a kígyó fára, függőleges falakra és sziklákra tud mászni, megfelelően felépített hasfala segítségével. Nem mérges. Hosszúsága eléri a 2 métert; Dél-Európában, Szicíliában, Kis-Ázsiában, és a Szovjetunió Kaukázuson túli területén él. Lengyelországon át húzódik lelőhelyének északi határa. Egyiptomban és Észak-Afrikában nem található meg.¹¹

A rómaiak nagymértékben átvették a görög kultúrát, elfogadták a görög istenek panteonját. Korán bevezették az Aszklépiosz-kultuszt. Aszklépiosznak a latin Aesculapius nevet adták. A görög istenek Rómában virágzó tiszteletében nagy szerepe volt a híres Sybilla jósnőnek. Kultusza Gö-

⁸ Wolf, W.: *Das alte Agypten*. München, 1971. 43.

⁹ Fakhry, A.: *Piramidy*. Bibliogr. Problem. Varsó, 1965. 37.

¹⁰ Markowska, W.: *Mity Greków i Rzymian*. Iskry, Varsó, 1973. s. 68.

¹¹ Mlynarski, M.: *Nasze gady*. PZWS, Varsó, 1971. 129.

rögországbán már az ősi időkben ismert volt. A delphoi Apollón-jóshely közeiében volt jóshelye. Rómában a Jupiter-templomban a Capitoliumon nagy elővigyázattal őrizték a Sybilla 3 könyvét, és innen kértek tanácsot minden fontos országos vállalkozás előtt. I. e. 291-ben a nagy járvány idején a capitoliumi jóshely kijelentette, hogy Aszklépiosznak, az orvosok istenének megjelenése megvédi Rómát a katasztrófától. Küldöttek mentek ezért Delphoiba, a megmentő isten templomába. A mítosz szerint Aszklépiosz szívélyesen meghallgatta a rómaiak kérését és védelmébe vette őket. Amikor a küldöttek már visszatértek, az isten szent kígyóvá változott. A fején aranykoronával kisiklott templomából, és a városon át a kikötőbe ment. Ott a vízen átúszva fölment a római hajó fedélzetére. A rómaiak felismerték benne az istent, s áldozatot mutattak be neki, majd hazaindultak. Amikor behajóztak a Tiberisbe, az egyik ottani szigetet Aszklépiosz lakhelyül kiválasztotta magának és visszaváltozva emberi alakot öltött, majd áldást osztott a városnak a kígyós bottal. A monda szerint a járvány hamarosan megszűnt és a hálás rómaiak templomot építettek Aesculapiusnak és megfelelően tisztelték őt. Az Aesculapius-kultusz Rómában az ókori idők végéig létezett.¹²

A rómaiak bevezették a Hermész-kultuszt is. Hermészt Mercurius néven ismerték.

A római korból is fennmaradtak adatok a kígyókultuszról. A híres enciklopédista az, id. Plinius — aki 79-ben a Pompeit eltemető emlékezetes Vezúv-kitöréskor halt meg — könyvében (*Historia naturalis*) több fantasztikus hírt adott a kígyóról.¹³ Sokféle olyan orvosság elkészítését írja le, melynek alapanyaga kígyóból való. Az ókori időben elkészült az a gyógyösszetétel, mely később a thériacum nevet kapta. Ösmintája a mithridatumnak, amely állítólag mérgezés ellen jó gyógyszer. Ennek leírója VI. Mithridatész, Pontosz királya (i. e. 132—63) volt. Az összetételt többen próbálták utánozni. Száz évvel később Andromachus, Néro főorvosa 89-re bővítette az összetétel alkotóelemeinek számát, hozzátette többek között az ópiumot és a mérges kígyó szárított porát. A görög thérion (állat) szó alapján nevezték ezt az anyagot tériáknak.¹⁴ Európában még a XIX. században is használták.

A medicina és a gyógyszerészet csak a középkorban különült el határozottan. Észrevehető ez az arab országokban is a VIII—IX. század körül. Az első dokumentum, amely előírást tartalmaz e két tudományág külön való gyakorlására, a Statuta sive Leges Municipales Arelatis volt, amelyet 1170 körül a dél-francia Arles város vezetői adtak ki.¹⁵ A határozott szétválasztást, és a gyógyszerészetet mint önmagában is külön tudományt II. Frigyesnek az a rendelete határozta meg (1231), amely a szicíliai királyságban volt érvényben. Ezt a rendeletet lehet a gyógyszerészet első szabályzatának tartani.

A középkorban nem használták szívesen a pogány kígyószimbólumot, ezért az orvoslás és a gyógyszerészet védőszentjéül Kozmát és Damjánt választották. Függetlenül ettől, a kígyó a mai napig is megtalálható a medicina emblémájában, a gyógyszerészet pedig szimbólumának a kígyós Hügiea-kelyhet választotta.

Hygieia kelyhe, a gyógyszerészet szimbóluma

¹² Markowska, W.: op. cit. s. 382 i 398.

¹³ Jaroniewski, W.: *Weze morskie*. PWN. Krakko, Varsó, 1975. 3.

¹⁴ Roeske, W.: Teriak, lek dwudziestu wieków. *Wszzechswiat* nr. 10, r. 1965. 245.

¹⁵ Rembielinski, R. — Kuznicka, B.: *Historia farmacji*. PZWL, Varsó, 1972. 176.

Podsumowanie

Z przedstawionego wyżej przeglądu wynika, że wąż miał niegdyś w symbolice i wierzeniach różne znaczenia, nie zawsze związane z lecznictwem.

Pierwsze znane nam powiązania węża z medycyną liczą ponad 4 tysiące lat i sięgają czasów sumeryjskich w Mezopotamii. W czasach biblijnych musiały być dobrze zakorzenione w krajach Bliskiego Wschodu, skoro Biblia wspomina węża z medycyną obserwuje się w starożytnej Grecji, a następnie w Rzymie.

WACŁAW JARONIEWSKI, D. M.
ul Narutowicza 71 m. 21.
90—132 Łódź, Poland

DOKUMENTE ZUM WERDEGANG UNGARISCHER MEDIZINER IN HALLESCHEN ARCHIVEN (18. JAHRHUNDERT)

WOLFRAM KAISER

Will man hinsichtlich eines außer Landes erfolgten Werdeganges ungarischer Ärzte und Naturwissenschaftler des 17. und 18. Jahrhunderts die in gedruckter Form nachlesbaren Daten- und Ereignismitteilungen durch den Gang „ad fontes“ überprüfen, ergänzen oder erweitern, dann bieten sich für dieses Anliegen die in Halle und Merseburg befindlichen Archive geradezu an. In diesen Archiven müssen die diesbezüglich wohl wichtigsten und umfassendsten außerungarischen Anlaufstellen gesehen werden. Diese Konstatierung kann schon deswegen nicht im Sinne einer lokalen Überbewertung interpretiert werden, weil die meisten der ein auslandsstudium anstrebenden ungarischen Mediziner dieser Ära sich auf Wittenberg und im Anschluß speziell auf die 1694 feierlich eröffnete Academia Fridericiana ausrichteten. Insgesamt 67 im 18. Jahrhundert von der Medizinischen Fakultät der Universität Halle an ungarische Absolventen vergebene Abschlußdiplome lassen zwangsläufig erwarten, daß über den Aufenthalt und die Graduierung ihrer Empfänger in den Beständen des halleschen Universitätsarchivs Dokumentationen auffindbar und auswertbar sein müssen.¹ Mehr als 60 ungarische Mediziner haben sich zudem in dieser Zeit in Halle inskribieren lassen, das Doktorat aber an einer anderen Hochschule erworben. Nun wären diese Tatsachen — abgesehen von den bemerkenswerten Zahlen — noch keine Besonderheit: auch an den Universitäten der Niederlande, in Göttingen oder in Erlangen ist mit Fündigkeit zu rechnen, wenn es um das Aufsuchen von Dokumentationen ungarischer Jünger der Heilkunde geht. Die hallesche Besonderheit gründet sich auf Zusatzfaktoren. Hier holten sich viele Auslandsstudenten ihre präakademische Ausbildung in den von August Hermann Francke (1663—1727) begründeten Schulen „auf dem Waisenhause“, und man wird mit Belegen über den Aufenthalt ungarischer Scholaren rechnen können, wenn man weiß, daß sich im Franckeschen Mitarbeiterkreis genügend Pädagogen befanden, die über Personen und Ereignisse in der kleinen Schulstadt vor den Toren von Halle genau Buch führten.^{2,3} In den Jahren zwischen 1745 und 1769 war Halle außerdem das organisatorische Zentrum der Academia Naturae Curiosorum^{4,5} und damit die Schaltstelle für eine rege wissenschaftliche Korrespondenz zwischen der hier angesiedelten Prä-

¹ Kaiser, W., u. A. Völker: Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchivs. *Wiss. B. Univ. Halle* 1981/38 (T 40); Halle 1981.

² Freyer, H.: *Programmata Latino-Germanica cum Additamento Miscellaneorum vario*; Halle 1737.

³ Archiv der Franckeschen Stiftungen Halle: Tit. V Nr. 13 Conf. Bücher I—IV.

⁴ Kaiser, W., u. A. Völker: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jahrhunderts und ihre Korrespondenz mit den Akademiepräsidenten. *Comm. Hist. Artis Med.* 69/70, S. 57—74 (1973).

⁵ Kaiser, W., u. A. Völker: Zur Mitgliedschaft ungarländischer Wissenschaftler in der Academia Naturae Curiosorum (17. und 18. Jahrhundert). *Comm. Hist. Artis Med.* 93/96, S. 93—111 (1981).

sidialkanzlei der Gesellschaft und den zu ihr gehörenden Ungarn bzw. denjenigen, die eine Mitgliedschaft anstrebten. Blieben an der Academia Fridericiana ausgebildete ungarische Mediziner zeitweilig oder auf Dauer in der Saalestadt und erwarben hier das Bürgerrecht, dann ist Information aus den Beständen des lokalen Stadtarchivs zu erwarten; wurden sie mit überregionalen Anliegen vorstellig, kann des Merseburger Staatsarchiv der DDR hierüber Auskunft geben.

Diese fünf sich verzahnenden, inhaltlich aber kaum überschneidenden Archive bilden eine komplexe und in dieser Form wohl unikäre lokale Ausgangssituation für die Kenntniserweiterung auf dem genannten Sektor.

DIE ARCHIVSTELLE DER MARTIN-LUTHER-UNIVERSITÄT

Die erhaltengebliebenen Matrikelbücher der Universität gestatten nicht nur die Feststellung des Inskriptionsdatums, sondern zugleich auch die der bei Studienbeginn gewählten Fakultät sowie der Gebührenerlegung. Der Nachbetrachter erfährt, ob der auf Dauer der Heilkunde verschriebene ungarische Absolvent sich bereits bei seinem Eintreffen in Halle auf die Disziplin festlegte, die zu seinem Brotberuf wurde; die Konzession von Gebührenerlaß oder Teilgebührenerlaß erlaubt gewisse Rückschlüsse auf seine wirtschaftliche Lage. Mancher Ungar bezog als Theologe oder als Philologe die Universität und wechselte erst später zur Medizin über; das gilt beispielsweise für Samuel Raymann (gest. 1740) aus Eperjes, den Sohn des um die Anfänge der Pockenschutzimpfung (Variolisation) in Ungarn verdienten Arztes Johann Adam Raymann (1690—1770). Der 1733 nach Halle anreisende Samuel Raymann hat sich anfänglich auf die Philosophie orientiert und die Kollegs von Sigmund Jakob Baumgarten (1706—1757) und Alexander Gottlob Baumgarten (1714—1762) besucht; innerhalb der Philosophischen Fakultät disputiert Raymann im Oktober 1735 „De veritate“, ohne daß zu diesem Zeitpunkt etwas von einem Wechsel der Studienrichtung bekannt wäre.⁶ Die Ausrichtung auf des 1738 abgeschlossene Medizinstudium kann daher erst im Anschluß erfolgt sein. Als angehender Jurist kommt im Raymannschen Promotionsjahr dessen Landsmann Adam Molnár (1716—1780) in die Saalestadt; auch in seinem Falle gehen mehrjährige Studien in anderen Fakultäten nebst ausgedehnten Bildungsreisen dem 1747 beendeten Medizinstudium voraus.^{7,8}

Auf der Basis des Album der Medizinischen Fakultät⁹ lassen die Dokumentationen des halleschen Universitätsarchivs Aussagen über den genauen Termin sowie die Art des Studienabschlusses zu. Üblicherweise erfolgte letzterer im Rahmen einer Disputationshandlung. Das war aber nicht in jedem Falle eine Inauguraldisputation pro gradu doctoris; eine nicht ungern genutzte Alternative war die Disputatio pro licentia. Sie war weniger kostenaufwendig und brachte die medizinische Lizentiatur ein, die eine Voraussetzung zur Praxisführung darstellte, auch wenn sie dem Lizentiaten die Titelführung eines „*Medicinae Doctor*“ versagte. Mancher Lizentiat hat, wenn er später über die Gelder zum Erwerb des Diploms verfügte, die Graduierung in absentia erhalten; andere haben hierauf verzichtet. In üblichen bio- und bibliographischen Standardwerken wird auf diese Unterscheidung meist verzichtet. Selbst dem renommierten ungarischen Medizinhistoriker István Weszprémi (1723—1799), der mit einer Reihe der von ihm aufgeführten Arzt-Persönlichkeiten korrespondiert haben dürfte oder sogar direkten Kontakt mit ihnen pflegte, sind

⁶ Kaiser, W., u. W. Piechocki: Die Arztfamilie Raymann aus Eperjes und ihre Beziehungen nach Halle. *Comm. Hist. Artis Med.* 60/61, S. 207—225 (1970).

⁷ Kaiser, W.: Molnár Ádám, Vas megyei orvos és összehasonlító botanikus (1716—1780). *Vasi Szemle* XXIX, S. 170—175 (1975).

⁸ Iszak, S.: Die Stellung Adam Molnars, eines Absolventen der Universität Halle, in der Geschichte der rumänischen Medizin. *Wiss. Z. Univ. Halle (Math.-naturw.)* XVII, S. 1027—1029 (1968).

⁹ Univ.-Archiv Halle: Rep. 29, F VII, Nr. 1, Bd. 1.

diese Feinheiten der Titulatur offenbar vielfach nicht bekannt gewesen: das hallesche Abgangsjahr setzt er jedenfalls in mehreren Fällen mit dem Erwerb des Doktorgrades gleich.

Das zitierte Beispiel von Adam Molnár und dessen durch Reisen unterbrochenen langzeitigen Ausbildungsgang weist auf ein weiteres Problem hin: kann man aus Immatrikulations- und Promotionsdaten grundsätzlich auf die Aufenthaltsdauer an der halleschen Universität schließen? Im allgemeinen mag das möglich sein. Es gab aber auch Studenten, die aus bestimmten Motiven heraus den Abschluß hinauszögerten und zwischenzeitlich das Studium unterbrachen, bei dessen Neubeginn aber eine Reimmatrikulation für nicht erforderlich hielten. Derartige Zäsuren mögen die hallesche Fakultät bewogen haben, von den endsechziger Jahren des 18. Jahrhunderts ab beim Promotionsantrag die Vorlage eines Curriculum vitae zu verlangen. Aus diesen Lebensläufen ergibt sich auch für die ungarischen Absolventen manches Detail, das sonst für den Nachbetrachter nur mit Schwierigkeiten (oder gar nicht) zu erfassen wäre. Darüber hinaus erfährt man hierdurch, daß in Halle graduierte Griechen oder Mazedonumänen ihre frühe Ausbildung an ungarischen oder transsylvanischen Gymnasien genossen hatten: der 1781 in Halle promovierte Johannes Manikati Saphrani in Enyed und in Debrecen, der 1799 graduierte Panajota Nicolaides an den Schulen Siebenbürgens.¹⁰⁻¹²

DAS ARCHIV DER FRANCKESCHEN STIFTUNGEN

Ist schon das Ende des Universitätsstudiums ungarischer Absolventen oft nicht identisch mit dem Rückkehrtermin in die Heimat, so trifft ähnliches auch für den Ausbildungsbeginn an der Hochschule zu, der sich vielfach nicht mit dem Aufbruchsjahr aus Ungarn deckt. Nicht klein ist die Zahl derjenigen, die sich in den von August Hermann Francke begründeten Schulen ihr Grundwissen holten, bevor sie sich der Universitätsausbildung zuwandten.¹³ Aus den Schülerlisten des Franckeschen Schulcomplexes „auf dem Waisenhause“ wird ersichtlich, ob sie dabei die Schola latina oder das Paedagogium Regium besuchten, wann ihre Gymnasialzeit einsetzte und ob sie der Subventionierung (z. B. in Form eines Freitisches) bedürftig waren. Konferenzbücher und andere Dokumentationen geben Auskunft, ob sie sich als Hilfslehrer oder im hilfsärztlichen Dienst in den Krankenanstalten des Waisenhauses betätigen konnten. Die Inskription in das Freitischbuch bedingte die Niederschrift eines kurzen Curriculum vitae: auch hieraus sind Einzelheiten des präakademischen Ausbildungsganges zu entnehmen. Zugleich erhält man Kenntnis vom praktizierten Delegationssystem; vor allem in Raab (Győr), in Ödenburg (Sopron) und Preßburg (Pozsony) gab es pädagogische Zentren, die ihre Zöglinge zielgerichtet auf den Weg nach Halle schickten. Zusätzlich bemerkenswert mag sein, daß die ungarischen Francke-Schüler im Rahmen von Schulveranstaltungen mit eigenen Referaten auftraten und dabei wiederholt Themen wählten, die sich auf Vorgänge in ihrer Heimat bezogen. Schließlich enthalten diese Archive eine umfangreiche Korrespondenz zwischen dem Francke-Kreis und den nach Ungarn zurückgekehrten Absolventen, deren Details noch der Auswertung harren, soweit Mediziner daran beteiligt sind. Um ein Beispiel zu nennen: der die Franckeschen Schulanstalten durchlaufende und 1721 graduierte Stephan Anton Kochlatsch aus Neusohl beschränkte sich als begeisterter Konfi-

¹⁰ Kaiser, W., u. A. Völker: Anfänge eines walachischen Medizinstudiums an der Universität Halle. *NTM* (Leipzig) 8, H. 1, S. 92–102 (1971).

¹¹ Kaiser, W.: Die Doktordissertationen transsylvanischer Mediziner an der Universität Halle (18. Jahrhundert). *Forsch. Volks- u. Landeskunde* 16, Nr. 2, S. 37–47 (1973).

¹² Kaiser, W., u. A. Völker: Die ersten rumänischen Kontaktnahmen und Rezeptionen in der Academia Naturae Curiosorum. *Comm. Hist. Artis Med.* 73/74, S. 179–191 (1974).

¹³ Völker, A.: Zum präakademischen Ausbildungsgang ungarischer Absolventen der Universität Halle. *Comm. Hist. Artis Med.* 115/116, S. (1986).

dent des halleschen Pietismus nicht allein auf das Fachliche seiner Disziplin, sondern betätigte sich als Agent bei Transport und Vertrieb des auf habsburgischem Territorium als Bannware geltenden pietistischen Schrifttums¹⁴. Für den 1724 in Halle graduierten Johannes Torkos Justus (1699—1770) muß sich aus ähnlichem Anlaß heraus eine prekäre Situation nach Rückkehr ins heimliche Raab ergeben haben: sein Vater schreibt hierüber nach Halle und meldet Francke, der Sohn habe große Schwierigkeiten mit der Nostrifizierung seines an der Academia Fridericiana erworbenen Diploms.¹⁵

DAS ARCHIV DER DEUTSCHEN AKADEMIE DER NATURFORSCHER LEOPOLDINA

Zumindest sieben der aus Ungarn gebürtigen halleschen Doktoranden — neben dem 1747 rezipierten und bereits erwähnten Adam Molnár sind das Georg Sigismund Liebezeit (1689—1739), Johann Wallaskay (1709—1767), Samuel von Drauth (gest. 1738), Georg Christian Maternus (1696—1777), David Samuel Madai (1709—1780) und Gerog Zacharides — wurden Mitglieder der heute als Deutsche Akademie der Naturforscher fortbestehenden Academia Naturae Curiosorum; wahrscheinlich waren es sogar acht, denn die Mitgliedschaft des Transsylvaniers Michael Gottlieb Agnethler (1719—1752) scheint ebenfalls gesichert.¹⁶ In den Jahren zwischen 1745 und 1769 war die Academia Naturae Curiosorum durch den als medizinischen Ordinarius und zugleich als Präses der Gesellschaft fungierenden Andreas Elias Büchner (1701—1769) organisatorisch in Halle verankert; Maternus, Madai, Molnár und Zacharides wurde von Halle aus das Aufnahmediplom zugestellt. Üblicherweise sandten die neuen Mitglieder ein Curriculum vitae ein, das im Akademiearchiv Verwahrung fand und somit bei der endgültigen Niederlassung der Gesellschaft in der Saalestadt seine Depositum erhielt. Unter der jeweiligen Matricula ist häufig auch eine Korrespondenz zu finden, die weitere Auskunft über die Arbeits- und Lebensumstände des Leopoldina-Mitglieds gibt. Schließlich erfährt man aus dem Matrikelbuch der Gesellschaft gelegentlich, wer dem amtierenden Präsidenten Büchner dem Vorschlag zur Berufung machte; bei den Ungarn war das nicht selten der hallesche Mediziner und Altertumsforscher Johann Heinrich Schulze (1687—1744), der für die meisten Ungarn in Halle die Rolle eines Mäzens und zugleich eines Hausarztes übernahm.¹⁷ Nicht uninteressant sind in diesem Zusammenhang auch die Curricula vitae von ungarischen Mitgliedern der Gesellschaft, die nur zeitweilig in Halle studierten, in ihren der Akademie vorgelegten Lebensdarstellungen aber auf die in Halle verbrachte Zeit eingehen. Die der Academia Naturae Curiosorum eingereichten Curricula sind ohnehin meist ausführlicher gehalten als die der um Promotion einkommenden Studenten. So berichtet beispielsweise Adam Molnár umfassend über seine Familienverhältnisse, über seine Gymnasialzeit in Ödenburg und in Preßburg, über die frühe (nicht-medizinische) Ausbildung in Halle und über seine Tätigkeit als Reisebegleiter und Hauslehrer.¹⁸

Eine Reihe von Mitgliedern reichte vom ungarischen Tätigkeitsgebiet aus Manuskripte zur Veröffentlichung im akademieeigenen Publikationsorgan ein; aus Inhalt und Absenderadresse erfährt man, wann und wo sich der Autor zur jeweiligen Zeit aufhielt und welche Forschungsrichtung seine bevorzugte Aufmerksamkeit fand.

¹⁴ Winter, E.: *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, S. 227 und 229; Berlin 1954.

¹⁵ Berliner Francke-Nachlaß, Kapsel 27, Brief vom 29. Januar 1726.

¹⁶ Kaiser, W.: Das wissenschaftliche Werk des transsylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719—1752). *Comm. Hist. Artis Med.* 81, S. 73—87 (1977).

¹⁷ Kaiser, W., u. A. Völker: Johann Heinrich Schulze (1687—1744). *Wiss. B. Univ. Halle* 1980/45 (T 38); Halle 1980.

¹⁸ Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher Leopoldina; Matr. Nr. 549.

DAS HALLESCHES STADTARCHIV

Zog ein Ungar vor, sich in der Stadt seiner Ausbildung seßhaft zu machen, dann sprach dem nichts entgegen, wenn er sich der Lizenzierungsformalität unterzog, d. h. einen obligatorischen „Cursus“ in Berlin absolvierte. Prominentester Vertreter dieser Gruppe ist David Samuel Madai, der in Halle in die Arzt-Pharmazeutenfamilie Richter einheiratet und in Nachfolge des Schwiegervaters Christian Sigismund Richter (1672 oder 1673–1739) zum Leiter der einen weltweiten Vertrieb unterhaltenden Medikamentenexpedition des Franckeschen Waisenhauses avanciert.¹⁹ Die Madais haben in dieser Funktion in drei Generationen gewirkt.²⁰ Um hallescher Bürger zu werden, mußte David Samuel Madai beim Magistrat vorstellig werden: über diesen Vorgang gibt der Eintrag im städtischen Bürgerbuch Auskunft. Innerstädtisch zu regelnde Angelegenheiten der Madais sind aus den Magistratsakten des halleschen Stadtarchivs ersichtlich. Dort ist auch der nahezu komplette Bestand der seit 1729 erschienenen „Wöchentlichen Hallischen Anzeigen“ vorhanden; dieses Journal ging intensiv auf die medizinischen Fragen der Zeit ein und registrierte die Vorgänge an der Medizinischen Fakultät ebenso wie sämtliche Graduierungen nebst den dabei abgehandelten Themen.²¹ Der längere Zeit an der Universität Halle lehrende Transsylvanier Martin Schmeizel (1679–1747) hat die Spalten dieser Zeitung wiederholt genutzt, um mit Aufsätzen zur ungarischen Geschichte das Verständnis der Saalestädter für seine Landsleute und deren Belange zu stimulieren.²²

Das hallesche Stadtarchiv bewahrt auch eine Reihe von Dokumentationen über den aus Preßburg gebürtigen und mehr als zwei Jahrzehnte in Halle tätigen Arzt-Physiker Johann Andreas Segner (1704–1777), den „Vater der Turbinentechnik“. Leider ist sein einst hier vorhanden gewesenes Testament vernichtet worden,²³ doch lassen beispielsweise die Grund- und Hypothekenbücher sowie die Kontributionslisten aus dem Siebenjährigen Kriege auf Besitzstand und häusliche Verhältnisse schließen; auch Segnersche Kaufverträge sind im halleschen Stadtarchiv erhalten geblieben.

ANDERE DOKUMENTATIONEN

Die zuletzt zitierten Beispiele leiten zu überregionalen Archiven über, wobei freilich die Grenzlinie zur lokalen Verankerung nicht immer präzise zu ziehen ist. Sind für den Forscher über Segner und seine Zeit die kommunalen Bezüge im Stadtarchiv und die hochschulpolitischen Angelegenheiten in der Archivstelle der Universität zu erwarten, so mußte aus der gegebenen Veranlassung einer Segner-Ehrung im Jahre 1977 die Nachforschungen hinsichtlich einer von ihm nachweislich getätigten Renouvellierung seines Adelsdiploms auf das damalige Zentralarchiv Merseburg (heute: Zentrales Staatsarchiv der DDR) ausgerichtet werden. Dort befindet sich das ihm von der Ritterschaft zu Preßburg ausgestellte Nobilitätszertifikat nebst dem dazugehörigen Schriftverkehr.²⁴ Das gleiche Archiv bewahrt die Konzessionsreskripte, die für jüdische Absolventen ausgestellt wurden, wenn sie in Halle um ihre Promotion einkamen. Der aus Preßburg

¹⁹ Kaiser, W., u. W. Piechocki: Die Ärzte-Dynastie der Madai in Halle. *Comm. Hist. Artis Med.* 60/61, S. 49–96 (1970).

²⁰ Kaiser, W.: 275 Jahre hallesche Medikamentenexpedition. *Z. inn. Med.* 39, S. 125–133 (1984).

²¹ Kaiser, W.: Die hallesche Universitätszeitung im 18. Jahrhundert. *Wiss. B. Univ. Halle* 1982/5 (A 57), S. 3–60; Halle 1982.

²² Kaiser, W., u. A. Völker: Buch- und Zeitungsbeitrag im Lehr- und Bildungsprogramm des Historikers Martin Schmeizel (1679–1747). *Wiss. B. Univ. Halle* 1982/5 (A 57), S. 101–114; Halle 1982.

²³ Piechocki, W.: Hallesche Segner-Dokumentationen. *Wiss. B. Univ. Halle* 1977/36 (T 20), S. 172–184; Halle 1977.

²⁴ Kaiser, W.: In memoriam Johann Andreas Segner. *Wiss. B. Univ. Halle* 1977/36 (T 20), S. 7–35; Halle 1977.

stammende und im Dezember 1733 an der Academia Fridericiana graduierte Michael Nathan Hierschel gehört zu dieser Gruppe und ist im übrigen der einzige Ungar „gente Iudaeus“, für den im 18. Jahrhundert eine derartige Lizenz ausgestellt wurde; sie wurde unter dem Datum des 17. August 1732 ausgefertigt.²⁵ Folgt man einem Akteneintrag der Universität Tyrnau (Nagyszombat), dann müßte 1773 dort ein Prager Mediziner, namens Franz Theophil Kisch die Diplomnosterifizierung seines in Halle erworbenen Patents („*promotus Medicinae Doctor Halae*“) beantragt haben. Ein jüdischer Arzt dieses Namens ist aber in Halle weder immatrikuliert noch graduiert worden; auch kann ein Permissionspatent auf seinen Namen nicht nachgewiesen werden. Möglicherweise hat der Schreiber in Tyrnau die Vornamen verwechselt: ein zuvor in Groningen und Göttingen ausgebildeter jüdischer Mediziner David Jakob Kisch wurde nach Einholung der Permission 1772 in Halle promoviert.²⁶

Auf der Basis der genannten Archive hat sich der hallesche Arbeitskreis bemüht, bestehende Lücken zu schließen und Unklarheiten zu beseitigen. Vieles wird noch dokumentarisch abzusichern sein, und auch in diesem Zusammenhang soll auf ein Beispiel verwiesen werden. Der ungarische Arzt Karl Otto Moller (1670–1747) in Neusohl (Besztercebánya) hat bekanntlich als einer der ersten einen ausführlichen Bericht zur Effektivität der halleschen Waisenhaus-Medikamente geliefert, den der hiesige Arzt Christian Friedrich Richter (1676–1711) im Jahre 1706 drucken ließ.²⁷ Bis heute ist ungewiß und klärbar sicherlich nur durch einen Archivfund, wann, wie und wo die Kontakte zwischen Moller und Richter zustande kamen. Richter hatte 1705 eine Abhandlung „Kurtzer und deutlicher Unterricht von dem Leibe und natürlichem Leben des Menschen“ publiziert, ein im 18. Jahrhundert viele Auflagen erlebendes Gesundheitsbüchlein. Im Richterschen Buchkapitel über die Waisenhaus-Medikamente²⁸ fällt der Name von Karl Otto Moller noch nicht, obwohl andere Ärzte als Kronzeugen für die Wirksamkeit dieser Spezialitäten nominiert werden. Mollers sonst zweifelsohne propagandistisch nutzbar gemachter Bericht kann demzufolge zu diesem Zeitpunkt noch nicht vorgelegen haben; die Verbindungen Moller-Richter müssen erst danach geknüpft worden sein. War es ein Moller-Schüler aus Ungarn, der das Manuskript nach Halle brachte? War es ein hallescher Emissär, der von Moller in Neusohl empfangen wurde? Die Frage ist derzeit noch offen. Wir wissen, daß der Francke-Emissär Anhard Adlung 1707 im Feldlager von Terebes bei Ferenc Rákóczi (1676–1735) weilte²⁹ und von dort aus nach Halle berichtete.³⁰ Als Bote des Moller-Manuskripts kommt er aber zeitlich nicht in Frage. Dieses Beispiel mag stellvertretend für andere stehen; vielleicht hilft hier irgendwann ein Zufallsfund an unerwarteter Stelle weiter. So erfuhren wir aus einem im Rostocker Universitätsarchiv aufbewahrten Diarium des in Halle ausgebildeten Theologen und Orientalisten Olaus Tychsen (1734–1815), daß während der halleschen Okkupation durch die Reichstruppen im Jahre 1759 deren Befehlshaber im Hause von David Samuel Madai Quartier nahm. Ein bislang nur handschriftlich einsehbares Madai-Manual³¹ wurde übrigens jüngst durch Faksimile-Edition einer breiteren Leserschaft zugänglich. Der Aufgaben für diesen Forschungssektor gibt es jedenfalls noch viele; dem Hinweis auf die Bearbeitungsmöglichkeit durch die halleschen Archive sollte die hier vorgelegte Studie gelten.

²⁵ Kisch, G.: *Rechts- und Sozialgeschichte der Juden in Halle 1686–1730*, S. 80; Berlin 1970.

²⁶ Kaiser, W., u. A. Völker: *Judaica medica des 18. und des frühen 19. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchivs*. *Wiss. B. Univ. Halle* 1979/52 (T 33); Halle 1979.

²⁷ Richter, Chr. F.: *Mollers Observationes sonderbahrr durch die Essentiam dulcem zu Neusohl in Ungarn geschehener Curen etc.*; Halle 1706.

²⁸ Richter, Chr. F.: *Kurtzer und deutlicher Unterricht von dem Leibe und natürlichem Leben des Meschen*; Halle 1705.

²⁹ Kaiser, W.: *Medizinhistorische Reminiszenzen zum Rákóczi-Gedächtnisjahr 1976*. *Wiss. B. Univ. Halle* 1976/26 (T 12); Halle 1976.

³⁰ Berliner Francke-Nachlaß, Kapsel 6, Brief vom 26. August 1707.

³¹ Poeckern, H. J. (Hrsgb.): *Bibliotheca historico-naturalis antiqua. Das Madai-Manual. Eine handschriftliche Rezeptsammlung zwischen 1740 und 1840 von David Samuel von Madai und Carl Wilhelm Samuel von Madai*; Leipzig 1984.

Összefoglalás

A hallei oktatási intézményekben tanuló magyar hallgatók aktái több levéltárban találhatók. A szerző, e levéltári anyag kiváló ismerője, pontosan lokalizálja ezt az anyagot. A Martin Luther Egyetem őrzi azokat az aktákat, amelyek azokról az egyetemi hallgatókra adnak felvilágosítást, akik az egyes fakultásokon szereztek diplomát ill. magisteri, doktori fokozatot; a Frankesche Stiftung Levéltára a praeakadémikus képzésben részesültekről tájékoztat, akik kedvezményeket is élveztek a felkészülésük során. A Leopoldina Akadémia Levéltára a doktorandusok munkáját vette számba, valamint a külföldön és Magyarországon működő, már ismert tudósok munkásságát. Figyelmet érdemel még Halle város levéltára és az NDK Központi Állami Levéltára Merseburgban.

WOLFRAM KAISER, Prof. D. Sc., D. M., D. Ph.
Lehrstuhl für Geschichte der Medizin an
der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
DDR—4020 Halle, Leninallee 22

ÚJ ADATOK CSERESNYÉS SÁNDOR ÉLETÉHEZ

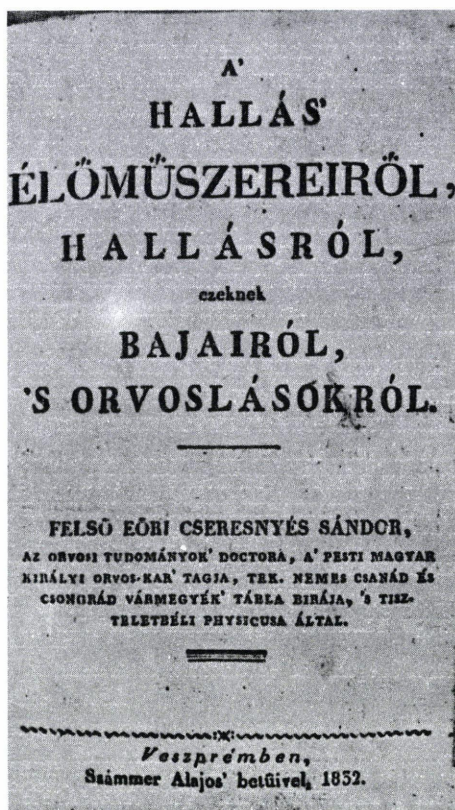
FAZEKAS ÁRPÁD

Dr. Cseresnyés Sándor életéről és 1832-ben kiadott első [10] hazai fülészeti könyvéről először Kapronczay Károlynak 1980-ban a Szabolcs-Szatmári Szemlében megjelent [7] „Szabolcsiak a pesti egyetem orvosi karán a 19. században” c. cikkében olvastam rövid utalást. Nemsokára a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár szívességéből áttanulmányozhattam felső-eőri Cseresnyés Sándor orvosdoktor: „A hallás élőműszereiről, hallásról, ezeknek bajairól s orvoslásokról” c. főművét [1], s a másfél évszázaddal előtti megjelenésre emlékezve „150 éves orvosi könyv. Dr. Cseresnyés Sándor 1786–1854” címen nagyobb közleményt írtam 1982-ben a Kelet-Magyarország c. napilapban [3].

A 85 ezer példányszámú napilapban megjelent orvostörténeti cikk meglepő érdeklődést váltott ki, mindenekelőtt fülészeti szakkörökben [13, 14], hiszen ebben az időszakban (1983-ban) készült 50 éves jubileumára [2] a Magyar Fül-Orr-Gége Orvosok Egyesülete, amely így alkalmyszerűen elhatározta emlékérem alapítását Cseresnyés Sándor tiszteletére [11]. A szép alkotást Tóth Sándor Nyíregyházán élő Munkácsy-díjas szobrászművész készítette el 1984. év áprilisában kétféle kivitelben: 9 cm-es és 10,5 cm-es érem alakjában.

A *kisebb érem* [4] előlapján középen a fej és nyak látható, féljobbról nézve; körfelirat: CSERESNYÉS SÁNDOR 1786 1854; a nyak bal oldalán: TS mesterjegy. A hátlap körfelirata: MAGYAR FÜL-ORR-GÉGE ORVOSOK EGYESÜLETE; alul TS mesterjegy körben elhelyezve, s a hátlap közepén 4 sorban: HUNGARIAN OTO-RHINO-LARYNGOLOGICAL SOCIETY felirat.

Az *emlékérem* előlapján is hasonló Cseresnyés-arckép látható, de a körfelirat más szövegű és 3 sorban olvasható: FELŐ EŐRI CSERESNYÉS SÁNDOR AZ ORVOSI TUDOMÁNYOK DOKTORA CSANÁD ÉS

1. kép. Felső eőri Cseresnyés Sándor: A hallás élőműszereiről című (1832) főművének fedőlapja

2—3. kép. Cseresnyés-érem elő- és hátlapja (9 cm átm., Tóth Sándor alkotása)

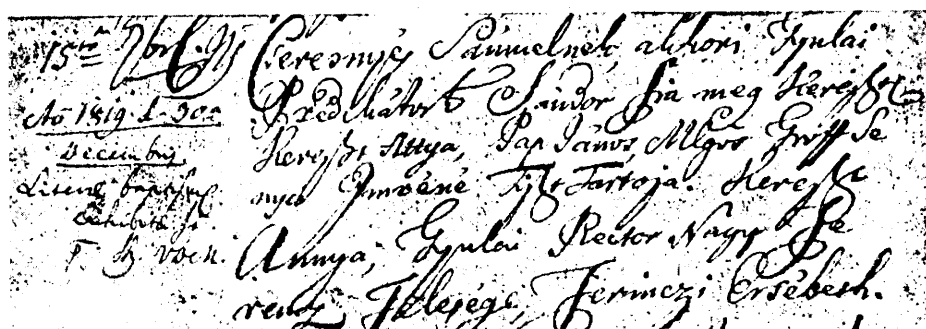

4—5. kép. A Cseresnyés-emlékérem elő- és hátlapja (10,5 cm átm., Tóth Sándor alkotása)

CSONGRÁD VÁRMEGYÉK TISZTELETBELI PHYSICUSA. A nyak bal oldalán TS mesterjegy, körben elhelyezve. A hátlapon a tíz vízszintes sorban írt felirat dominál: A' HALLÁS' ÉLŐ MŰSZEREIRŐL HALLÁSRÓL, ezeknek BAJAIRÓL, 'S ORVOSLÁSOKRÓL CSERESNYÉS EMLÉKÉREM 1984. A körfelirat szövege: MAGYAR FÜL-ORR-GÉGEORVOSOK EGYESÜLETE.

A következőkben tekintsük át Cseresnyés Sándor életét és munkásságát, amelyet például az Új magyar lexikon [15] szóra sem érdemesített. A nyírgyulaji református egyházközség lelkészi hivatala ma is őrzi az anyakönyvi bejegyzést, amely szerint: „15. September 1786. Cseresnyés Sámuelnek, akkori gyulaji prédikátor Sándor fia megkereszteltetett. Keresztatyja: Papp János, Mlgos Gróf Sennyei Imréné tisztartója, keresztanyja: gyulai rector Nagy Ferenc felesége, Ferenczi Erzsébet.” Az adatokat közlő Kádár Ferenc református lelkész válaszlevelében [8] megjegyezte: „Örülök, hogy régi elődöm híres fiáról tudomást szerezhettem.”

Nemesi előnevét, a „felsőőri” prédikátumot Cseresnyés mindig használta. A család Felső-Őr

6. kép. Cseresnyés Sándor születésének bejegyzése a nyírgyulaji református anyakönyvbe

(Vas megye) és Szentgyörgyvölgye (Zala megye) birtokokat ősi jogon kapta, ugyanis egyik őse, Cseresnyés Balázs homo regius volt Miksa király (1527–1576; uralk.: 1564–76) idején. A XVIII. század közepén Veszprém megyében is éltek Cseresnyések, s innen költözött a Szabolcs megyei Lövöpetri községbe Cseresnyés Sámuel II., aki református lelkész volt és már a nyírgyulaji egyházközségnél szolgált, amikor négy fia közül a másodikként Cseresnyés Sándor 1786-ban megszületett. Ezek az adatok és a családfa is megtalálhatók Barna János középiskolai tanár és Sümeghy Dezső vármegyei főlevéltáros: „Nemes családok Csanádvármegyében” c. munkájában [12a].

Az ismert volt, hogy Szatmárnémeti, majd Nagykároly városokban végzett előtanulmányai után Kolozsvárott a Sebészeti Intézetbe iratkozott be, s chirurgusi tanulmányait a pesti egyetem orvosi karán fejezte be [7]. Ezután gyakorló seborvosként Pesten működött, s emellett 1817-től a pesti Vakok Intézetének segédorvosa. Csak hosszabb sebészeti gyakorlat után határozta el az orvosdoktori oklevél megszerzését. Így 40 éves volt, amikor pesti egyetemi tanulmányai végén „Orvosi értekezés a közsvényről” c. disszertációjával ez 1826-ban megvalósult. Ettől kezdve Makón lakott — vagy ahogyan akkor írták: Püspök Makó városában — és a város rendes physicus, valamint Ts. Csanád Vármegye táblabírája volt [12b]. 1829-ben kinevezték Csanád vármegye tiszteletbeli orvosának gróf Teleki József ajánlatára [12c]. Minthogy azonban 6 éven keresztül minden sürgétsége és könyörgése elkéne sem kapott fizetést Makó városától, az 1831. évi országos kolerajárvány kitörése előtt Horgos községbe (Csongrád vármegye) költözött. Bálint Nagy István közpörházi rendelőfőorvos (egyben Makó első fül-orr-gégész főorvosa) 1928. évi, „Kolera Csongrád vármegyében” c. munkája [12d] azt is megőrizte számunkra, hogy Cseresnyés Sándor orvosdoktor „csodacsepp”-jeivel rendkívül eredményesen gyógyította a kolerát. A csodacsepp közönséges citromfűből készített spiritus aromaticus volt (említésre méltó, hogy e könyvet átnézte és hozzá az előszót írta: Magyary-Kossa Gyula).

Cseresnyés Sándor orvosdoktor makói nehéz körülményeit jelzi az a levél, amelyet 1830. márc. 26-án intézett 66 napi járandóságának kifizetése érdekében a megye vezetőihez [12e] ekként: „... a 66 napok közül némelyek a megszűnt és ismét kiűtött marhadög látogatására és gyógyítására fordítottak; a többiek pedig physicus relációk kifizetésében, himlőoltási tabellák redactiójában, apotheca visitatiojában, rabok látogatásában s gyógyításában, holt test bontásban s egyéb physicus és chirurgus kötelességek teljesítésében teltek el.”

Szinte csodálatos, hogy ennyi sok munka, anyagi nehézség és meg nem értés ellenére volt — miként kifejezte — „öszöne” az első magyar filészeti könyv megírására, 1829-ben Makón. Még könyvének az Előszavában is panaszkolt: „azon hely és idő, melyben én ezt szerkesztetem, reám nézve zaj és jégtörés ideje volt...!” S amikor az 1831. évi cholerajárvány után Veszprémbe költö-

zött, ahol előbb magánorvos majd vármegyei főorvos lett, már 1832-ben kinyomtatta a veszprémi Számmer Alajos nyomdájában „*A hallás élőműszereiről*” c. művét, amelyben változatlanul „*Nemes Csanád és Csongrád vármegyék táblabírája és tiszteletbeli physicus*” titulust használta a fedőlapon. Úgy látszik, hogy a Veszprém vármegyei főorvosság megszerzése nem ment egyhamar. Tény viszont, hogy Cseresnyés Sándor gyógyított Pápa városában is és ott sebészi műténél már éternarkóvizist alkalmazott 1847-ben; egy időben Balassa János pesti sebészprofesszorral.

CHIRURGUSI TEVÉKENYSÉGE

Chirurgusként — túl a napi praxison — Cseresnyés intenzíven foglalkozott *szemészettel*, amire utal 1819-ben Bécsben megjelentetett munkájának a címe is: „*A pesti és budai méltóságos Aszszony-Egyesület vakokat tárgyzó ispotályában tett két esztendei nevezetesebb szemorvoslásokról: a szemalkatnak leírásával együtt.*” Ezen időszak 1817—26 között számítható, de fülészeti könyve bizonyítja, hogy már ekkor is foglalkozott fülbetegségek gyógyításával.

ORVOSI MŰKÖDÉSE

Az orvosdoktori periódus doktorálásától haláláig: az 1826—1854 közötti évekre terjed. *Orvosi működésének* legnagyobb értéke 1832-ben az első hazai fülészeti szakkönyv megjelentetése. Műve indoklásaként visszaemlékezik kitűnő professzora egyetemi katedrán elhangzott panaszára: „*az emberi test akármelyik részének nyavalyái is nincsenek annyire elmellőzve, mint a füleké ahonnan ezek közül többnyire varázslók, jósolók (praestigiatorés) forgolódnak még eddig.*” Pedig értelmünkbe nem juthat semmi, ami előbb nem volt érzés. Az érzékelések (hallás, látás, ízézés) nélkül csak állati életet élhetnénk. Meghatározása szerint: „*A hallásnak köszönhetjük nagy részben a társalkodást, gondolat és érzelemtöklést, sok reánk törekvő veszedelmeknek elhárítását... sőt... kinek-kinek belsejére (ti. megismerésére; Dr. F. Á.) csupán csak hallás által juthatunk.*” A korszak nagy orvosára, Frankra való hivatkozással így határozza meg a hallás fogalmát: „*A hallás a hangnak vagyis a hangozható testek által ingásba hozott levegőég rezgő mozgásának a felfogása.*”

A 119 oldalas könyv az Előszó, Kalauzok (irodalomjegyzék), Bevezetés után Első részre (anatomia, pshysiolgia) és Második részre (pathologia, therapia) tagozódik. Szinte a mai formájában olvashatjuk a külső-középső és belsőfül bonctani leírását. Az élettani, kórtani és therapiás vonatkozások azonban, ma már nagy részben túlhaladtak. Megismerhetjük az akkori fülészeti gyakorlatban használt eszközöket: fülkalánka, hegyes fogócska, sróf, vízi puskácska (fecskendő), kétélű lándzsácska (lancetta), háromélű dárdácska (troicar), egyenes tű, selyemszál, vékony ólomdrót, hallócső, tüzes vas (cauterisatio) stb. Agyvérzés előidézte sükettség esetén új gyógyszerként sikerrel használta a strychnint, jónak tartotta a zenetherápiát „*az idegeket kedvesen élesztő muzsikák*” formájában. Említette a galvánkezelést is, mint új gyógymodot.

Érdekes vonása e 150 évvel ezelőtt íródott könyvnek, hogy *kizárólag a fül* bemutatásával foglalkozik, s az orr valamint a gége ismertetésétől eltekintett. Cseresnyés haladó orvosi felfogását tükrözi, hogy a fülről írott könyve nem téveszti szem elől az egész szervezetet és az emberi test egységét. Példaként a „hallás rendetlenségeiről” szóló fejezetből (76. oldal) idézek: „*Midőn a hallás hibáit akarjuk vizsgálni, szükség, hogy ne csak a füleket magokban, ne csak az ő agyvelővel való összeköttetéseket, hanem az elmének épségét, jelenlétét és figyelmét is gondolóra vegyük. Mert az élőműszerek helyes állapotjokon kívül csak ott lehet jó a hallás, látás, tapintás, ízlelés, szaglás, ahol a külső behatásokra ép lélek, ép kelme figyelmeztet és hat vissza!*” Gyakran hivatkozik saját orvosi gyakorlatának tapasztalataira, például ekként: „*En mint Somogyban, mind az Alföldön több gyermeknek orrából és füléből a felpuffadt babot, másoknak a kukoricza-szemet mákony-festvény*

által álomba ejtven őket könnyű móddal srófolám ki (1823, 1825, 1830). Egy megsrófított kötőtű hirtelenjében ezen célra elég.”

Tény, hogy Cseresnyés Sándor igen művelt orvos volt. E könyvében „*Kalauzok*” cím alatt 3 oldalon 34 forrásmunkát sorolt fel, de a szövegben ezeken felül még 84 külföldi orvosíró (összesen: 118 szerző!) nevét említi. Mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy a német nyelven kívül angolul és franciául is tudhatott. A fejezetcímekben pedig olykor latin és görög kifejezések is találhatók.

Cseresnyés az orvosdoktorok és seborvosok számára írta e könyvet, amely a „*házaló javásoknak mint előtűk egészen érthetetlen, semmi hasznot nem ígér, ami nem is célja.*”

Alkalomszerű itt megemlítenem még két egyéb orvosi [9] munkáját:

„*Rövid oktatás Lulich József vesztettségét és mérges kígyók harapásai gyógyító módjáról*” (Pápa, 1840).

„*Az ugodi sós, vasas, gyantáros, ibolyos hideg forrásokról*” (Pápa, 1841).

Orvosi gyakorlatának tapasztalataival az Orvosi Tár c. lapban jelentkezett, s alig van olyan kötet, amely ne tartalmazza eredeti közleményt vagy hozzászólást Cseresnyés Sándortól [7].

SZÉPIRODALMI MUNKÁSSÁGA

Ami szépirodalmi munkásságát illeti, fennmaradt történelmi és topográfiai munkája:

„*A Nagy Somló hegyről*” (Pápa, 1848). A szóban forgó hegy is Veszprém megyében van. E mű 1986-ban hasonmás kiadásban megjelent.

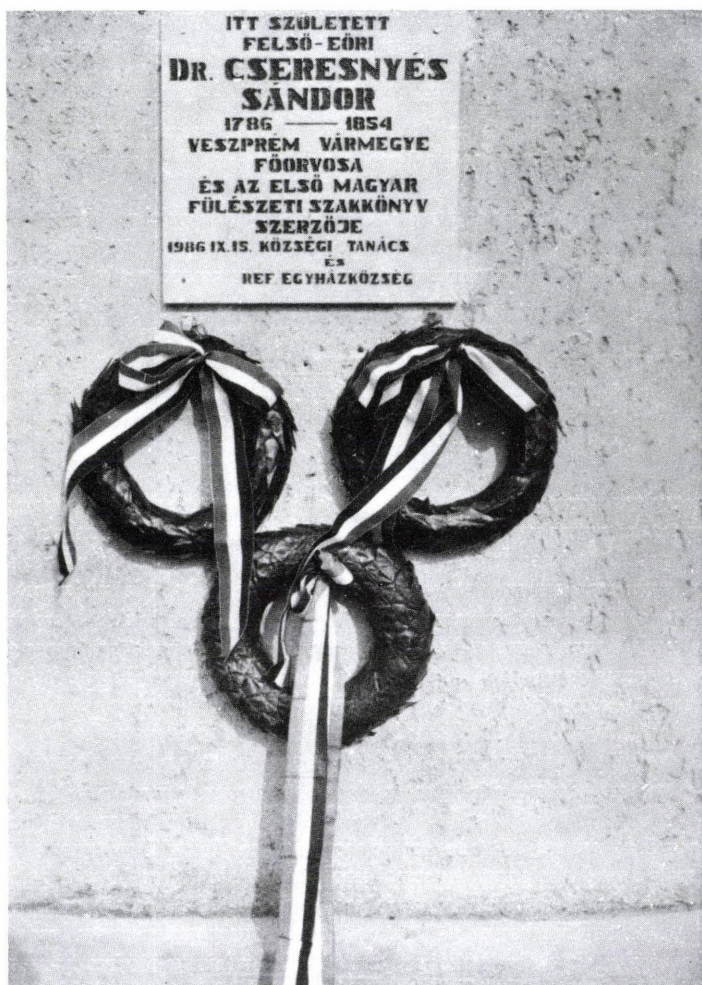
Sőt a „*Bibliographia medica Hungariae*” [5] megőrizte számunkra még 1816-ból Cseresnyés Sándor költeményét „*Radélinak orvostudományt hallgatott nemes ifjú barátjának hamvai felett.*” (Pest, 1816.)

KÖZÉLETI SZEREPLÉSE

Elég sokat tudunk Cseresnyés Sándor orvosdoktor *közéleti szerepléséről* is. Említettük már, hogy Makó városában fizetés nélkül és nehéz körülmények között élt. Nyilván hamar meglátta az érdekképviselet, a társulás, az orvosi egyletek jelentőségét. Tudjuk, hogy a „*Pesti Magyar Királyi Orvoskar tagja*” volt. Örömmel üdvözölte a *Budapesti Orvosegyesület* megalakulását, amelytől 1842-ben felvételét is kérte [7]. Ismeretes továbbá, hogy 1846-ban 24 taggal megalakította a *Pápai Orvosegyesületet* amelynek mindvégig elnöke volt. Az egyesületnek fontos szerepe volt az orvosok, sebészek és gyógyszerészek továbbképzésében.

Hogya György „*A veszprémi kórház története*” c. könyve [6] témánk szempontjából rendkívül fontos adatot tartalmaz. Ebben olvasható, hogy Veszprémben 1848-ban a megyei bizottmány „*augusztus 4-i ülése pedig már azt vette tudomásul, hogy Cseresnyés Sándor megyei főorvos is megya Dráva mellé.*” A 62 éves főorvos ezt így fejezte ki: „*... hazafiúi szent kötelességem elmenni a vérszágú vidék felé!*” Csupán azt kérte a megyei bizottmánytól, hogy orvosi szerek és sebészeti eszközök beszerzése miatt néhány nappal később indulhasson az „*őrség*” után. Felső-őri Cseresnyés Sándor 1848. augusztus 24-én már jelentette is, hogy a sebészeti műtői eszközöket megvette, az ára és a fuvardíj mindössze 26 frt-ot tett ki. Nyilván kedvezett neki a hadiszerecsene, mert csak 1854-ben halt meg Veszprémben.

Hogya György idézett könyvéből az is kitűnik, hogy egy Cseresnyés *József* nevű orvos, sokkal később, 1894–1902 között a veszprémi kórház alorvosa, 1900-ban az Országos Orvosszövetség Veszprém megyei fiókszövetségének tagja, 1904–1933 között pedig a Csecsemő- és Gyermekosztály vezetője. A nevet és a helyszínt figyelembe véve feltehetően Cseresnyés Sándor *késői leszármazottjáról* van szó (felesége: Nagy Klára volt, s egy gyermekük: Sándor). Ezen egy adat is jelzi

7. kép. Cseresnyés Sándor 1986-ban elkészített emléktáblája szülőhelyén

azonban, hogy Cseresnyés Sándor élete és munkásságának teljes feltárásához az ország több megyéjének (Vas, Zala, Veszprém, Somogy, Csanád, Csongrád és Szabolcs), illetve kutatójának további szorgos együttműködése szükséges.

Mindenesetre már most is helyre lehet igazítani a XVI. *Nemzetközi Orvosi Kongresszus* 1909-ben Budapesten kiadott reprezentatív *Díszalbumának* a tévedését, amely szerint a 117. oldalon bemutatott [16] Bőke Gyula budapesti egyetemi tanár írta „az első magyar fülörvostant”. Ugyanis véletlenül éppen Bőke professzor születési évében jelent meg Veszprémben Cseresnyés főműve.*

ÁRPÁD FAZEKAS, D. M.

head-physician

H—4400 Nyíregyháza, Arany János u. 44.

**Köszönetnyilvánítás.* Ismételtelen köszönöm Dr. Stepper Magdolnának, Makó város kórháza fül-orr-gége osztályvezető főorvosának az Irodalomjegyzék 12. sorszáma alatt felsorolt adatok, illetve levéltári másolatok szíves rendelkezésre bocsátását.

IRODALOM

1. Cseresnyés Sándor, felső córi: *A hallás élműszereiről, hallásról, ezeknek bajairól s orvoslásokról*. Veszprém, Szánnimer Alajos ny. 1832.
2. Daday András deési: Megemlékezés Czermák Jánosról születésének századik évfordulóján. *Orvosi Heti-lap*, 1928, 25. 727–728.
3. Fazekas Árpád: 150 éves orvosi könyv. Dr. Cseresnyés Sándor 1786–1854. *Kelet-Magyarország*. 1982. 39, 237, 10.
4. Fazekas Árpád: Cseresnyés-emlékérem. *Kelet-Magyarország*, 1984, 41, 101, 9.
5. Győry Tibor: *Bibliographia medica Hungariae 1472–1899*. Bp. Athenaeum, 1900.
6. Hoggya György: *A veszprémi kórház története*. Veszprém, Pannon Nyomda, 1983.
7. Kapronczay Károly: Szabolcsiak a pesti egyetem orvosi karán a 19. században. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1980. 15, 1, 73–78.
8. Kádár Ferenc ref. lelkész (Nyírgyulaj) levele Fazekas Árpádhoz (1984. aug. 21.)
9. *Magyar életrajzi lexikon* 1. köt. A–K. Bp. Akadémia Kiadó, 1967.
10. *Orvosi lexikon* 1. köt. A–D
11. Ribári Ottó, egyetemi tanár a Magyar Fül-Orr-Gégeorvosok Egyesülete főtítkárnak levele Fazekas Árpádhoz (1984. ápr. 16.)
12. Stepper Magdolna (Makó városi kórházának fül-orr-gége osztályvezető főorvosa) adatközlései 1984. augusztus 14-én levélben Fazekas Árpádhoz:
- a) Dr. Barna János–Sümeghy Dezső: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Makó, ifj. Gaál László ny. é. n. 34–35.
- b) *Felső Eőri Cseresnyés Sándor 1828. december 29-i folyamodványa* a niakói Karokhoz és Rendekhez nemesi bizonyító levelének Szabolcs vármegyétől való megkérdetése iránt
- c) Gróf Teleki József javaslatára kinevezik nemes Cseresnyés Sándor orvos urat Makó Püspöki Város orvosát Csanád vármegye tiszteletbeli orvosának (Pest, 1829. február 21.)
- d) Bálint Nagy István: *Kolera járványok Csanád vármegyében*. Makó, 1928. 40., 88. és 89.
- e) Cseresnyés Sándor orvosdoktor folyamodványa Makó város vezetőihez 1830. március 26-án.
13. Szathmáry György (kórházi fül-orr-gége osztályvezető főorvos, Kisvárdai) levele Fazekas Árpádhoz 1982. október 29-én.
14. Szócska János (megyei fül-orr-gége szakfőorvos, Nyíregyháza) szóbeli közlése.
15. *Új magyar lexikon*, 1. köt., A–C. Bp. Akadémia Kiadó, 1961.
16. *A XVI. Nemzetközi Orvosi Kongresszus Díszaluma* (Budapest, 1905, „Petőfi” Irodalmi és Nyomdai Vállalat; 224 oldalon 907 orvos fényképét is tartalmazza, s közte 278 magyar orvos arcképét. A 117. oldalon van Bőke Gyula egyetemi tanár életrajza és fényképe.)

Acta Historica Leopoldina. Hrsg.: G. Uschmann. Nummer 16, 1985. (Wissenschaftshistorisches Kolloquium — Gerbert als Mathematiker — Die Sieben Freien Künste — Renaissancemedizin — E. Haeckel — Geologie und Mineralogie). I. A. Barth, 1985.

Az *Acta* újabb száma kitűnő tudománytörténeti előadásokat tartalmaz. Az öt előadásból kettő matematika-történeti, egy-egy állat- és ásványtani kérdésekre ad választ. Az orvostörténész számára azonban G. Harig berlini professzor előadása a legizgalmasabb, amely az antik orvosi örökség reneszánsz kori újjéledését elemzi új és eredeti szempontok alapján, elsősorban azt kutatva, miért játszott az antik örökség a reneszánsz orvostudományában teljesen más szerepet, mint az egyéb természettudományokban, s mik voltak ösztönzői és gátjai a kor hatalmas orvosi előrehaladásának. Az igen szellemes, sőt bölcs tanulmány fontos olvasmány mindannyiunk számára, hiszen egy egész korról alkotott képünket forradalmasíthatja, ha gondolatmenetét magunkévá tesszük.

Magyar László

Aelius Aristides, Publius: *Heilige Berichte.* Einleitung, deutsche Übersetzung und Kommentar von H. O. Schröder. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1986. 150 p.

Publius Aelius Aristides (117—181), korának ünnept szónoka, az ún. második szofisztika nagyra becsült mestere volt. Gazdag ember lévén, nem csupán az állandó betegeskedést engedhette meg magának, hanem azt is, hogy képzelt vagy valós bajait kúrálандó, ide-oda utazzék a kor divatos gyógyhelyei közt. Egyik útja során a virágkorát élő pergamoni Aszklépiosz-gyógyintézetbe és kultuszhelyre is eljutott, s itt szerzett tapasztalatait foglalta össze a kötetben kiadott „Szent tudósítások” (Hieroi logoi) című munkájában. A pergamoni Aszklépiosz-szentélyben a terápia legkedveltebb formája az úgynevezett álomterápia volt: ennek során az istenség templomában vagy annak környékén alvó beteg Aszklépiosztól olyan álmokat kapott, amelyek vagy magukban is gyógyhatásúnak bizonyultak, vagy — helyes interpretáció esetén — útmutatást adtak az alkalmazandó gyógymódhoz. A kezelésben természetesen a papok tudománya és a közeli gyógyforrás vizének üdörös hatása épp akkora szerepet játszott, mint a sikeres álomdiagnosztika, illetve terápia. Aristides e művében ékes szónoklatokba foglalva számol be élményeiről, részben magukról az álmokról, részben a kezelésről és a betegségekről, amelyek az e kezeléshez folyamodókat gyötörték. Noha e szónoklatok, szinte bántó rétorikusságuk miatt, valamint annak következtében, hogy a szerző állandóan (kétségkívül nagy) műveltséget fitogtatja, nem éppen szórakoztató olvasmányok, mégis fontos források lehetnek a 2. századi orvostudományak, részint sajátos szempontjuk, részint pedig egyedülálló élménynyaguk segítségével.

A szöveg szép német fordítása és az eredeti műnél jóval érdekesebb jegyzetanyag csak növeli a könyv kétségtelen értékét.

Magyar László

Bakay, Louis: *An Early History of Craniotomy*. From Antiquity to the Napoleonic Era. Springfield, Charles C. Thomas, 1985. 168 p., ill.

Az agysebészet, a koponya műtétei a nem szakemberek körében még ma is valami misztikus aurával övezettek. A fájdalomcsillapítás, az altatás, a megfelelő higiénikus körülmények kifejlődése tette csak lehetővé — mintegy 150 évvel ezelőtt — a test belső szerveinek operatív gyógyítását. Ma már korszerű, számítógéppont-hoz hasonlatos műtőkben precíziós munkát képesek végezni a szakorvosok. E robbanásszerű fejlődés ragyogása mellett árnyékban maradnak a korai századok eredményei — melyek ugyan össze sem hasonlíthatók a maiakkal, de az ösvényt jelölik, ahol a fejlődés megindult. Bakay professzor, a New York állami Buffalo egyetemének professzora, gyakorló idegsebész, ezeket a nyomokat gyűjtötte össze.

Munkája első három fejezetében a sebészeti eljárások, az anatómia és a műszerek általános fejlődését veszi sorra, alapot adva az időrendi fejezeteknek. A legkorábbi emlékek közül a perui és egyiptomi trepanációt tárgyalja korrekten, misztifikáció nélkül. E fejezetből nagyon hiányzik a magyar (és eurázsiai nomád) koponyalékelés ismertetése. Pedig ha valami orvostörténeti szempontból megfogható a magyar őstörténetben — éppen ez az, s az összefoglaláshoz megfelelő rész tanulmányok is rendelkezésre állottak volna. A görög-római és a középkori emlékek ismertetése után az egyes tudósok tevékenységére összpontosít (Paré, Scultetus stb.), majd a felvilágosodás korának francia, angol és német iskoláit veszi sorra. Áttekintését az 1800 körüli évekkel zárja. A végső fejezetek a vészületett rendellenességek, az epilepszia és az agytumороk korai sebészeti nézőpontból való értelmezését adják. A könyvet 116 tétel bibliográfia és mutató egészíti ki. Az illusztrációk jól segítik az előadottak megértését.

A könyv erenye, hogy szerzője mindenütt az eredeti forrásig nyúl vissza. A világos és alapos áttekintés nyeresége az orvostörténetnek.

Szabó Béla

Becker, Joachim: *Medizingeschichte in Indien*. D. V. Subba Reddy und das Institut für Geschichte der Medizin in Hyderabad. Kölner medizinhistorische Beiträge, Band 36. Köln, Inst. für Geschichte der Medizin, 1985. 393 p.

Az európai ember számára India titokzatos, vonzó, mesés világ, amely az orvostörténeti kutatónak is meglepetésekkel szolgál. Ősi, misztikus gyógy módokkal, gyakorlati tapasztalatokon alapuló terápiákkal, kúrákkal, orvosdinasztiák tagjainak szinte csodatevő erejébe vetett hittel és különleges hiedelemvilággal ismerkedett meg a könyv írója is 1979. és 1981. évi tapasztalatszerző, anyaggyűjtő útjain. Megismerkedett dr. Subba Reddyvel is, a kiváló hindu orvossal és egyetemi tanárral, aki fáradhatatlan kutató- és gyűjtőmunkával megalapította az indiai orvostörténeti intézetet és annak múzeumát.

Subba Reddy 1899-ben született régi, fejedelmi család sarjaként. Életére súlyos csapást mértek mindazok a betegségek, járványok, természeti erők, amelyek a hindu lakosságot tizedelték, s a gyarmati sors, majd a függetlenné válás gazdasági bajai is egzisztenciálisan érintették. 15 éves korában megnősült, de felesége s annak szülei rövidesen tifuszbajjá áldozataivá lettek. Újból megnősült, 1917 nyarán vérhasban, majd maláriában szenvedett. 1925-ben fejezte be orvosi tanulmányait.

Magánpraxist folytatott, majd vidéki kórházakban sokoldalú tapasztalatokat szerzett. Henry E. Sigeristtel való személyes találkozása 1944-ben döntő változást hozott életében. Professzor lett Madrasban, és folytathatta orvostörténeti kutatásait is. Régi kéziratok, orvosi eszközök felkutatása, lajstromozása, a múzeum és a könyvtár részére való megvásárlása, valamint az anyag rendezése és kiállításra való előkészítése alkotta tevékenységét. Közben tanított, gyógyított, tudományos dolgozatokat, cikkeket publikált, egészségügyi felvilágosító előadásokat tartott, vándorkiállítást hozott létre és ezt sokfelé bemutatta.

Állandó kiállítási épületért és az orvostörténet kötelező egyetemi oktatásáért harcolt, bel- és külföldi szaktekintélyekkel levelezett. Sok nehézség után végül Hyderabadban nyílt meg az indiai orvostörténeti intézet. Az intézet kutatásai felölelik a korai indiai orvoslás történetét és a nyugati orvostudomány Indiára gyakorolt hatását, az arab-perzsa orvostörténetet, az ázsiai általános orvostudomány történetét és az egyetemes orvostörténetet is.

A könyv szerzője ismerteti a könyvtár és múzeum gyűjtőkörét, berendezését, anyagának elhelyezését rajzokkal illusztrálja. Subba Reddyről és munkatársairól és a gyűjtemény legérdekesebb darabjairól készült fényképek, és gondosan összeállított bibliográfia egészíti ki ezt az elolvasásra érdemes könyvet.

Véres Miklósné

Bosselmann-Cyran, K.: „*Secreta Mulierum*” mit Glosse in der deutschen Bearbeitung von Johann Hartlieb. *Text und Untersuchungen*. Würzb. Med-hist. Forsch. Bd. 36. Pattensen, Horst Wellm Verlag, 1985. 357 p.

A középkor legnépszerűbb, a salernói orvosnőnek, Trotulának tulajdonított nőgyógyászati kompendiuma igen sok átdolgozásban és kéziratban maradt ránk. Ezek közül az egyik legértékesebb Johannes Hartlieb (1400 k.—1468) orvosdiplomata és polihisztor német fordítása, helyesebben változata. Az eredetileg doktori disszertációként készült kötet célja, hogy a Hartlieb-féle szöveget kritikai kiadásban adja közre. A jó szövegkritika, márpedig ez a munka az, természetesen nem szorítkozik a szöveg leírására s a variánsok föltüntetésére — noha ez sem csekély teljesítmény —, hanem a mű keletkezésének, hagyományozásának történetét is földolgozza. Ezt a munkát Bosselmann-Cyran rendkívüli pontossággal és módszerességgel végezte el, így evvel a kötettel igen megkönnyítette a későbbi kutatók dolgát. A további kutatásokat szolgálják a remek kommentárok, mutatók és az értékes irodalomjegyzék is. A „*Secreta Mulierum*” e földolgozása is bizonyítja, hogy a filológia leghagyományosabb formája, a szövegkiadás és szövegkritika, milyen fontos és nagy szolgálatakat tehet a tudománynak, létrehozva annak nélkülözhetetlen föltételeit: a jól olvasható szöveget és e szöveg pontos értelmezését.

Magyar László

Castan, Philippe: *Naissance médiévale de la dissection anatomique*. Montpellier, Sauramps Med. 1985. 209 pp., ill.

Philippe Castan, a Montpellier-i Egyetem professzora, a középkorban megszülető boncolás művészetével foglalkozik új könyvében. A mű középpontjában Henri de Mondeville és Guy de Chauliac munkásságának elemzése és értelmezése áll, akik kétségtávol a középkori montpellier-i iskola legkiemelkedőbb egyéniségei voltak.

A szerző azonban nem szorítkozik csupán az ő orvosi-anatómiai tevékenységük bemutatására, hanem széles körű műveltségét felhasználva, a középkor két századának művelődéstörténeti elemzését is adja. Megrajzolja azokat a szellemi, művészettörténeti, vallás- és tudománytörténeti irányokat, áramlatokat, amelyek befolyásolták az anatómia, illetve a boncolás kialakulását e korban.

Témáját esszéisztikus megközelítésben tárgyalja, számos új összefüggést, eddig háttérbe szorult szempontot, részletet villantva fel. Az anatómiatörténet szempontjából Castan könyve alapvető mű. Ugyanakkor a középkor kutatói, művelődés- és művészettörténészek számára is nélkülözhetetlen e könyv, amellyel a szerző az ősi montpellier-i iskola hagyományai előtt kívánt tisztelni. Értékes, időtálló műve ennek a célnak is megfelelt.

Szlatky Mária

Clare, Edward, G.: *St. Nicholas, his legends and iconography*. Firenze, L. S. Olschki, 1985. 190 p., ill.

Érdekes, hasznos, szép kis kötet Clare könyve, amely Szt. Miklós legendáit és ikonográfiáját tekinti át, a szent születésétől egészen napjainkig. A téma mindenki számára érdekes lehet, hiszen ki ne ismerné napjainkban is a gyerekek által annyira kedvelt, nagy szakállú, jóságos, öreg, ajándékosztó Mikulást?

A szerző a kötet bevezető részében röviden összefoglalja Szt. Miklós történetét, és a kötet felépítésének szempontjait. Szt. Miklós kultusza csaknem egyidős a kereszténység fennállásával, s napjainkban is él. Ő az egyetlen szent, aki ugyanolyan kedvelt és népszerű a római katolikusok között, mint az ortodox keleti egyházakban. A protestánsok is tisztelik, és mai megjelenési formájában, Mikulásként — vagy ahogyan Amerikában nevezik, Santa Claus-ként — szeretik és csodálják még a nem vallásos emberek is.

A könyv végig követi Szt. Miklós kultuszának elterjedését, a bizánci kezdetektől egész Európán át. A szerzőnek nem volt célja felvonultatni a kis kötetben a Szt. Miklóssal foglalkozó, illetve őt ábrázoló művészetek teljes körét; inkább a szent személyiségének széles körű földrajzi változatosságát, a különböző történelmi és vallású népek hitvilágához való alkalmazkodását kívánta bemutatni. Tanulmányában mindvégig két szempontot követett:

1. Szt. Miklós ikonográfiájának változását a művészetekben;
2. történelmi szerepének jobb megértését kultúránkban.

A kötet négy nagy fejezetre tagolódik:

I. Szent Miklós kultusza és ikonográfiája Bizáncban.

A fejezetben megismerkedhetünk a legrégebbi Szt. Miklós-ábrázolásokkal (Egyiptom, Konstantinápoly, Kijev, Novgorod stb.), a korszak történelmével és az ikonfestőkkel.

A II. fejezet Szt. Miklós kultuszának itáliai elterjedéséről és az itáliai művészet Szt. Miklós-ábrázolásairól ad átfogó képet. Értesülünk arról, hogy — Bizáncban kívül — a legrégebbi Szt. Miklós-ábrázolás a római Szt. Angelo-templomban található, és a 755 vagy 770 körüli évekből származik. Szentünket olyan itáliai festők ábrázolták műveiken, mint pl. Giotto, Fra Angelico és Tiziano.

A III. fejezet Szt. Miklós kultuszának és ikonográfiájának észak-európai megjelenési formáit ismerteti. (Meg kell jegyeznünk, hogy Észak-Európán a szerző Angliát, Franciaországot, Belgiumot, Svájcot és Németországot érti!) A fejezetből megtudhatjuk — többek között —, hogy a Szt. Miklósról szóló legkorábbi írásos dokumentumok erről a területről a IX. századi németországi, illetve franciaországi „szent irodalomban” találhatók. A szent kultusza a normannokon keresztül jutott el Angliába. Ünnepe egész Európában december 6-án tartották, már a középkorban is.

Végül a IV. fejezet Szt. Miklósnak az Egyesült Államokban történt átalakulásáról állít élénk érzékletes képet. Az észak-európai bevándorlók kultúrájának részeként érkezett meg Észak-Amerikába, a XIX. században. Itt a középkori szent vidám, kövér Télapóvá. „Santa Claus”-szá alakult át, aki a karácsony előtti éjszakán érkezik meg, ajándékokkal megrakodva. (Természetesen december 24-e megmaradt Krisztus születése ünnepének.) A „Santa Claus” név eredetéről megállapítja a szerző, hogy az nyilvánvalóan a germán „Sankt Nikolaus” név rövidítéséből származhatott. E. G. Clare megemlíti Thomas Nast nevét is, akinek ábrázolásai alapján öltött alakot Amerikában Szt. Miklós a XIX. század második felében. Nast karácsonyi üdvözlőlapjaiból többet be is mutat a könyv.

Végül a kötet végén rövid összefoglalás keretében tekinti át Edward G. Clare Szt. Miklós kultuszának kb. 1500 éves útját.

Számos illusztráció, részletes bibliográfia és jegyzetanyag egészíti ki az érdeklődésre méltán számot tartható kis kötetet.

Benyóné Mojszis Dóra

Coward, Harold: *Jung and eastern thought*. Albany, State University of New York Press, 1985. 218 p.

A „Jung és a keleti gondolkodás” c. kötet felbecsüli azt a hatást, amelyet a Kelet Jung életére és tanítására gyakorolt. Az erőteljes és szakadatlan érdeklődés mellett Carl Jung pszichológiájában egyre nő a keleti gondolat, különösen az indiai eszmék mértéke, gondolkodásbefolyásoló hatása. E könyv sorra veszi mind a hasznosnak talált, mind az elutasított hatásokat.

A hindu, buddhista és taoista kultúrákban a jóga központi helyet foglal el mint eszme és gyakorlat. Jung elbűvöltje, egyszersmind kritikusa is a jogának. A könyv első része megvizsgálja Jung találkozását a jógával, és tartalmazza szerzőnk erőteljes figyelmeztetését a modern Nyugathoz a jóga kritikátlan elfogadása miatt. A második részben Jung szeretem-gyűlölöm kapcsolata a keleti gondolattal kerül górcső alá, annak a magatartásnak fényében, amelyet ő a karma és az újjászületés, a Kundalini jóga, a miszticizmus és Patanjali Yóga Sutra-ja iránt tanúsított.

Coward megfigyeléseit J. Borelli és J. Jordens megállapításai egészítik ki. Dr. Borelli annotált bibliográfiája értékes hozzájárulás Jungról, jogáról és a keleti vallásokról szóló bibliográfiai anyaghoz. Külön értékkel bír a Bevezetés Joseph Henderson tollából, aki Jung legrégebbi észak-amerikai tanítványa és egyike azon kevés jungiánusnak, akik felismerték Kelet döntő hatását Jung gondolkodására.

Kasánszky Zsombor

Dieckhöfer, Klemens: *Kleine Geschichte der Naturheilkunde*. Stuttgart, Hippokrates Verlag, 1985. 62 p.

E könyv csak egy része a szintén a Hippokrates Verlag kiadásában megjelenő „Lehrbuch der Naturheilverfahren” (A természetes gyógymód methodikája) című kiadványnak.

A természetes gyógytudomány rövid történeti áttekintését adja — hét korszakra tagolva — a görög természetfilozófiától kezdve a XX. századig.

Az első szakasz a természetfilozófia kezdeti korától, a VII. századtól kezdve Thalész, Anaximandrosz, Anaximenész, Pythagorasz, Empedoklész, Anaxagorasz, a krotóni Alkmaion természetfilozófiai elképzeléseiről ad rövid összefoglalót.

A második szakasz két kimagasló orvosa Hippokratész (460- -377) és Galénosz (129—199). Hippokratész megalapozta a természetes gyógyítás orvosi vonalát, hangsúlyozta a testnedvek szerepét, kidolgozta a betegvizsgálat módszereit, és az orvosi etikát.

Galénosz logikus -egységbe foglalta az antik orvostudományt, a négy nedv tanítását összekapcsolta a pneumatannal stb. Írásai az orvosi és filozófiai tudományt összekötötte a jog tudományával.

A fürdőzés, mint testkultúra és mint orvoslás egyaránt megtalálható a régi rómaiaknál. Fokozatosan vált egyéni szokásból általánossá, a magánfürdőkben nyilvános, rabszolgák által is használatos fürdők lettek.

Paracelsus (1493—1541) hatására a XVI—XVII. században a fürdőkúrák, különös tekintettel a vizek ásványi tartalmára, újra népszerűek lettek.

John Floyer (1649—1714) angol balneológus a vízgyógyászati más szempontból vizsgálta és írásaiiban „a régi angol betegség”, a reuma gyógyítására hideg fürdőkezelést ajánlott, a duzzadt ízületekre a meleg és hideg víz használatát. Nézetei szerint a gyógyítás középpontja a forrásvíz-kúra, a fürdők és a mértékletes diéta.

Vinzenz Priessnitz (1799—1851) neve ma is él a köztudatban a jó hatású borogatással kapcsolatban, de kevesebben tudnak a Gräfenbergben kialakított vízgyógyintézetéről, ahová mint zárandokhelyre mentek a gyógyulást keresők. A testlemosások, izzasztókúrák, borogatások és fürdők gyógyítási módjait összekötötte a szabad levegőn végzett fizikai munkákkal. Nem volt orvos, de kitűnő megfigyelőtehetséggel használta fel a természetes gyógyítási eljárásokat.

Ilyen tehetséggel megáldott terapeuta volt Sebastian Kneipp (1821—1897) is, akinek hidegvíz-kurája nagy népszerűségnek örvendett.

A vízkúrák mellett, mint természetes gyógymódot meg kell említeni a vegetáriánusok hús nélküli táplálkozási módját is.

Ez a könyv a jelenkor emberének nemcsak történeti áttekintést nyújt, hanem útmutatóul is szolgálhat egy egészségesebb élethez.

H. Szende Klára

- Döderlein, G.: *Duft-Behälter. Von der Faszination des Glases*. Tuttingen, Döderlein, 1986. 78 p.
 Döderlein, G.: *Zur Geschichte des Mikroskopes*. Tuttingen, Döderlein, 1979. 79 p.
 Döderlein, G.: *Zur Geschichte des Glases*. Tuttingen, Döderlein, 1984. 78 p.
 Döderlein, G.: *Zur Geschichte der Brille*. Tuttingen, Döderlein, é. n. 77 p.

Mind a négy, a címben említett mű Günter Döderlein, tuttingeni gyógyszerész munkája és kiadása. Valamennyi kötet tudománytörténeti, illetve tárgytörténeti témák érdekes földolgozására törekszik, részint népszerű, de megbízható módon ismertette a tárgy rövid történetét, részint saját kutatáson alapuló adalékokkal egészítve ki azt. Igen gyakran konkrét, múzeumokban őrzött darabokhoz, patikaedényekhez, szemüvegekhez, illetve mikroszkópokhoz fűz tömör, értelmező s gyakran szellemes magyarázatot a szerző, máskor egy-egy fontosabb tárgytörténeti korszaknál, érdekesebb személyiségnél megállva fejt ki mondanivalóját. Mindegyik munka erénye olvasmányossága, széles látóköre és — lehetőség szerint — tudományos alaposága mellett szép kiállítása is: a kötetek lapjait metszet hatású rajzok, illetve rajzos reprodukciók illusztrálják. Valamennyi munka végén a továbbgondolkodást, illetve kutatást szolgáló rövid bibliográfia olvasható, természetesen elsősorban német nyelvű irodalommal. Aki a szemüveg, a mikroszkóp vagy az üvegedények történetéről gyorsan kíván tájékozódni, annak bátran ajánlható Döderlein remek sorozatának megfelelő darabja.

Magyar László

Dressendörfer, Werner — Müller-Jahncke, Wolf-Dieter (Hrsg.): *Orbis Pictus. Kultur- und pharmaziehistorische Studien*. Festschrift für Wolfgang-Hagen Hein zum 65. Geburtstag. Frankfurt am Main, Govi-Verlag, 1985. 376 pp.

Wolfgang-Hagen Hein, a Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Társaság neves személyisége, 1985. február 7-én töltötte be 65. életévét. Ebből az alkalomból barátai, kollégái és tisztelői — a gyógyszerésztörténet legkiválóbb művelői — emlékkönyvet adtak ki. A kötet címe, Comenius 1658-ban megjelent „*Orbis sensualium pictus*” című művére utalva, Hein professzor munkásságának sokoldalúságát emeli ki.

Zalai Károly, a Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Társaság magyar elnöke, levélben üdvözlö az ünnepeltet, végigtekintve pályáján és tudományos működésén.

A kötet nyitó tanulmányát Antall József, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatója írta: *Gyógyszerészeti muzeológia és a Semmelweis Intézet* címmel, tolmácsolva az Intézet tudományos tanácsának köszöntését. Antall József a magyar orvos- és gyógyszerésztörténet és muzeológia kialakulását, jeles művelőinek munkásságát, küzdelmeit vázolja fel cikkében, és tájékoztat a Semmelweis Intézet jelenlegi tevékenységéről és terveiről.

David L. Cowen professzor tanulmányában a 18. században Amerikában megjelent német nyelvű orvosi és gyógyszeres tanácsadó könyvekkel foglalkozik, amelyek a bevándorolt „... *közemberek, különösen a parasz-
tok szolgálatára*” készültek.

Vida Mária: „*A régi gyógyszertárak műemlékvédelmének elvei és gyakorlata Magyarországon*” címmel írt tanulmányt a kötetbe. Ismerteti a régi magyar műemlék patikák restaurálását, múzeumi kiállítását és értékeli azokat művészettörténeti szempontból. Munkáját értékes képanyaggal illusztrálja.

Az emlékkönyv még számos említésre méltó értekezést tartalmaz. Dietrich Fabian: *Roentgen bútorai...* a wörlitzi kastélyban, *Hans-Rudolf Fehlmann: Diätetikai havi szabályok egy „A gyógyítás kézikönyve”* című, a 15. század közepéről származó műből, Wolf-Dieter Müller-Jahncke: *A csendes tudós. Friedrich Gottlob Hayne (1763–1832)* című írását emelném ki. Ugyancsak értékes tanulmány: Christa Habrich: *Antoine François de Fourcroy (1755–1809)* című írása, és Werner Dressendörfer: „*In apotecis circa relatum*”. *Velence, a gyógy- és fűszernövények piaca a 15. században* című tanulmánya. Margarete és Wolfgang Schneider: *A „Kézikönyv” Liebig életrajzában* címmel közölt tanulmányt a kötetben.

Az emlékkönyvben megtaláljuk még a jubiláns Hein professzor tudományos műveinek és cikkeinek teljes

bibliográfiáját, a kötet név- és tárgymutatóját, valamint íróinak címjegyzékét is. A tanulmányokat gazdag képanyag teszi szemléletessé.

A szakember és az érdeklődő olvasó egyaránt haszonnal forgathatja ezt az emlékkönyvet.

Veres Miklósné

Encyclopaedia of Indian Medicine. Vol. 1. Historical Perspective. Ed.: Ramachandra Rao. Bombay, Popular Prakashan, 1985. 131 p.

India ötezer éves folyamatosságú művelődéstörténetében jelentős helyet foglal el az orvostudomány. Noha más elveken alapszik, mint az európai, nagy hiba lenne egyszerűen kuruzslásnak, babonaságnak tekinteni. A növényi és állati drogok, az ásványok, a sebészeti és más gyógyeljárások, az anatómiai és patológiai ismeretek sajátos rendszert (pontosabban: rendszereket, azaz iskolákat) alkotnak. A hagyományos indiai gyógyítás tehát rendelkezik a tudomány legfőbb ismérveivel: a rendszerszerűséggel, és az ennek vázat adó elméletekkel. Az európai „lenézés” korszaka után csak a legújabb időkben indult meg a korszerű természettudományos vizsgálat, hogy kideríttessék, mi a használható a mi időkben. Ettől függetlenül virágoznak a hagyományos rendszerek Indiában, s fejlődnek is. Hatásuk egész Ázsiára kisugárzott, a tibeti, kínai, japán, maláj stb. orvostudományok ind alapokon állnak. Minálunk igen kevés objektív dolgozat jelent meg a témáról; vagy habókos okkultisták vagy szemellenzősen racionális professzorok tárgyalták. Ennek két oka van: a vallásos-misztikus keret, amibe a tudomány foglaltatik; illetve a források objektív ismeretének hiánya. Ez utóbbit kíván segíteni a recenzált munka, világnyelven adva a legfontosabb alapismereteket.

A jelen kötet egy hatrészesre tervezett sorozat első darabja. Kövid bevezetés tárgyalja az indiai orvostudomány fejlődési irányait, majd lexikon-cimszavakban adja a források ismertetését, illetve a jelentős orvosok és elméletalkotók tevékenységének vázlatát. Így áttekintést kapunk a kulcsfigurákról és -művekről, jó bibliográfiával, ami a további tájékozódást segíti. A sorozat következő kötetei tárgyalják majd a lényegét; egy-egy kötet készül az orvosi teóriáról, a klinikai gyakorlatról, a gyógyszerekről és betegségekről, a materia medicáról, illetve a népi gyógyászatról.

Egy kézikönyvsorozatról első kötete alapján nem lehet ítéletet mondani. De az máris bizonyos, hogy teljes megjelenése után e mű fogja képviselni az indiai hagyományt az Indián kívüli világ előtt, s mint ilyennek megjelenését, a fogalmi rendszer európai agyhoz való alkalmazását, csak üdvözölhetjük.

Szabó Béla

Farmacia e industrializacion. Homenaje al doctor Guillermo Folch Jou. Consejo General de Colegios Oficiales de Farmacéuticos Cooperativa Farmacéutica Española. Madrid, 1985. 246 p.

Az összeállítás G. Folch Jou-nak a spanyol gyógyszerészettörténeti társaság most leköszönt elnökének tiszteletére készült. Tizenhárom, spanyol, angol, német, francia és olasz nyelvű tanulmányának mindegyikét más-más nemzet képviselője írta. S itt valóban képviselőkről beszélhetünk, hiszen a szerzők mindegyike nemzete gyógyszerészettörténetének ismert alkotója: a német W. Schneider, az amerikai J. K. Crellin, a francia P. Julien, a svájci M. R. Fehlmann éppúgy mint a magyar Zalai Károly professzor, aki ez alkalommal a magyar gyógyszeripar kialakulásának folyamatáról írt értékes munkát. Az igen színvonalas kötet mindenképpen méltó ahhoz a tudóshoz, akinek tiszteletére készült s azokhoz is, akik készítették.

Magyar László

Gaiser, Konrad: *Theophrast in Assos. Zur Entwicklung der Naturwissenschaft zwischen Akademie und Peripatos.* (Abh. d. Heidelb. A. d. Wiss., Phil.-Hist. Kl., 1985/3.) Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1985, 120 p.

A tanulmány elsődrendű célja ugyan csak annak bizonyítása, hogy a „Tüzzől” címen ismert theophrasztoszi traktátus Asszoszban született, ám e bizonyítás közben a Platón utáni görög természetfilozófia történetével is megismerkedhetünk. Mindez persze akkor igazán érthető, ha tudjuk, hogy a rövid életű asszoszi iskola az európai gondolkodástörténet két legjelentősebb filozófiája, a platonizmus és az arisztotelianizmus közt épített hidat, s így egyik meghatározója volt a következő kétezer év szellemi fejlődésének. Geiser munkája kitűnően mutatja be a korabeli természettudomány fő problémáit s e problémák megoldására kialakított eszközeit.

Magyar László

Hein, Wolfgang-Hagen (Hrsg.): *Alexander von Humboldt. Leben und Werk.* Ingelheim am Rhein, C. H. Boehringer Sohn, 1985. 334 p., 180 ill.

A könyvtárakat megtöltő Humboldt-irodalom új, reprezentatív kötettel gyarapodott. Annak a tudósnak és embernek állít emléket, akit több szakterület is saját úttörőjének tekint, akinek nevét ásványok, növények, állatok, intézmények őrzik, aki korának egyik legismertebb kozmopolitája volt. A szerkesztő ritka értékes dokumentumok felsorakoztatásával győz meg bennünket arról, hogy Alexander von Humboldt méltó erre a tiszteletre.

A kötet első része a tudós életrajzát vázolja fel, miközben néhány általánosan elfogadott tévedést korrigál. A fejlődését motiváló két találkozás — J. W. Goethével és Franciaország vezető tudósaival, akik egyrészt a természettudományok felé irányították a figyelmét, másrészt sokirányú tudományos érdeklődésének nyitottak utat — esszé formájában kerül bemutatásra. E kérdéskomplexumok tisztázása közben megmagyarázza azt is, miért idegenkedett a nacionalista színezetű Németország a világhírű tudóstól. A második rész a hatalmas életművet elemzi, a botanika, medicina, geográfia, kartográfia területén alkotott új megállapításokat és felfedezéseket, az Amerika- és curarekutatót, e szakterületek kiváló kutatóinak tollából. A medicina is sokat köszönhet Humboldt-nak: a föld alatti meteorológia fogalmát, az emberi szervezet alkalmazkodását a föld alatt és a magaslatokon, valamint az ezzel járó betegségek leírását. Foglalkozott a malária, a sárgaláz, a járványok összefüggésével, a környezettel és az emberi szervezettel. Halhatatlan érdeme a legteljesebben kidolgozott galvanizmus jelenségének meghatározása, valamint a természeti jelenségek megismerésének feltételei és határai a maga korában. A curaremérgek leírásával is nagy szolgálatot tett a tudománynak.

A kötet utolsó fejezetei mecénási ténykedését mutatják be, amelyek a tudós mély humanizmusáról tanúskodnak. Védencei között szerepelt — többek között — Heinrich Brugsch, Rober Koch a medicina területéről. A budapesti Iparművészeti Múzeum porcelánportréja gazdagítja a kötetet, kópiája annak a darabnak, amit 1857-ben készítettek Herenden. A portrén látható ajánlás Humboldt keze írása, bizonyítéka annak, hogy a tudós Fischer Móriccral, az akkori tulajdonossal kapcsolatban állt. A kötetben Humboldt írásainak jegyzéke és egy személynévmutató található, a borítók belső oldalán térképek, amelyek az utazásait szemléltetik.

A szerző, Prof. Dr. Hein, nemzetközileg ismert gyógyszerésztörténész, a legnagyobb Humboldt-magánygyűjtemény tulajdonosa, nagyrészt saját anyagából állította össze a kötet illusztrációit. A könyv hosszú évtizedes gyűjtés és az anyagban való elmélyülés gyümölcse, amely nemcsak a szerzőnek hoz dicsőséget, hanem a fennállásának századik évfordulóját ünneplő Boehringer Sohn cégnek is méltó centenáriumi alkotása.

Rákóczi Katalin

Hein, W.-H. — Dressendörfer, W. (Hrsg.): *Apotheker-Kalender 1986*. Stuttgart, Deutscher Apotheker Verlag, 1986. 12 Abb.

A német gyógyszerészet-történet reprezentáns naptársorozatának ez évi száma sem marad el szépségben, technikai tökéletességben és tartalmi érdekességben a sorozat színvonalától. Ezúttal patikabelsők, patikaszekrények, gyógyszerészeti berendezések és gyógyítószent-ábrázolások díszítik az egyes hónapokat, kiegészítve a két szerző tudós kommentárjaival, melyek rövidségük ellenére is igen színvonalasak és tartalmasak, s tudományos forrásként is jól használhatóak. Noha a képek mindegyike német nyelvterületről származó emlékeket mutat be, a magyarázatok, melyek angol, francia s német nyelven olvashatóak, s a fotók egyaránt nemzetközi érdeklődésre tarthatnak számot.

Magyar László

Heine, Eva: *Die Anfänge einer organisierten Ärztlichen Fortbildung im Deutschen Reich*. München, Demeter Verlag, 1985. 211 p.

A müncheni kiadó orvostörténeti sorozatának 17. kötete a magyar orvostörténelem szempontjából is fontos témát dolgoz fel: a német orvostovábbképzés első szervezeti formáinak, irányító szervezeteinek és jelentős egyéniségeinek tevékenységét tekinti át. A szerző rövid áttekintést ad a szervezett orvostovábbképzés előtörténetéről, majd a századfordulón kiformalódott nyári és szünidei tanfolyamok németországi gyakorlatát tárja fel. Különös figyelmet szentel a Poroszországi Orvostovábbképző Bizottság tevékenységének, részletesen közli a tanfolyamok tananyagát, résztvevőit. A munka igen lényeges része a jegyzetanyag, mely sokkal terjedelmesebb, mint a tényleges feldolgozás. A jegyzetek, a függelékek és a különböző táblázatok rendkívül értékes forrásanyagot tartalmaznak e téma iránt érdeklődőknek.

Kapronczay Károly

Jordan, C. — Wood, T.: *Medieval life and death*. History Action Pack. E. Arnold, London 1985 15 p. + Exercises

Ez a kiadvány a History Action Pack sorozat része, mely a történelem alapfokú oktatását hivatott segíteni. A sorozat füzetei voltaképpen színvonalasan szerkesztett, illusztrált, szép kiállítású munkafüzetek. Céljuk a történelem sokoldalú bemutatása: viselkedés-, tárgy-, szellem- és eseménytörténeti szempontból egyaránt. A rendkívül szemléletes, sokszor már-már képregényszerű fejezetek mindegyike képes a diák érdeklődésének fölkeltesére — s az írók elsődrendű célja is ez —, noha az összefüggések mellett a tárgyi ismeretek is kellő hangsúlyt kapnak. A szellemes föladatokat talán a magyar oktatásban is utánózhatóak lennének. A sorozat orvostörténeti érdekessége, hogy külön kiadványt szentel a középkor orvostudományának és a középkori pestis történetének is. Efféle népszerűsítés hazánkban sem lenne fölösleges.

Magyar László

Jurina, Kitti: *Vom Quacksalber zum Doctor Medicinae*. Die Heilkunde in der deutschen Graphik des 16. Jahrhunderts. Köln—Wien, Böhlau Verlag, 1985.

A foglalkozásábrázolás a nyomdatechnika fejlődése következtében a 16. században hallatlanul felgyorsult és változatos műfajokat: grafikákat, könyvillusztrációkat, kalendáriumokat, játékkártyákat, falragaszokat, plakátokat, rölapokat stb. eredményezett. A gyógyító személyek — mint pl. az orvos, borbély, kirurgus, fürdős, bába stb. — széles skálában vonulnak fel előttünk. Az ábrák helyenként idealizálják e mesterség művelőit, helyenként kritikus szemmel, sőt karikatúrisztikus élességgel láttatják, máskor nevelői tendenciák hordozói, de a legtöbb esetben a segíteni akarás és a humanista eszmék kifejezői. Néhány közülük „lelki terápia” címen betekintést enged a 16. század orvosetikai felfogásába, amely a keresztény erkölcsan alapján mérleget.

A szerző a disszertációját továbbfejlesztve, áttekinthetővé tette a gazdag anyagot, melynek ügyes csoportosítása szinte teljesen felöleli a fennmaradt ábramennyiséget. A technikai eljárások leírására is vállalkozik és más tudományágakkal való érintkezést is beleszővi a mondanivalójába — pl. asztronómia, farmakológia stb. —, ahol az indokolt és a medicina megértését elősegíti. A rendkívül gazdag és szemléletes anyag okos csoportosítása és a feldolgozás továbbgondolkodásra késztet, amit a személy- és tárgymutató, valamint az irodalomjegyzék előnyösen befolyásol.

Rákóczi Katalin

Kibre, P.: *Hippocrates Latinus. Repertorium of Hippocratic Writings in the Latin Middle Ages*. New York, Fordham University Press, 1985. 250 p.

A hippokratikus iratok nemcsak a görög-római, hanem a közép- és újkori európai orvosi gondolkodásnak is alapjai. P. Kibre immár fél évszázados kutatómunkát összegez e művel, bár bevezetőjében szerényen utal rá, hogy repertórium a még további kiegészítésekre szorul. Az elvégzett munka azonban így is egyedülállóan óriási, hiszen ennek a könyvnek a segítségével szinte nyomon követhetjük a hippokratészi művek latin nyelvű fordításainak életétörténetét. A gyűjtemény fontosságát nemcsak a regisztrált kéziratok hatalmas tömege, hanem a fősorolt kommentárok nagy száma is bizonyítja — hisz főként ez jelzi a hagyomány éveltségét a középkori Európában.

A kötet a *Corpus Hippocraticum* egyes művei szerint rendszerezi anyagát, előbb a fordítások, másolatok adatait sorolva föl — az egyes szövegek korok, s ezen belül a lelőhelyek szerint találhatók meg a fősorolásban —, majd az egykorú kommentárok jellemzőit ismerteti, minden egyes műnek külön bevezetőt szentelve. A repertórium a puszta adatközlés mellett a szöveghagyományozódás útvesztőjében is megkísérel óvatosan rendet teremteni, gyakran a közvetítő nyelvet is megjelölve.

A sok szempontú, s kéziratokról lévén szó, különlegesen nehéz, gyakran helyszíni munkát föltételező, kitűnő repertórium, nagy szolgálatot tett a tudományak.

Magyar László

Krug, A.: *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike*. München, Verlag C. H. Beck, 1985. 244 p.

Az antikvitással több okból is érdemes foglalkoznunk: részint kibontakozásában, virágzásában és hanyatlásában egyaránt kielégítően ismert, teljes periódusa múltunknak, részint, mint ilyen, klasszikus paradigma-rendszert biztosít más irányú kutatásainkhoz, részint pedig — éppen klasszikussága miatt — minden további korszakot meghatározó és értelmező történelemszakasz.

Talán e főnti okok folytán született és születik annyi, az ókori orvostörténetet vizsgáló könyv és tanulmány

is. A régész Antje Krugnak, a nyugat-berlini régészeti intézet főkönyvtárosának munkája tehát látszólag csupán egy ezek sorában. A könyv, földolgozási módjában, szerkezetében, első pillantásra valóban nem sok újat hoz, ha azonban olvasásába mélyedünk, fölismerjük értékeit. A szerző ugyanis, a „standard” tudománytörténeti és kortörténeti vázra — régész lévén — nagyszerű régészeti és tárgytörténeti ismertetőket épít rá, az esetek többségében, összefoglaló munkákban eddig még nem tárgyalt anyagokat emelve látóterünkbe, s nemcsak magukat az eszközöket, műalkotásokat, építményeket, kultikus tárgyakat mutatja be, hanem az elemzésekkel összekapcsolva a gyógymódokat, orvosságokat, tehát az antik gyógyítómesterség gyakorlatának emlékeit is értelmezi.

A régészeti anyag megfelelő arányú beépítése mellett a könyv másik erénye az, hogy a tudománynak nem tulajdonít nagyobb szerepet, mint amilyet az ebben a korban játszott, hanem elsősorban a gyógyítás gyakorlatával s ezen belül — fontosságát fölismerve — a kultusszal összefüggő gyógyeljárásokkal foglalkozik. Krug könyve ily módon, a korábbi hasonló kiadványoknál jóval realisabb képet fest az antik orvostudományról, s egyben kellő önkritikára készíti az orvostörténet filológus-orvos, többnyire tehát csupán tudománytörténész művelőit.

Magyar László

Lanning, J. T. (ed. by J. J. TePaske): *The Royal protomedicato. The regulation of medical professions in the Spanish Empire*. Durham, Duke University Press, 1985. 485 p.

J. T. Lanningnak, az 1976-ban elhunyt neves történészprofesszornak hatalmas hagyatékát rendszerezi ez a J. J. TePaske által kiadott kötet. A mű, azaz a művet alkotó tanulmányok tárgya a spanyol gyarmati egészségügy alappillére, a sajátos „protomedicato” intézménye. A „protomedicato” okleveles orvosok testülete volt, amely az anyaország nagyvárosaiban és ennek mintájára a gyarmatbirodalomban orvosi működési engedélyek kiadásával, a gyógyító gyakorlat szabályozásával, a kirurgusok, kuruzslók és egyéb gyógyítóemberek ellenőrzésével foglalkozott, s ezenközben bizonyos mai értelemben vett egészségügyi funkciókat is ellátott. E testület a kor és a hely színvonalához képest igen fejlett és demokratikus szervezet volt, jelentősége részint épp ebben a szervezettségben, részint pedig abban állott, hogy akarava-akaratlanul, csupán földadatait ellátva és érdekeit védve, jelentős rétegek érdekvédelmi szervezetévé is vált, s gyakran emiatt a hatalommal is összeköztetésbe került. E küzdelmek leírásaiból nemcsak az orvostörténet, hanem az általános történet kutatója is sokat tanulhat, hiszen a 16–18. századi spanyol–amerikai gyarmatbirodalom bizony elég ismeretlen világ a mi számunkra. A könyvet a földolgozás alapossága, mennyisége és érdekessége egyaránt fontos kézikönyvvé avatja.

Magyar László

MacGregor, Arthur: *Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*. London — Sydney, Croom Helm, 1985. 245 p. 110 ill.

Az anyagi kultúra történetének, mint a história egy sajátos forrásbázisú területének vizsgálata napjainkban egyre jobban előtérbe kerül. Ez a hagyományos múzeumi történettudományok (régészet, műtörténet, néprajz) áttértékelését, új szempontoknak és módszereknek a kutatásba való bevitelét jelenti. Nem mellőzhetőek azonban a hagyományos értékek, a korrekt deskripció, a formai és funkcionális klasszifikálás, a kronologizálás stb. sem. Ezeket az ismereteket használható kézikönyvben összegezni és a kutatás rendelkezésére bocsátani alapos anyagismeretet, komoly kritikai érzéket és tömör stílust kívánó, igen nehéz feladat. Mindezen erények és képességek birtokában volt MacGregor, amikor munkához látott, így a kész corpus, megszabott határai közt, minden igényt kielégít. Természetesen nem vállalkozhatott a teljes létező anyag számbavételére, hiszen a csont, mint eszköz-nyersanyag a legrégibbek egyike.

A római kor utáni, kora középkori (nálunk a népvándorlás és az Árpád-kor első századának megfelelő időszak) észak-európai csontművességének vizsgálatát végezte el. A mű első fejezetében a nyersanyagokat, materiális tulajdonságaikat és felhasználásuk módját írja le. Majd röviden „elméleti” kérdést fejtet, kézművességről avagy iparról beszélhetünk a tárgyalt korszakban? Ezután a munkamódszereket és munkaeszközöket ismerteti, igen világosan és lényegretörően; még a technikában kevésbé járatos filozófus is képes követni.

A záró fejezet a tárgyak tipologizálását tartalmazza (egyben terminológiát is ad), mintegy ötven kategóriát állítva fel a gombtól a faragott díszdobozig.

A könyv végén találjuk a bibliográfiát, hozzátéve egészen 800 tételt, ami alapos segítséget ad a további kutatáshoz. A szöveggel egyenértékű az illusztrációk sorozata. A fényképek és elemző rajzok információértéke nagy.

Az orvostörténész számára elsősorban a módszer megismerése a fontos (noha egy-két orvostörténetileg értékelhető momentum van a kötetben), hiszen a tárgyakba rejtett információ (pl. sebészeti műszerbe) kifejtése a mi szaktudományunk egyik soron levő feladata.

Szabó Béla

Peumery, Jean-Jacques: *Histoire illustrée de l'asthme*. Paris, Roger Dacosta, 1984. 318 pp. ill.

A Roger Dacosta Kiadó gondozásában eddig megjelent kötetek jól ismertek az orvostörténet kutatói előtt. Egy-egy téma igényes történeti áttekintését adják rendkívül szép kiállítású, gazdagon illusztrált kötetekben. Ilyen kiadvány az asztma történetével foglalkozó mű is.

Tárgyát két részre osztva tárgyalja. Az első 7 fejezetben nyomon követhetjük e betegség fogalmának fejlődését, tisztázódását az ókortól egészen a 19. századig. Először a 17. században Van Helmont és Willis különítette el az asztmát az egyéb légzési zavaroktól, majd Sir John Floyer, aki maga is szenvedett e betegségben, első valóban modern leírását adta az asztmának. A 19. században Laennec járult hozzá lényegesen az asztma patogenezisének tisztázásához, a hallgatózásról írt híres művében (1826).

A második rész négy fejezete már mint légzőszervi allergiás eredetű betegséget vizsgálja az asztmát, amelyben meghatározó szerepet játszott Richet és Portier (1902) munkássága.

A történeti áttekintés feladatának a könyv kiválóan eleget tesz, megjegyzést kívánnak azonban a kötet illusztrációi. Mivel az asztma képi ábrázolása — a téma természetéből adódóan — rendkívül ritka, a kötet szerzője, vagy képszerkesztője (?) az illusztrációk közé felvett mindent, amit hajánál fogva ugyan, de valahogyan összekapcsolhatónak vélt a témával. Így számos — az általános orvostörténelemből jól ismert — ám ide nem tartozó illusztrációra lelhetünk, s ez végül is nem segíti, hanem kissé zavarossá teszi az egyébként jó történeti áttekintést.

Ugyancsak kritikai megjegyzést kíván az, hogy az egyébként igen gazdag bibliográfiából kimaradtak Hans Schadowaldt az allergiás betegségek történetével foglalkozó, alapvetőnek számító művei.

Mindezen megjegyzések ellenére, kétségtelen, hogy a téma szempontjából alapvető mű Peumery könyve, ezért mind a téma speciális kutatóinak, mind az orvostörténelem iránt általában érdeklődőknek ajánljuk.

Szlatky Mária

Porter, Roy (ed.): *Patients and Practitioners*. Lay perceptions of medicine in pre-industrial society. Cambridge University Press, 1985. 356 pp.

A hagyományos orvostörténetírás sok mindennel foglalkozik, kivéve egyet, a beteget magát. Ez a felismerés késztette Roy Portert, a kötet szerkesztőjét, hogy eddig szinte teljesen ismeretlen ösvényen induljon el. Kiváló esszéik sorozatával azt kívánja bemutatni, hogy a pácienseknek, a betegségekben szenvedőknek mi volt az el-

képzelésük az egészségről, illetve betegségről, hogyan viszonyultak a kisebb-nagyobb betegségekhez, hogy próbáltak magukon segíteni, mikor fordultak orvoshoz és milyen viszony volt orvos és beteg között. Az orvosokat és az orvostudományt központba állító vizsgálódás helyett itt most egy olyan orvostörténeti művet kapunk, amely a betegek, a páciensek szemszögéből vizsgálja az eseményeket.

A kötet célkitűzéseit meghatározó bevezetőn kívül Roy Porter egy nagyszerű esszében foglalja össze azokat az ismereteket, véleményeket, amelyeket a XVIII. századi *Gentleman's Magazine* cikkeinek olvasása közben nyerhetünk. A művelt laikusok és hivatásos orvosok olyan nyílt információcseréjét olvashatjuk e havilap hasábjain, amely irigységgel tölti el szívünket. Tiltott terület nem létezett — az orvostudomány ebben az időben már kiszabadult céhes elszigeteltségéből, és még nem vonult vissza a csak beavatottak számára bevezető tudomány bástyái közé. A betegnek joga volt ismernie betegségét, az orvosnak etikai kötelessége segíteni ebben. És nemcsak etikai, hanem ennél hathatósabb oka is volt a nyílt eszmecsereben való részvételre: páciensétől függött, érdekében állt tehát azok megnyerése. A lapnak csupán egyetlen kikötése volt: csak tényekről lehetett írni, csak tapasztalaton vagy kísérleten alapuló nézeteket közölni, hipotézisek és spekulációk nem jelenhettek meg.

Hasonlóan érdekfeszítő esszéket találunk a kötetben a hit és az orvoslás kapcsolatáról. *Jonathan Barry* a kegyes gondolkodás és a beteg-orvos viszonyát elemzi, *Johanna Geyer-Kordesch* a német pietizmus és felvilágosodás kapcsolatát a betegségekkel kapcsolatos szokások megváltozásában. *Joan Lane* XVIII. századi naplók bejegyzéseit dolgozza fel, s e magánfeljegyzésekből rajzolja meg a betegek egészségről-betegségről vallott felfogását, orvoshoz való viszonyulásukat. *Ginnie Smith* az öngyógyításról és az ezt segítő felvilágosító irodalomról ad összefoglalást. De nem csupán a kiemelt szerzők írásai, hanem a kötet minden egyes tanulmánya kiérdemli figyelmünket. Az esszégyűjteményt ajánlhatjuk mind a művelt olvasóknak, mind a szakembereknek.

Szlatky Mária

Pothmann, Alfred: *Cosmas und Damian*. Sie heilten Mensch und Tier. Mühlheim, Edition Werry, 1982. 755 S.

A keleti és nyugati egyház egyaránt szentjei sorába emelte e két orvost, akik embereket és állatokat egyformán gyógyítottak és tiszteletük már a korai századokban az Alpoktól északra is elterjedt. A legismertebb német emlékek Essen, Hildesheim, Bremen és München templomaiban láthatók. A szerző ezeket összegyűjtötte és az illusztrációkat rövid magyarázatokkal az olvasók kezébe adja.

Rákóczi Katalin

Prior, M. (ed.): *Women in English Society 1500–1800*. London—New York, Methuen, 1985, 294 p. ill.

Meglehetősen gyérek ismereteink a viktoriánus kor előtti angol nők életéről, helyzetéről. A nőkkel szűkszerűen kevesebb dokumentum foglalkozik, mint a férfiakkal, ennek ellenére igen sok adat létezik, melyből képet kaphatunk a nőknek a társadalomban és gazdasági életben betöltött szerepéről a történelem során.

A bevezető tanulmány (J. Thirsk) az ilyen irányú kutatások jelentőségét taglalja, a további hét tanulmány pedig a 16–18. századi angol nők életének különböző aspektusait vizsgálja, alapos és részletes kutatással elemezve egy-egy nyomon követhető specifikus csoport helyzetét. Így az egyes fejezetek foglalkoznak a gyermekáldás gyakorisága és a laktáció közti összefüggéssel (D. McLaren), az újrarázasodó özvegyasszonyok helyzetével (B. J. Todd), a nők szerepével a városi gazdasági életben (M. Prior), a Tudor-kori püspökökfeleségek helyzetével (uő.), a katolikus nők helyzetével (M. B. Rowlands), végül női naplókról (S. Heller Mendelson) és kiadott írásokról (P. Crawford) kapunk bibliográfiát, mely a korabeli nők szellemi életébe enged bepillantást.

Az érdekes megállapításokban bővelkedő kötet élvezetes olvasmány lehet mindazoknak, akiket a nők történelmi szerepének témája érdekel, s itt-ott óhatatlanul akad az orvostörténész figyelmére számot tartható részlet is.

Bánóczy Erika

Roth-Bojadzhiev, Gertrud: *Studien zur Bedeutung der Vögel in der mittelalterlichen Tafelmalerei*. Köln—Wien. Böhlau Verlag, 1985. III S., 144 Tafeln

A középkori táblaképek ikonográfiája már régen fényt derített arra, hogy az állatok, növények, tárgyak, gesztusok nemcsak szépségüknel és formájuknál fogva, hanem igen hangsúlyozottan a szimbolikus értelmük és jelentésük miatt kerültek a műtárgyakra. A madarak mozgékonyságuk, vitalitásuk révén szinte minden valóságban bizonyos eszmék, elképzelések hordozói és eme funkciójukat a középkori keresztény művészetben is megőrizték.

A szerző elsősorban a német nyelvterületen fennmaradt táblaképeket vizsgálta meg és megkísérelte a rajtuk szereplő madarak, valamint környezetük szimbolikus értelmének meghatározását. Az eddigi szakirodalmi fel-tárások mellett, ahol lehetséges volt, a folklorisztikus értelmezést is mellékelte és összehasonlításokat végzett más népek művészetével. Megállapítja, hogy madarak a legáltalánosabban madonnás környezetben, a gyer-mek Jézus körül, szentek attribútumaképpen fordulnak elő, és a profán témák közül az élet, halál, életkor, szerelem ábrázolásakor. A jó felkészültséggel megírt élvezetes olvasmányt sok illusztráció szemlélteti. Egyet-len hiányérzetünk támadhat csupán: a kötet nem tartalmaz színes illusztrációkat, a fekete-fehér — bár kiváló technikával megjelenített — táblaképek kívánnivalót hagynak hátra az olvasóban.

Rákóczi Katalin

Schader, Brigitta: *Die Cholera in der deutschen Literatur*. München, Demeter Verlag, 1985. 149 p.

A kolera európai fellépése idejében, 1830-ban, még nem szerepelt szépirodalmi feldolgozásokban. Az a tény, hogy elsősorban proletárkörnyezetben lépett fel, evidenssé tette az a felismerést, hogy ez a járvány is összefügg a szegénységgel. Az orvosi szakirodalom bőven ontotta a járványtani feldolgozásokat, dietetikai, higiéniai tanácsokat, ismertette az államilag elrendelt karantén- és kordonrendelkezéseket, valamint a kötele-ző fertőtlenítésre vonatkozó utasításokat. A hivatalos állásfoglalásokkal párhuzamosan népi gyógyászati eljá-rások is kialakultak.

A szépirodalom csak a „naturalizmus” korában kezdett foglalkozni a járványokkal, amikor a valóságábrá-zolás nem riadt vissza az undorító dolgok leírásától, az olvasók pedig elfogadták e részleteket. A szépirodalom elsősorban a járványok társadalmi vonatkozásait és kihatásait vizsgálta, az egyének lelki alkataból és környe-zetéből próbálta megmagyarázni a jelenségeket. Naplókban, úti és hadibeszámolókbán, zsurnalisztikai írá-sokban bőséges részletek szemléltetik e betegséget, de a nagy szerzők, mint pl. Thomas Mann, Ricarda Huch is leírják pusztító erejét. Kisebb jelentőséget nyernek e részletek D. v. Liliencorn, N. Lenau, K. Immermann és A. Stifter egy-egy munkájában.

B. Schader az orvosi szakirodalomban és a szépirodalomban egyaránt járatos, lábjegyzetei és irodalomjegy-zéke elmélyült munkáról ad számot. Olvasmányos, tanulságos könyvet ad az olvasók kezébe.

Rákóczi Katalin

Schneider, W.: *Paracelsus — Neues von seiner Tartarus-Vorlesung (1527—28)*. Braunschweiger Veröff. zur Gesch. d. Pharm. und der Naturwissenschaften, Bd. 29., Braunschweig, 1985. 76 p.

Ezzel a kötettel különös olvasnivalót kap kézbe a kutató. Paracelsus egy, a bázeli egyetemen 1527—28-ban tartott német nyelvű, a paracelsusi tartarus-tant megvilágító előadásának jegyzetét dolgozza föl a neves W. Schneider. A földolgozott és kiadott kézirat ugyan 17. századi, de eredetije valószínűleg a korábbi, egykorú latin nyelvű kiadások alapja lehetett. A szöveget olvasva nem csak tudománytörténeti adatokhoz juthatunk, de szinte résztvevői lehetünk a bázeli előadásnak is: figyelemmel kísérhetjük egy nagy tudós gondolatmenetét, szövevezését, éles logikáját, tanítási módszerét. W. Schneider e munkájával korábbi kutatásait és közleményeit egészíti ki — a mű ezekkel együtt ad igazán teljes képet a kemiátia és az újkori orvostudomány egyik legnagyobbjáról: Paracelsusról.

Magyar László

Schnorrenberger, Claus C.: *Lehrbuch der chinesischen Medizin für westliche Ärzte*. Die theoretischen Grundlagen der chinesischen Akupunktur und Arzneiverordnung. Stuttgart, Hippokrates Verlag, 1985. 648 p., ill.

A hagyományos kínai orvostudomány recepciója Európában a XVII. századra nyúlik vissza. Az újkor tágu-ló horizontján Kína és orvosi eredményei is elfoglalták az őket megillető helyet. Utazók tapasztalatait és né-hány lefordított szöveget figyelembe véve megjelentek az első, a témát ismertető, európai nyelvű munkák. Egy részük kimondottan az orvosi praxist célozta meg, mások ennek elméleti alapjait vették sorra. A kor Európá-jának teoretikus nívója nem állt lényegesen magasabb szinten, mint a távol-keleti. A múlt század első harma-dának alaptudománybeli robbanása azonban a keleti ismeretrendszer a vajákosság, tudománytalan misztika kategóriájába sorolta. Az „anyaország” társadalmi és szellemi hanyatlása pedig avval járt, hogy az ismeret-rendszer megmerevedett, nem fejlődött. Századunk közepe táján indultak meg a korszerű kutatások, mind Kí-nában, mind Európában. Bebizonyosodik lassan, hogy az akupunktúra és moxibutio sok, a legkorszerűbb el-járásokkal is igazolható, értékes elemet tartalmaz. A rendszeres és objektív munkához természetesen szükségese-k az eligazító kézikönyvek.

Ezek egyike Schnorrenberger munkája. A szerző a kínai gondolati rendszer szerint, de európai ismeretekkel felvértezve tárgyalja témáját. Sorra veszi az egyes sajátos területeket és tömör, de világos tárgyalásmódban ismerteti a tudnivalókat. Arra törekszik, hogy használható kézikönyvet adjon a szakemberek kezébe, útmuta-tót a további munkához. Erre igen nagy szükség is van.

A recenzált mű áttekintése után lehet véleményt alkotni, vitatkozni, elvetni vagy elfogadni. A kiváló szerző nagy érdeme, hogy tiszteletre méltó mennyiségben tekintette át a kínai nyelvű szakirodalmat, és ennek ered-ményeit e kézikönyv formájában közreadta. Így bárki számára elérhető az alapok, az orvostörténész számára is, aki a hagyományos kínai tudomány históriájának kutatásával foglalkozik.

Szabó Béla

Schott, H. (Hrsg.): *Franz Anton Mesmer und die Geschichte des Mesmerismus*. Stuttgart, Franz Steiner Ver-lag, 1985. 288 p.

A Mesmer születésének 250. évfordulóján rendezett meersburgi nemzetközi konferencia anyagát gyűjti egy-be ez az igen érdekes kötet. F. A. Mesmer (1734—1815) svájci orvos kísérleti fiziológiai alapokra építve alkotta meg sajátos és korában igen hírhedtté vált tanát. E tan lényege: az állatokban (és emberekben) tapasztalható illetve tapasztalhatónak vélt magnetikus erők egyensúlya egészséget, diszharmóniája betegséget okoz. A mes-

meriánus terápia tehát e magnetikus erők szabályozásán fáradozik. Noha maga az elmélet tévesnek bizonyult, néhány fölfedezése (pl. a hipnózis alkalmazása) alapján Mesmer mégis a pszichiátria előfutárai közé sorolható.

E kötet húsz tanulmánya részint Mesmerrel, az emberrel és tudóssal, s az ő emberi és tudósi hatásával ismeret meg minket, részint pedig tanainak újraértelmezését szorgalmazza, beillesztve őket a kor természettudományos és filozófiai gondolatmeneteibe. A tanulmányok olvastán újra meggyőződhetünk arról, hogy minden elmélet, még a legképtelenebbnek tűnő is, meghatározott s talán nem is jelentéktelen szerepet játszhat az emberi gondolkodás fejlődésének örök drámájában.

Magyar László

Wyklicky, Helmut: *Das Josephinum. Biographie eines Hauses. Die medizinisch-chirurgische Josephs-Akademie seit 1785. Das Institut für Geschichte der Medizin seit 1920.* Wien—München, Edition Christian Brandstädter, 1985. S. 128, mit 92 Abb. davon 33 in Farbe.

A Josephinum megalakulásának 200. évfordulójára készült kötetben a szerző korának egyik leghíresebb intézménye történetét vázolja fel összehasonlító kitekintéssel és kellő mélységben, de nem lépi túl az általános szakmai érdeklődést kielégítő igényeket. A könyvtárakat megtöltő szakirodalom értékelése nem is lehet célja egy reprezentatív kötetnek, az intézménynek a sebészképzésben betöltött szerepéről, arculatát alakító személyiségek tevékenységéről és küzdelmeiről azonban hiteles képet közvetít.

A bécsi Allgemeines Krankenhaus (1784) és a Josephinum néven emlegetett Orvos-sebész Akadémia (1785) II. Józsefnek, a felvilágosult uralkodónak, az alattvalókról való gondoskodása magas fokát volt hivatva kifejezni. Amíg a kórház permanens fejlődése révén az európai orvostudomány egyik fellegetvárává nőtte ki magát, az Akadémia, amelynek a hadsereg igényeit kellett szolgálnia, éppen politikai jellegénél fogva több válságos periódust kényszerült átélni, amíg a 19. században átszervezések és profilváltozások után beépült az osztrák orvosképzés rendszerébe.

A kötet különös értéke, hogy az olvasó a bőséges kép- és illusztrációs anyag, valamint a levéltári és irattári dokumentumok alapján maga is képes megfogalmazni az egyes fejlődési szakaszok mérlegét, azt a felismerést: ha a kiváló államférfiak és szakemberek helyes döntései és megalapozott koncepciói, amelyek a maguk korában időszerűek voltak, nem igazodnak a történelmi változásokhoz, menthetetlenül elvesztik progresszív, vezető szerepüket, az eseményeknek nem irányítói, hanem kiszolgáltatottjai lesznek. Tiszteletet parancsol a sebészek és orvosok nagy száma, akik a Josephinum katedráin európai hírnévre tettek szert, vagy a hadseregben és a polgári életben végzett orvosi teendőik révén az egészségügyi közigazgatás irányítói és végrehajtói lettek. Irodalmi munkásságuk révén hozzájárultak a sebészet tudományának haladásához.

A Josephinum ma az osztrák orvostörténeti kutatás központja és muzeális értékeinek őrhelye.

Rákóczi Katalin

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. József Antall, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest, H-1023 Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20–25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear carbon copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or be numbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper or work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must be numbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1–2 sheets should be sent.

A *galley proof*, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Fourty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders, etc., and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest H-1023 Török u. 12. Hungary.

PHARMACY FOR FIVE CONTINENTS

medimpex

HUNGARIAN TRADING COMPANY FOR PHARMACEUTICAL PRODUCTS

- Hungarian pharmaceutical specialities
- Pharmaceutical substances
- Vaccines for human and veterinary use
- Laboratory chemicals

Medimpex, H-1808 Budapest, Hungary
Telex: 22-5477
Phone: 183-955

medimpex

HUNGARIAN TRADING COMPANY
FOR PHARMACEUTICAL PRODUCTS

H-1808 Budapest

Telex: 22-5477 · Hungary

Pharmaceutical specialities

Pharmaceutical fine chemicals

Biologicals for human and veterinary use

Veterinary drugs

Feed supplements

Inorganic and organic laboratory chemicals

Biochemical products

Széchenyi Nyomda, Győr 89. K—1216 — Felelős nyomdavezető: Nagy Iván igazgató

Műszaki vezető: Orlai Márton — Műszaki szerkesztő: Kerék Elemér

Terjedelem: 17,5 (A/5) ív — Azonossági szám: 3138

